

ЗМІСТ.

Л. КРАСОВСЬКИЙ :	
Із поезій.....	97
ЛЕСЬ МАРТОВИЧ :	
Грішниця.....	99
ГР. ТРЕЙМАН :	
Сарана летить!.....	104
АРТИМ ХОМИК :	
Із циклу „Всесильний доляр“ (далі буде) ...	108
Я. ЖАРКО :	
В степу.....	116
АНДРІЙ ЧАЙКІВСЬКИЙ :	
З ласки родини (далі буде).....	122
ЛЕОНІД АНДРЕЄВ :	
Червоний сьміх (кінець)	149
МАРК ТВАЙН :	
Із книги ескізів.....	172
Із малярських поетів.....	179
—	
ІВАН ФРАНКО :	
Щирість тону і щирість переконань.....	101
О. ВИШНЕВСЬКИЙ :	
На переломі (далі буде)	113
М. ГРУШЕВСЬКИЙ :	
Фрази і факти.....	132
І. ПЕТРУШЕВИЧ :	
Робітничі організації в Англії.....	138
М. ЛОЗИНСЬКИЙ :	
Українська Народня Партія :.....	145
М. ГРУШЕВСЬКИЙ :	
Меморіал Петербурської Академії.....	160
Реферат Комісії у справі знесення заборон укра- їнського друкованого слова.....	164
Історична записка К. А. Воєнского.....	175
Хроніка і бібліографія..	182

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ДР. ІВАН ФРАНКО.

1905.

РІЧНИК VIII. ТОМ XXX.
КНИЖКА V. ЗА МАЙ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Науково-видавничого Товариства ім. Шевченка
під запискою редакції

ІЗ ПОЕЗІЙ ЛЕВКА КРАСОВСЬКОГО.

І. С П О Г А Д.

Всю ніч вили ху́ги патлаті, Всі повні вогню та відваги,
Сніг падав і вітер ревів, Карали ми зле ворогів,
А в тісній студентській кімнаті Змагались в речах переваги
До ранку наш гурт гомонів. І часом сварились з-за слів.

Але так палкі були здання
Й так сьвіжі були почуття,
Що сьвітять ті давні буяння
Мені через ціле життя.

ІІ.

Всі кращі́ літа свої
Прожив він в засланні в далекій чужині:
Він в мріях там жив, як ві сні,
З надією вмерти у рідній країні.

Але як назад він вернувсь,
Знайшов він вітчину в зневазі глибокій —
І волі він радим не чувсь,
І жаль стало снів тих в неволі жорстокій.

ІІІ. Б А Ж А Н Н Я.

Хотів би я всі свої думи Нехай би ввесь сьвіт облетіло
В єдине слово змістить Та вдарило громом в серцях,
І теє крилатеє слово Та міцно збудило завзяття
На буйнії вітри пустить. В знеслених тяжко борцях.

Та ба! У грудях нема сили,
Ні в речі сьвятого вогню,
І в слові втілить я не можу,
Що сповнює душу мою.

IV. НА ЛАНЖЕРОНІ.¹⁾

Рядами филі набігали
 І в беріг бились та ревли.
 Я слухав... Що вони співали?
 І чом так голосно гули?

Я слухав... Филі бились, бились,
 Ревів-гудів гучний прибор:
 „Ми вільні, вільні як вродились,
 І нам до смаку з вітром бій!“

Ту пісню слухав я журливо,
 Й мене сум тяжкий огортав:
 Я змалював собі так живо
 Життя своє — прогнилий став.

Ні бурь, ні чвар! там тиша гнилі,
 Сьогодні, вчора — день, як день...
 Ах, краще-б кинутись у филі,
 Об камінь сей розбитись в пень!

V. З О Р І.

Зореньки сьвітлії, зореньки краснії,
 З неба ви сьвітите, чистії, яснії,
 Вічно спокійнії, вічно блискучії:
 Вас не турбують жадання пекучії.

Зорі, від злости та туги свободнії,
 Ясно ви сяєте в нічки холоднії...
 О, як би муки усі наші знали ви,
 З неба на землю так ясно не сяли-б ви!

¹⁾ В Одесі.

Лесь Мартович.

Г р і ш н и ц я .

— Я вже не перебуду сеї осени. Як спаде осіння мрака, то задушить мене. Правду мені вповіла баба Палагна, що як — каже — половина тебе в середині обірвала ся, то шкода вже й надію мати. Ось-ось — каже — тай по тобі. Вірну мені правду сказала. Я вмиру в осени в саму хляпавку.

Головонько бідна! Як ви мене ховати-мете в таку розкаль?! Та то ніяк босої ноги витягнути з болота, не то ще двигати деревище*) з грішним тілом.

Тай не знати-мете жадне, коли я вмиру; я то добре чую. Задушить мене в ночі. Як лише студінь настане, як мрака розсяде ся, то я лиш очі вивалю. Без свічки вмиру, лиш хрест на себе покладу. Най Біг прийме й так! Не заслужила я на ліпше. Видко, що мені Господь милосерний і на сїм сьвіті покуту завдав. Ой! Та бо й грішниця я, грішниця!

— А ти, Аничко, не завдавай ся в журу. Палагна-ж казала, що як будеш журити ся, то й не вийдеш. Ти маєш бути весела, то й полекшіве мати-меш.

— Не вговкуй мене, Андрійку, най викажу. Я тобі ніколи всього не розповідала, а тепер мушу. Мушу виговорити ся, бо як ізмовчу, то здає ся мені, що обірве ся мене й друга половина, то я й ночі не перетриваю. А ще й панотець сьогодні при сповіді роз'яснили мені, як я тяжко нагрішила, то я сама себе бою ся. Мушу приповісти ся тай просити в тебе прощі.

*) Деревинце = домовина, трумна.

— Що будеш приповідати ся та мучити себе, коли я все знаю.

— Ні! ти нічого, Андрійку, не знаєш. Ти не знаєш, що я злодійка. Я вкрала в Варвари півміток. Вона несла його попри наші ворота тай загубила. А я вхопила тай сховала до скрині. Панотець казав, що се злодійство.

— Що панотець знає?! Най би була не губила! А ти в мене найпорядвійша гавдиня в селі.

— Але як я виму, Андрійку, то півміток треба вернути, бо казав панотець, що я через то й на тім сьвіті не буду мати спокою.

— Ти мені не говори про смерть, Аничко. Я не хочу се й слухати. Бо що я варт без тебе? Ізза твоєї голови та я став порядним господарем. А тепер, ади, тебе не стало, а я не можу собі ради дати. Вийду на двір тай кручу ся й кручу ся, а робота мене не бере ся, бо не знаю, до якої роботи ставати. Тай виджу, що наша праця марнує ся. Нераз заломлю руки тай думаю: з ким я оженю ся, як Аничка вмере? Нема, бігме нема в цілім селі ані одної такої гавдині як ти. Бо ти, бувало, вийдеш на двір, візьмеш ся до чого — робота тобі в руках горить. Зарядиш, заставиш мене до роботи, тай я також роблю. А як що зле, то ти мене насвариш або й начупруєш, тай добре: і хосен є з роботи й признака. То я собі тоді гадкую в своїм сумліню: „Нехай чупрує, бо має за що; сьвятили ся-б її ручки“. За отаке я тебе дуже навидів тай тепер навиджу.

— Не говори так, Андрійку, не риж мого серця, бо я не варта, аби ти мене навидів. Я не варта й доброго слова від тебе почути. Бо я — душегубка. Се я загнала Йваниху в гріб. Правда, Іван її догаманував, але я була всьому причина. Небіжка знала добре, що він ходить до мене: журила ся, журила ся та по кутах плакала. Стала йому відтак дорікати, а він — до бійки. І зчинила ся з того часу в них гризота. З того небіжка й пішла з сього сьвіта.

— А чого-ж небіжка була така дурна, що гризла ся? Ти, Аничко, бігме, з горячки таке говориш! Як би ти була здорова, то се би тобі й на гадку не приходило: ти би розуміла, що нічим тут журити ся, ні про що й думати. А так ти в горячці, що собі отаке ні се ні те береш до серця тай непокоїш ся. Утихомир ся, Аничко.

— Не втихомирюй мене, Андрійку, бо ти ще мало що знаєш, то ще не все. Бо я... Та ти мені радше вперед у очи наплюй (бо так мені належить ся), а потім слухай. Я тебе ніколи не любила тай тепер не люблю.

— Ти, бігме, Аничко, в горячці. Що се ти таке говориш? Спамятай ся! Таже ти на мене працювала, таже ти мене господарем зробила, таже ти для мене біле вижмакала, таже ти мені що суботи голову змила, ти мені смашно їсти зварила. Що тобі таке?

— Бо ти, Андрійку, ще не вирозумів, куди я говорю. Я люблю Йвана. Я вдивлювала ся в нього як у образ. Без нього мені віщо не було миле. Я рвала ся до роботи, аби заголомшити в собі той біль, що мені під серце підступав тай доти пив мене, пив, аж доки я Йвана не вдріла. Тай він мене так само любив тай отак сьвітом нудив без мене. А ти сього не знаєш.

— Чому-ж би я не знав? Що се тобі таке, Аничко? Може я намочу платинку та приклади собі до голови, бо тебе має горячка дуже мучити. Не знав! А хіба-ж я сліпий? Я видів, що в мене жінка дуже красна: є з ким у неділю межи люди показати ся. Не одного аж колька сперла, що його жінка та не така.

— Чекай, Андрійку, мені аж лячно, що ти мене не розумієш, бо не хочеш вірити, що я така. Я тебе виряжала з дому, а тоді приходив до мене Йван. Ми собі сїдали за хатою на приспі тай я клонила голову йому на плече. А він мене обіймав одною рукою, а другою гладив по лиці. „Чому ти не моя жінка?“ — говорив мені заєдно, а я слухала й не могла наслухати ся. А тепер роби во мною, що хочеш, бо вже знаєш.

— Знав я се й давно та міркував собі: „А видиш, богачу, таки ти мені, бідному, завидуєш. Тай маєток твій пса варт, коли в тебе нема гавдині. Який ти межи людьми сиромудрий, а який ти маленький коло моєї Анички. А я собі невидний, а рівно Аничка моя тай її голова веде моїм господарством“.

— Ти бо таки, Андрійку, наважив ся мене мучити. А ти-ж не знаєш, до чого та любя доводить? Я тай Іван, та ми обоє — мали ся до себе. У літі я заставляла тебе спати в хаті, а сама йшла до стодоли й дожидала Йвана. Тепер уже знаєш, яка я тай що я була для тебе тай чому так караю ся?

— Що тобі таке, Аничко? Ти мене за дитину маєш? Ставало й мені того добра; коби так що иньше. Ти жінка годна: у тобі кров грала. А мені що за кривда, як ти вистелила в хаті на по-

стели мягонько, що я спав як по кунели? Та сороми ся щось таке нагадувати. До чого воно? Але ти отак у горячці лежиш тай собі щось таке розгадуєш, а воно тебе зовсім обшарило. А ти як подужаєш, то насмієш ся сама над собою. А ще й панотець намись тобі вибити того пусте з голови, то він іще не знати якого лиха гірше тебе збаламутив. Йому здає ся, що кождому так як йому нічого більше нема на голові лиш того.

— Може бути, Андрійку, що се я з горячки таке говорю та ще тому, що мене панотець так налякали. А все таки... або я знаю... Ні! Я ніхтолиця. Візьми камінь та трісни мене по чолі, нехай лиш отут ногами зібю! Ой, ой! Троє малих діточок: два хлопчики, а одна дівчинка, а я бігме не знаю, хто їм батько: чи ти, чи Іван. Головонько нещаслива, сьвітку мій гіренький! Що я діточкам уповім, як вони попідростають?! Як я їм у очи подивлю ся?! Ой, ой, ой!

— А цить же, Аничко! Та бо не плач!... А бодай того понахороба втяла! Не міг отам до своєї грубої попаді причепити ся, але він мені хору жінку перепудив. Аничко, цить бо! Будь же розумна! Та що ти таке вигадуєш?! Хто-ж наші діточки годує, як не я? Кого-ж вони слухають? Мене слухають. Чию худобу пасти-муть? Мою. На кого робити-муть, як не на мене? Я їх подружу, я їм ґрунт відумру, і вони мене поховають. Ото-ж я й батько їм. А ти, Аничко, завсіди завертаєш на того пусте. Стидай ся!

— Та бо я присягу зломала! Я божила тобі вірність, а з Іваном полюбила ся. Ой Господоньку! земля підо мною горить!

— А бодай же той шпін онімів, коли тобі таке наговорив! Та же то кальвін, не шпін. Чекай, чекай! Піду-ж я до нього та запитаю ся: „Чи ти, мой, проводиш присягу при шлюбі в сьвятій церковці на того пусте, чи ти проводиш присягу на те, аби люди в мирности проживали, аби одно за одне дбало, аби працювали на хліб насущний, аби дітий до розуму приводили, та аби в хвалі божій із сього сьвіта сходили. Кажі! най знаю, якої ти віри?“ Так я пона запитаю, аби знав, як мені другий раз жінку страшити. Аничко! а спамятай ся-ж, бо се не вийде на здоровлє. На платинку, об'яжи собі голову, най тобі горячку витягне. А що? Зараз буде ліпше.

— Та я вже, Андрійку, розумію, лиш однако мені дуже сумно. За нічим мені так не банно, як за тими грішми, що ти видав на

ліки та на ворожки пусто-дурно. Ліпше було би посправляти яку одежинку на діти.

— Отсе ти, Аничко, розумно говориш. За се тебе хвалю. Але ти ще собі тото май у тямці, що ти найліпша газдиня в селі: ми доробили ся з нічого, а все зза твого стараня. Тай я собі розрахував, що на тебе не жаль видати, бо як поздоровієш, то ти все відробиш. Ти, небого, варта видатку. Я тебе сильно навизу тай тому не жалувал би нічого, лиш аби тебе до здоровля привернути. Йой! Таж я стратив ся-б, як би по твоїй смерти роздумав, що я тобі на лік жалувал. Ану-ж би було помогло! Бо я знаю, що без тебе змарнує ся ціле господарство тай я такої газдині ніде не дістану. Пильнуй ся-ж, Аничко, аби тобі лекше було. Не бери собі тото пусте до голови. Ти собі лежи як пані та прибагай собі все, що схочеш, лиш не жури ся, бо то тобі не виходить на здоровлє. А я тобі подам усе готове під руки, аби ти й пташачого молока забажала. Аничко! а подиви ся-ж весело на мене. Не будеш уже журити ся?

— Не буду.

Гр. Трейман.

САРАНА ЛЕТИТЬ!

Прийшов нестаток,
Забрав і остаток.
Нар. присл.

— Тату, он гляньте: що то за хмарка?

— Де? Що ти там побачив?

— Та генде, — показав хлопчик рукою на чорну точку в далечині, що все розросталась.

— Гі, Боже мій! То сарана! Сарана летить! — загукав старий Михайло Кобець і з криком побіг на село без шапки, в самій розхристаній сорочці, як був коло воріт. Малий хлопчик, Івась, здивований побіг і собі за татом, репетуючи незрозуміле для нього: „Салана! Салана летить!“

Зачудувані мужики несподіваним таким криком, а деякі й не розібравши, чого Михайло кричить, повиходили з хат, пороззявлявши роти.

— Сарана! Сарана летить! — гукав Михайло і біг далі.

— Салана! Салана... — задихавшись підтакував Івась, і біг собі за татом.

— Де, де? — допитувались мужики.

— Го-он! — показав Михайло на темну хмару, що вже була майже над самим селом і почала заслоняти сонце.

— Сарана! Летить... — вже гукали десь у другім кінці села.

В селі почало темніти... Незабаром настав смерк. По всім селі тільки лунав один крик: „Сарана летить!“ Мужики бігли на поля хто з чим попало: з косою, з лопатою, з верівкою... Кождий по-

опішав на своє поле. Михайлів невеличкий клаптик поля був коло самої царини.

— Ой, Боже-ж мій! що я робити-му? — здіймав Михайло руки до неба коло своєї нивки; Івась плакав. А сарана вже налетіла на поле...

— Бий!... Косі!... Стягуйте верівками!... — скрізь чулись голоси.

— Рови! Рови копайте! В кого лопати? Копайте рови! — репетував не далеко од Михайла якийсь дідок.

— То що-ж з того буде? Ліпше косить швидче: сарана лежачого не їсть, — казали деякі мужики.

— Яка-ж користь із того косіння, коли воно ще зелене? — одмовляли другі.

— Рови, рови! В рови будем заганяти сарану та палити! — кричав знов дідок. — Михайле, чого-ж стоїш? Ну, до роботи!... Та в тебе й зняряду ніякого нема...

— Ой, Боже мій, Боже! сарана трощить: із чого-ж жити тепер? — тільки крізь сльози простогнав Михайло.

Але дідок побіг уже дальше гукаючи:

— Рови копайте: се ліпше pomoже!

Деякі зараз же кинулись копати рови на своїх межах, та сарана швиденько позкусувавши колоски і лишивши одні тільки стирчаки, перелітала за ті рови. На Михайловім клапті поля стояли вже давненько самі стирчаки...

— Гей, панове! де-ж ви копаєте? Треба верстов за три-чотири од сарани, — казав дідок, — а то вона не забарить ся переїсти поля в одного і перелетіти до другого.

— То що-ж се воно? Кидай своє поле та йди чесь ратувати, — з незадоволенем казали деякі.

— Та хіба ви не розумієте, що коли ви не перепините її тепер, то настане голод?

— Він уже й є...

Але більшість мужиків щиро працюють над згубленем сарани: всі рови понаганяли повно. Палять її, та щось мало печеть ся, — більшість знімаєть ся і летить далі. Дехто в ровах навіть товче її ногами...

Од села сарана вже геть одлетіла. Мужики розбрились по всіх полях. Сарана все віддаляєть ся та віддаляєть ся. Швидко вона десь і зовсім щезла також раптом, як і налетіла.

Сумні стоять ниви.. Нема ні одного стебельця в колоском — самі лише стирчаки. Тай колоски скрізь валяють ся по землі. Що-ж та сарана поїла? Колоски валяють ся по землі цілі, стирчаки стоять... Та вона тільки перекусувала стебла, аби пошкодити людям.

Сумнійші як із похорону вертають мужики до села. У них тільки й розмови, що про сарану.

— А ти чого стоїш і досі, Михайле? — запитав один сусіда його, що й досі стояв понуро на своїй нивці.

— Бог за щось тяжко мене покарав!

— Таки-ж! Бач, усе село...

— Так у них хоч дітій нема стільки, а в мене аж семеро... Бідні старчинята!

— Та бідний ти, ніде правди діти; але-ж не сумуй, — удаючи з себе байдужного потішав сусіда. — Бог тебе не забуде; будь веселий!

— Ой, ніяково веселити ся.

— Ну, ходім, бра'! не сумуй...

І вони пішли до села разом, понуривши низько голови, важкі од дум, як повні олова. Тяжкий сум обгортав їх обох. Вони йшли мовчки. Ввійшовши в середину села не промовили ніже одного слова. Аж ось Михайло підвівши голову зненацька заговорив:

— А знавш що, бра'?

— А що?

— Зайдім отсе сюди на хвилинку, та може хоч трохи розже-нем тяжку тугу, бо їй Богу голова шию зломить.

— Бог з тобою!... А діти, а жінка... а ти пий. Тай гріх же се!

— Ет, нема тепер ніякого гріха!

— Ні, не кажи так...

— Так підеш?

— Ні.

— Їй Богу?

— Їй Богу.

— І васю, махай до дому, а я згодом прийду.

— І я з вами, — жалібно простогнав Івась до тата.

— Кажу, махай до дому, так іди. Ступай! — уже гриннув Михайло.

Івась із недовірою глянув на свого завше такого доброго тата, чи він не шуткує, і одступивши злякано трохи назад побіг до дому.

— Ну, так кажу, ходім у коршму!

— А гроші? Михайле, схаменись!...

— Е, гроші... Кожух у мене добрий — ото і гроші.

— А зима? а-а-а...

— Та цить, будь ласкав... Що зима? Сарана летить же, де її й не треба, нехай і кожух летить... Прощавай!

Сусіди розстали ся...

* * *

Пізно в ночі того дня було тихо на селі, чув ся один лише няний спів Михайла, що вертав до дому. Село було неваче мертве, і луна од його пісні геть-геть несла ся далеко, аж на безколосьі поля.

Артим Хомик.

Із циклю „Всесильний доляр“.

I. Капіталізм.

Стогнала земля, коли він приходив на світ... Потоки крові, лоту і людських сліз, ціле море горя розлилось, коли він родився.

А родивши ся він зараз став на ноги і немов казочний Зевес пожер своїх родичів і кривників.

Пожер своїм почварним ротом і стравив ненаситним жолудком і добро, і красу, і правду...

А пожираючи і травлячи він ріс і ріс...

Досягнув головою неба і поглянув зухвалим оком у його вікно, що порабляє бог...

Бога не доглянув...

Сам оголосив себе богом...

А люди повірили в його божество. Вони все мусять мати свого бога. І поклонилися йому...

Ніколи до тепер жаден бог не зазнавав такого почитання, перед жадним так не дріжали люди... А він ріс і ріс...

Огорнув усю землю, повітре і воду мов обручем своїм могутнім раменем...

Мов пса на ланцюх привязав природу своєю деспотичною рукою...

Хто се?...

Почварна, страшна і дивоглядна личина.

Органи її — безоглядність, брутальність і цинізм; органи травлення хапчивість і захлапність.

Коли появил ся в трансцендентальному царстві ідей як нова ідея, старі ідеї в подивом гляділи на неї...

Не могли пояснити собі появи сього інтруза серед них...

Він заворушив їх кам'яний, ідеальний спокій...

Та в сьому трансцендентальному царстві літали ефемериди метелики, які немов сьвятоіванські мушки кидали деяке сьвітло в темряву ідей. Се були гноми...

Оптимістичний гном :

— Капіталізм, се боляк на організмі суспільности, який лусне і згине... як загинуло багато його попередників...

Песимістичний гном :

— Се правда. Але коли сей боляк лусне, скільки рознесе сопуху! А матерія не гине.

І згасли гноми-ефемериди, знеутралізувавши ся немов дві ріжні електричності.

Настала тьма в трансцендентальному царстві ідей і триває до нинішнього дня...

II. Не видержите конкуренції.

В своїому власному поїзді, в сальонці, їде многократний мільярдер мр. Бамбертон уже вісім годин. Їде в напів лежачій позі, травить вечерю і нудить ся.

Година 10 в ночі. Поспішний поїзд прорізує темряву з силою 500 коний, тисненем 10 атмосфер, 90 km. на годину.

Тепер слідує подія, яку описую. Вона триває всього 40 минут 28 секунд. О 10 г. 2 мін. 8 сек. входять крізь незажкнені двері сальонки два розбишаки дужі, плечисті, члени організації „Мертвої руки“. Вони вимірюють свої револьвери в голову мр. Бамбертона, керманича всеї капіталістичної продукції Америки, а щоб нагнати йому більше страху, ревуть страшливим голосом.

— Гроші або смерть!

По лиці мр. Бамбертона перебігає їдка, іронічна усмішка...

— Славно, — цідить він крізь зуби. — Панове, будьте ласкаві сідати. Витаю милих гостей. Скоротите мені нудьгу. Як незвичайно мило опинити ся в товаристві таких енергічних і рішучих людей, як ви, мої панове! Та чому не сідаєте? Позвольте однак сказати вам, молодим, що ви... нерозумні. Ви гадаєте, що мільярдер

не має нічого ліпшого робити, як возити мішки золота?! Ні, навпаки, се не мій звичай... Я не маю при собі ані цента... не вожу, любі мої... Отже що будете в мене рабувати? Убранє мені зтягнете, прошу дуже; в найбільшою приємністю. Та звертаю вашу увагу, що маю їх цілий склад у сусідньому вагоні.

Розбишаки опускають руки в нерішучости. Мр. Бамбертон усміхається з погордою.

— Що ви, панове, нерозумні, свідчить ціле ваше поведене. Не вмієте поводити ся в товаристві. Ось що я вам скажу. Хоча мільярдер не має при собі грошей, та може під натиском насильства виповнити чек, платний у першій ліпшій банку, на суму, яку подиктуєте.

Розбишаки підносять знов револьвери до голови мр. Бамбертона.

— Ви мабуть уже ніколи не наберете ся розуму, а в бізнесі лиш розум потрібен. Розчовпайте в своїй голові отсю обставину і наслідки її. Я підписую вам чек... гаразд! Навмисно пишу його дріжачою рукою, бо я вас не бою ся. Ну, а все-ж таки можу ужити прояви страху до своїх цілей. Ви з чеком вискакуєте з поїзду... і се гаразд! На найближшій стації я задержую поїзд і депешую до всіх банків і контор менше більше так: „Арештувати того, хто покаже мій чек писаний дріжачою рукою. Се розбишака“. Банки знають певність моєї руки при підписуваню чеків. Ну, і ви ні з сього ні з того дістаєте ся в руки поліції і завішуєте силою обставин свій бізнес на кілок.

Розбишаки опускають знов руки з револьверами і хочуть вийти.

— Але-ж, панове, стривайте ще, не підозрівайте підступу. Даю вам слово чести, що моя рука не піднесеть ся до електричного гужика, бо в мене навіть сього приладу немає.

— Нам ніколи, — відповідають розбишаки з соромом.

— Як хочете, — говорять далі мр. Бамбертом. — Та на дорогу прийміть від мене раду. Не зачінайте ніколи великого капіталіста, а й взагалі залишіть свій бізнес. Він уже надто старомодний! Не несе відповідних процентів від вложеного капіталу. Візьміть ся до якогось иньшого бізнесу, от хоч би до чищення каналів. Хто сміє сказати, що каналяр не джентльмен? Я обіцяю вам протекцію. А впрочім знайте, що рабувати і обдирати людей зі шкіри можу лишень я і мені подібні. З нами ви не видержите конкуренції.

Розбишаки засоромлені вискакують із вагону. Мр. Бамбертон усьміхається їдко, а вихиливши ся до них крізь вікно, кличе:

— До милого побачення! Дуже вдячний за хвилини, проведені з вами.

Година 10, 12 мін. 36 сек. Мр. Бамбертон травить далі вечерю і нудить ся.

III. Новий Александер і Новий Діоген.

Коли мр. Бамбертон їхав до Туркестану здобувати нові нафтові терени, здібав Перчихіна, нового Діогена, босого і п'яного, переходячи вулицею в Казані. Йому товаришив цілий штаб будучих урядників будучих копалень. Схожість із Діогеном поразила його вправді, але він був на стільки новочасний Александер, що не задержав ся, аби віддати честь новому Діогенови, лише Діоген задержав його сам, попросивши в нього кілька копійок на монопольку.

— По що ти пеш монопольку? — питає мр. Бамбертон.

— Не питай, — каже Перчихін. — У твоїм інтересі лежить, щоб кожний подібний до мене був худобиною. Тоді можеш ужити його до своїх цілей. Можеш здирати з нього шкіру, уживати його мяса, його робучої сили, словом усього, що має худобина. Тому не питай, по що я пю, бо сам здоров знаєш, що се питає негідне твого становища.

— Добре. Нехай і так. Мій інтерес у тім, щоб ти і тобі подібні були худобою. Свиня, хоч нехарна і смердить, має смачне мясо. Але чи се в твоєму інтересі бути свинею?

— Запитай свині, чей відповідь тобі, але я думаю, що не відповідь. Ви, для кого сотворена наука й її плоди, знаєте на певне, що свиня не огортає далеких горизонтів, не дивить ся в будучність. Хвиля хвилю гонить — от її жите; барліг нехарний, брудний — от її мешканє; про поживу ніщо говорити. Се бач тому, що люди навчили свиню бути нехарною, бо замкнули її в хліві. Як би ви сказали по вченому: ціла організація психофізична свині достроїла ся до барлога, нехлюєства і всього свинства — бо люди так хотіли. Ціла організація психофізична босяка-пролетарія достроїла ся до капіталістичної системи з її продуктами виділення: правом власности, проституцією, мілітаризмом і алкоголізмом.

— Хоч і дивує мене весь твій виступ, бо зраджуєш чоловіка, який мав діло з книжками, то все-ж таки ти не відповів мені на головне питання: чи з твого погляду корисно бути свинею?

— Перше скажи, що таке „корисно“? Але я на се зроблю подібний маневр, як Пилат із Христом, коли запитав його, що таке правда. А що до твого питання, то щоб у результаті не відповісти на нього рішучо, можна на нього дивитися з точки погляду індивідуального і суспільного. Наколи би свиня мала почуте власного єства, поповнила би самовбійство. Се була би дурна свиня. Свиня песимістка не вбивала би себе, бо знала би, що її й так забють. Свиня альтруїстка жила б із посв'ячення для людства, жерла би як найбільше, щоб потовстівши стати ся як найпожиточнішою, придатнішою, ціннішою своїм салом і мясом для суспільности. Свиня... Але що з тобою говорити, коли ти і так не хочеш дати на „монопольку“. Я спеціально належу до песимістів і живу, то значить, падаю як найнижше, як найглибше, щоб своїм видом протестувати проти сього ладу, який ви завели. Є в тім трохи й суспільного альтруїзму, бо я падаючи що раз то нижше, ухудоблюючи себе що раз то більше — роблю ся що раз то яркішим протестом. Ось тут лежить моя суспільна задача — я протестую!...

— Ну, і хитро ти вибрав ся. Тепер впадаєш у зовсім противні тони. На початку ти казав, що в моїм інтересі лежить, щоб ти і тобі подібні були худобою, а на правду воно виходить зовсім противно. Ну, і ти хочеш, щоб я помагав тобі посередно протестувати проти себе самого!

— Ти, здаєть ся, розумний чоловік, ще й учений до того, а про те не знаєш і не розумієш загального Нютонового правила, що акція викликає реакцію, а навіть, що акція і реакція мають однакові альгебраїчні вартости. Зрозумій же тепер, що й ти не можеш ухилити ся від сього правила. Гадаєш, що ти кермуєш усім, а всьо кермує тобою. Ти невільник твого гроша, твоїх капіталів — ти з тим усім зріс ся всім своїм єством — воно від тебе невідривне, тож мусиш поступати так, як наказують закони суспільної механіки. Ти хоч би й не хотів, мусиш ширити довкола себе деморалізацію і дегенерацію, так як я, — продукт сеї деморалізації і дегенерації, мушу протестувати, хоч би й не хотів. Зрозумій же тепер, що ти мусиш допомагати мені в моєму упідленю. Зрозумів? Давш на монопольку? Ну, нарешті. Та дивний ти дурак, коли

за для тих 10 копійок, які даєш мені, треба було ужити аж стільки діалектики. Йду промочити горло.

Мр. Бамбертон сказав до свого оточення :

— Се висший чоловік, се апостол. Клоню перед ним голову, а про те не скажу з Александром : Як би я не був Бамбертоном, хотів би бути Перчихіном. Хоча не знаю, чи зміг би він замінити ся зі мною.

За годину мр. Бамбертон їхав здобувати нафтові терени і ширити деморалізацію по законам суспільної механіки.

IV. Блудний син.

Буржуазний салон. Розмова йде пиняво, мляво, обертаючи ся коло буденних справ. Врешті один панич — се модно — править-торочить зібраній китиці цвітів-панночок про нужду, про горе, про алкогольізм, про робітницький еманципацийний рух, про соціально-демократичну програму, про еманципацію жіноцтва і много, много подібних квестій. Фрази його дуже поступові, дуже благородні, а він при тім прибирає ладні пози. Ретор, Демостен, очи горять, палають...

Панночки не слухають його. Їм милійше глядіти і відчувати.

Нагородою для вимови юнака була замітка одної з панночок, біленької як гусочка, яка шепнула другій на вухо :

— Який він гарний...

А при тім як вона гарно спаленіла!...

Мр. Бамбертон прислухаєть ся німо потокам вимови, тільки час від часу усміхаєть ся. Врешті вичерпав ся паничеви весь запас води і млин перестав молоти. Виратував його мр. Бамбертон і сказав на голос :

— Панство звольте ласкаво послухати притчі.

Товариство голосно згодило ся.

— Нікий буржуй мав двох синів. Старший із них був собі звичайний філістер, *aurea mediocritas* у кожному цілі. Молодший не такий. Коли підріс, прийшов до батька і сказав йому таке :

— Отче, я вже повнолітний і маю свій розум. Наділи мене, чим маєш наділити, і пусти мене в світ. Хочу служити суспільности...

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXX.

8

З болем серця згодився батько. Пішов юнак у світ і почав служити. Видавав газети. Видавав газету, в якій дуже остро нападав на суспільний лад. Його кличі були могутні, але газета упала. Товариші бойкотували його, бо він не видавав „партийного“ органу, а „буржуї“ не хотіли читати його газети, бо „партийні“ цікавіші. Се-ж серйозні противники.

Коли всі грошеві засоби минулися, вступив блудний син до револьверового, брукового дневника, де управляється звичайний шантаж і дневникарський розбій. Мусів їсти моральні помії, що так обильно розливалися по шпальтах дневника, а строгий „господар“ редактор приневолював його збирати жолудь-новинки для своїх безрог-читачів. І він їв із того самого корита, що й безроги.

Врешті редакція дісталася під суд, редактор під ключ, співробітники в розтіч. Редактора засудили за вимушене і ошуканство. На „блудного сина“ прийшла рефлексія.

— Як то? — думав він. — У мого батька красше живе́ться якомусь там конторщикова. Піду до нього, впаду до ніг і скажу: „Отче, я не гідний дальше називати́ся сином твоїм, прийма мене на остатнього писаря у твоїй конторі“.

Як сказав, так зробив. Приходить до батька:

— Отче, я негідний звати́ся дальше сином твоїм. Прийма мене на остатнього писаря в твоїй конторі.

Батько підняв сина, пригорнув до грудий. Та спровадивши устриці, штокфіші і иньші ласощі, велів своїому кухареві ладити бенкет на 400 накрить, при якому не обійшлося без шампанів, хересів і т. п.

Старший брат був саме тоді виїхав за інтересами (їздив до одної з численних рафінерій спирту) і повернув як раз у день бенкету. Та коли довідався про причину пиру, не хотів прийти, а батькови сказав з огірченням:

— Отче, я від найпершої молодости працюю з тобою і солідно проваджуся, а ти не то що не хотів дати мені на бенкети з моїми товаришами, але не дозволяєш навіть явно тримати метресу, так що я мушу удержувати її з моїх ощадностей, а велебний мій браток, сей шантажист і майже кримінальник, удостоївся тої чести, що справляє бенкет, який коштувати-ме до 4000 доларів.

А отець на се:

— Сину, ти все зі мною і все моє — твоє. А мій молодший син пропав і вернув ся — погіб і воскрес.

І заснував батько орган із найреґроградійшими тенденціями, а „блудний син“ став його редактором.

— Чи се ви відносите до мене? — запитав розлючений юнак.

— Ні, добродію, — відповідає мр. Бамбертон. — Притчу скомпонував я на основі асоціації ідей. „Блудний син“ — симпатичний, бо мав ідею, „був собою“. Завів ся, звихнув ся, ну і „навернув ся“ на „праву“, то є відповідну становищу його роду і плоду дороги. А ви... ви такої еволюції не перейдете.

На другий день казав мр. Бамбертон розписати конкурс на найліпшу працю: „Про суспільну сугґестію зі спеціальним узглядненем сугґестії соціалістичного світогляду на буржуйських ковтунів“. Нагорода 1000 долярів.

(Далі буде).

Я. Жарко.

В С Т Е П У.

Бузенькою стежечкою веть ся залізна дорога по нашим сумним в осени, страшним зимою і привільним та розкішним весною та літом степам. Ось вона вискочила на кряж, спустила ся у долину, перехопила ся через балку, перебігла по місточку через невеличку степову річку, по якій вода тільки й тече весною, а то пересиха,—вихопила ся на рівний як долоня степ і простягла ся, скільки видно, прямою стрілкою, ховаючись від очий у далекій імлі краєвиду. Гадюками тягнуть ся по їй і в день, і в ночі, то з півночі, то з півдня, довгі низки вагонів із страшним зьвірюкою-паровозом у головах. Свистить, шипить та гуркотить страшенна та зьвірюка, кидаючи високо в гору із своєї огняної пащеки густі стовпи чорного диму, або стеле його по землі сивими хвилями і зупиняючись денеде, на яку там хвилину, поспішає далі тай далі до своєї мети. Пронесеть ся поїзд, наробить людям клопоту по станціях, а птаству степовому переполоху, і знов тихо, і знов непорушно замирає степ, або плаче та стогне, коли вітер по ньому вільно гуляє, несучи темні хмари, що ридають дрібними сльозами, поливаючи його сухі груди.

Була осінь. Сірі хмари затягли усе небо, і сонце не виглядало крізь них уже скільки день. Холодний, рвачкий вітер проймає наскрізь усе живе і заганяє людей у теплі закутки. Здоровенне перекотиполе, одно за другим безнадійно стрибає по полю і котить ся невідомо й куди. Мертво!... Сумно навкруги!... Одні тільки задрімані вівці розсипавшись по косогору, жалібно мекають, згризаючи прикорні стерні та бурянець. Голодні, з позападалими бо-

ками собаки, похиливши голови і підобгавши хвости, тихою ходою чвалають за отарою; а чабани, старий дід, парубок і двоє хлопців підпасичів, напавши на себе кобеняки, стоять мов кам'яні баби, поспиравшись на свої здоровенні чабанські гірлиги.

Вечеріє. Хмари нижче тай нижче почали спускати ся до землі, немов бажаючи всю її обгорнути своїм вохким, холодним покривалом.

— Стій! — гукнув дід чабан піднявши в гору свою гірлигу.

Цап, що йшов попереду отари, почувши наказ свого генерала, зупинив ся... за ним стали й вівці, повертаючи голови у той бік, звідкіля линув знайомий їм голос.

— А заходьте, хлопці, праворуч та збивайте отару до купи! — знов гукнув дід.

Підпасичі потюпали праворуч і поки вони тюпали, собаки зробили за них усе діло: розумні, звиклі до того поклику, вони хутко забігли праворуч отари і збили її до купи, підганяючи неслухняних тим, що тягли їх, ухопивши зубами за вухо, або лапали та гривли помалу за лани і тим заставляли неслухняних подавати ся вперед. Отара збила ся до купи і стала. Собаки полягали. Підпасичі і парубок підійшли до діда.

— А метніть ся, хлопці, та назбирайте по над ярами буряну то що, будемо варити вечерю, — проказав дід.

— Хай піде Дорохвей, — відказали підпасичі.

— Дорохвей!... Хай піде Дорохвей!... Та я тебе, бісове щеня, як опережу оцією гірлигою, то ти не будеш казати: „хай піде Дорохвей!“ — сердито проказав парубок чабан до хлопця, що стояв блище до його.

— Я кому кажу? — гримнув на підпасичів дід.

„Бісове щеня“ чухаючи потилицю і знаючи, що далі сперечатися не можна, бо щоб справді не походила по його спині гірлига, а він її добре пам'ятає, бо доводилось коштувати не один уже раз, — ледви пересовуючи ноги подав ся до яру збирати бадилля буряну. За ним трохи згодом потяг і другий.

— Денисе! — доганяючи першого казав трохи більший на зріст підпасич.

— А що? — обізвав ся той зупиняючись.

— Ти хочеш їсти?

— Оце спитав!... Та чи є-ж у світі така людина, щоб не хотіла їсти?

— А хіба нема?

— А вкажеш мені хоч одну?

— А з панів...

— То ті тріскають цілісінський день!...

— Невже?

— Кажу тобі...

— Що-ж вони їдять?

— Конхвети та пряники... Курий та гусий... Сало з мяким, білим хлібом їдять, скільки душа забажає...

Менчий зітхнув і сплюнув на бік слину, що зібрала ся у роті від згадки про сало та про панські наїдки, і він мовив:

— Як би я був паном...

— То що?

— То я що дня наказував би своїй панії пекти білий хліб, який бува у нас тільки на Великдень, тай їв би мякий та гарячий з салом... А спав би на подушках... А знаєш що? — промовив він трохи згодом.

— Як скажеш, то знати-му.

— Я вкрав у діда окраєць хліба, що він учора не догрів, і дрібок соли...

— Ще не з'їв? — похопив ся спитати більший.

— Ні.

— То виймай та поділимо ся, бо й я за назухую пошу чотири картоплини... Давай попечемо.

— Так сїрників нема...

— Чом нема? Я вчора викрав із кишені у Дорохвея, як він спав.

— То ходім мерщій до яру та назбираємо бадилля.

Хлопці припустили і незабаром збирали бурян. Голодні день у день, вони, щоб здобути шматок хліба, пускали ся на хитрощі, а часом і на крадіжку, бо що-ж поробиш, коли їсти хочеть ся, а хліб у діда або у Дорохвея... а вони завжди хлопцям, як і собакам, не додавали тих шматків, що випадали на їх долю. Незабаром у кожного з підпасичів було по доброму оберемку довгого, сухого бадилля буряну та колючого перекотиноля.

— Ходім під місток залізниці та там і попечемо.

— То й добре, — одмовив менчий. — А дід не побаче?

— Куди йому!

— А Дорохвей?

— Та той певно вже устроїв пику в землю тай хроче на увесь степ.

Поміркувавши ще поміж собою хлопці рішили, що один понесе бурян до діда, а другий піде під місток, розведе огонь і буде пекти картоплю... Як сказали так і зробили. Ось більший уже й під містком... Ось він наклав чималу купу буряну і витягши з-за пазухи чотири картоплини, поклав їх під бурян. Далі витяг із за онучі сїрника і чиркнув його об штани. Запахло сїркою... димом... а по тоненькому бадилю золотистою гадючкою пробіг огник. Він усе більшав тай більшав і розгорів ся у чимале полум'я. Хлопець радів, що незабаром буде їсти смашну печену картоплю.

— Кіндрате! Кіндрате! — гукав що духу біжучи Денис.

Він в одну мить був під містком із великим оберемком буряну і засапавшись кричав:

— Гаси — машина йде!

— Клади мерщій бадилля на огонь, то воно й погасне! — нараяв Кіндрат.

Денис так і зробив. Огонь згас... отже лиха іскра жевріла під буряном.

Поїзд наближав ся. Підпасичі, зігнувшись із ляком, сиділи під містком і коли останній вагон перебіг місток, Денис промовив:

— Ти картоплі ще не поїв?

— Ще й не витягав...

— Вигрібай, може вже спекла ся.

Кіндрат покоштувавши обгорілу з верху картоплину, мовив: недопеклась!... Отже, не дивлячись на те, що картопля не допекла ся, хлопці поїли її залюбки. Назбиравши знов буряну вони понесли його до діда. Дід почав спершу гримати на хлопців, та побачивши, що вони принесли по здоровенному оберемку буряну, стишив свій гнів і почав підкладати бурян під казанок, у якому варив ся пшоняний куліш.

Туман хвилями налягав на землю і закривав густою завісою увесь краєвид. Сутеніло.

— Ану ти, лобуряко, вставай вечеряти! — проказав дід і з цими словами вдарив чоботом під бік Дорохвея.

Парубок підняв ся, позіхнув, ліниво підвів ся і витягши з кишені ложку присїв до казанка.

Четверо чабанів сиділо біля казанка і смакуючи їли пшоняний куліш із сухим та чорним, як та ніч, що насовувала ся, хлібом.

Їли мовчки, приплямкуючи губами. Инколи Дорохвей гримав на підпасничів за те, що ті хапали ся один поперед другим швидче тягти ложками гарячий куліш, пекли собі то губи, то язика, хапаючись, аби їм більше достало ся наїсти ся кулішу. Кудлаті собаки порозтягались коло людей і облизуючись поглядали на ту страву, якою набивали чабани свої шлунки, ждучи й собі якої поживи.

Стежніло. Огонь під казанком погас. Вівці тісно збили ся до купи. Чабани полягали спати на сірій землі, а підпасичі, щоб їм було тепліїше, спали в купі з собаками: Кіндрат притулив ся до здорового Покота, а Денис ліг поруч із Кудлаєм. Усе заснуло... все замерло... і тільки серед нічної тиші чуло ся то кахикання, то мекання овече, та Дорохвей хрюпів та висвистував носом у тон вітрови, що проносив ся по над степами, співаючи свою сумну пісню.

До сьвіту отара зняла ся і десь щевла за кряжем.

На ранок туман збив ся у великі купи хмар, підняв ся після спочинку на грядах могутнього степу високо в гору і на буйних вітрових крилах мчав ся хутко через степи широкі до безкрайого синього моря.

Встало сонце. Воно весело всьміхнуло ся до землі своєю ясною та чарівною ухмілкою і кинуло на неї злотисте промінне, одначе те промінне хоч і ясно сьвітило, та не гріло, а через те в степу було холодно і не було навкруги того життя, яке кипить тут весною та літом.

Пролетіли граки... З ва горба підняв ся сизий димок... То з півдня летів швидкий поїзд... Ось він ближче тай ближче... Два паровики тягнуть чималу низку вагонів, де набито повнісінько пасажирів. Ось долітає він до місточка... Мить! — перший паровик, проломивши місток, із страшеним грюком упав і ставши задніми колесами в гору, зарив ся в землю... Другий ударивши ся об перший, упав на бік і покотив ся по косягору... З страшною силою лізли вагони один на другий, розбивали ся в щент і тріски, осі, колеса та шматки заліза від них розлітали ся по сторонах і з грюком падали на землю. Стогін!... Плач!... І смерть!... Несподівана, нагла смерть!...

В один мент не стало пишного поїзда; а ті, хто не зробив ся жертвою страшного руйнування, ті диким, божевільним поглядом дивили ся навкруги, доки трохи не поприходили до памяти і по-

чали подавати першу допомогу раненим, покаліченим та витягати вбитих із того хаосу, що робив ся навкруги.

Почало ся слідство... І як не били ся, як не ламали собі слідувателі голови, а ніяк не взнали, в якій причини провалив ся місток, і злодіїв не знайшли. А злодії, що пекли під містком картоплю, спокійно десь ходили по степу за отарою. Їм і на думку не спадало, що вони своєю картоплею, яку крадькома від діда чабана пекли під містком, наробили такого лиха, що декільки десятків людей утратило життя, а ще більше востало ся каліками у світі.

Андрій Чайнівський.

З ЛАСКИ РОДИНИ.

П О В І С Т Ь.

XVIII.

Марійка перемучила ся майже цілу ніч і аж плакала в до-сади. Розумієть ся, про науку не було ані бесіди, бо її розболіла голова. Як на лихо другої днини її запитали з історії і вона ді-стала злу ноту. Професор зробив їй терпкий виговор, що як від-лична учениця дає иньшим злий приклад і занедбуєть ся. Се дуже заболіло її. Чи-ж вона тому винна? Чи-ж не мала найліпшої волі навчити ся, як би не перешкодили лихі люди? Та професор запо-вів, що скаже се братови і се вже цілком прибило Марійку. Вона дуже бояла ся того, бо Олесь яко професор на тій точці не знав жартів. Вийде з того, що він даремне держить її! Марійка зблідла як стіна, зціпила зуби і не знала, що з нею робить ся. Їй потем-ніло в очах, задзвонило в вухах. Професор записуючи собі в но-татці не бачив нічого. Тоді одна товаришка вставила ся за нею. Вона заговорила різко, що пан професор не зробить того, бо най-лише погляне на неї і переконаєть ся, що вона недужа, що такої учениці не годить ся так тяжко карати.

Марійка не чула тих слів. Їй не давав жити той сором, якого діждала серед цілої класи, і так безневинно. До братової мала страшений жаль. Не то що їй забирає час роботою, та ще її гно-бить залицаннями дурного чоловіка... Марійка рішила ся звернути ся відразу до Олеса, розповісти йому все, що нині стало ся в школі і задля чого так стало ся. Хотіла упередити брата, заки скаже професор своє обжалуванє.

Від того їй трохи полекшало і вона заспокоїла ся. Як лише скінчила ся школа, вона забрала книжки і не прощаючи ся з ніким пішла до дому. Олеся ще не було. Павліна пізнала зараз, що Марійка мала якусь неприємність у школі, бо певно не навчила ся вчора, а прецінь така бліда і пририта до школи не йшла. Хотіла тим покористувати ся для своєї ціли.

— Бідна дівчино, щось тобі небого недоброго трапило ся в школі! Подумай, моя дорога, чи варто то так мучити ся. Кілько то твого здоровля жарно йде. І говорити про се нічого. Я таких клопотів у своїм житю не зазнала. Навчили мене читати, і досить. Але я мала розум і вийшла за муж. Послухай мене і зроби так само, а тоді посьмієш ся зі всіх своїх бельферів, яким мусиш під ласку йти, посьмієш ся із тих дурних книжок, над якими тратиш здоровлє. Трафляє ся добрий чоловік, не треба гордувати долею, яку Бог посилає...

— Павцю, змилуй ся і не муч мене...

— Ну, ну, нічого вже не скажу тепер, ти недужа. Наний ся води, певно голова болить. Зараз буде обід, а по обіді приляж троха на софі і проспи ся, то минеть ся.

Павліна вмiла бути і ласкавою, коли їй того було треба. Та ся заява співчутя колола Марійку не меньше лайки. Вона тямала, що братова відплатить їй за кожде дароване ласкаве слово в десятиєро, коли вона не віддячить ся їй улягаючи її волі.

Марійка пішла до кімнати і прилягла на софі.

Надійшов Олесь. Він побачивши сестру пізнав, що вона недужа. Розпитав її про причину, та вона йому зараз розповіла, щє сьогодні не вмiла історії, бо вчора не могла навчити ся. Олесь не питав, чому, а вона не мала відваги порушати тої теми. Отже розмова скінчила ся на нічiм. Олесь полишив її в супокою, а сам вийшов. Марійка не їла обіду і так пролежала до вечера.

Над вечером надійшов Пташок. Марійка зачула його голос і аж задеревіла з досади. Вона зненавиділа його. Через нього вся та пригода. Біда поставила їй його в дорозі.

Вона завязала собі ручником голову, аби був видимий знак її терпіння, аби не потребувала виходити до тої кімнати, де був Пташок. Він за неї питав кілька разів, та йому сказали, що вона недужа. Він став уперто допитувати ся. Марійка не могла того слухати з другої кімнати і затулила собі вуха подушкою.

Сьогодні всі були пераді з Пташкових відвідин. Він сам зміркував се і відійшов іще перед вечерею.

В сїнях шепнула йому Павця, аби кілька днів не приходив, поки всьо не успокоїть ся.

За кілька днів Павця дістала пожаданий лист із Самбора. Знайома „приятелька“ писала, що Копач діставши висше адютум перенесений із Самбора аж до якогось Вишнівчика на Поділю. Вона не знає, де то є, але десь дуже далеко, та знає на певно, що там, бо се їй говорили авскультанти, що у неї столують ся. Копач забрав із собою і свою маму.

Павліну сей лист дуже радував. Тепер Олесь хоч би й хотів, не порозуміє ся з ним, а й він сюди не приїде, бо то дуже далеко, та й хто зна, чи є там залізниця.

Павліна сховала лист так, щоб мала його в потребі під руками, та щоб його хто не знайшов. Тепер треба було взяти ся за діло енергічно. Передівсім зменьшила їду для Марійки так, що своїх годувала потай по кутах, а на стіл, де сідала Марійка, давала так мало, що дівчина заедно вставала від стола голодна. Потім заставляла Марійку до таких робіт, яких вона до тепер не робила: мусіла мити підлогу в кухні і в сїнях і чистити щітками підлогу. Дівчина робила все в покорі, не жалуючи ся перед ніким. Павця устроювала все так хитро, що Олесь ніколи не застав сестри при такій тяжкій роботі. Такого пониження було вже за багато навіть Глікерці, та коли хотіла її в чім виручити, то Павліна ніколи до того не допустила. Чинности послугачки обмежили ся лише до носення дров і води.

Коли Павліна казала їй се або те робити, то мусіла ще вкочити її словами:

— Роби, роби, не женуй ся, не велика пані, бодай в часті відробиш те, що тобі їсти даю...

Крім того мусіла ще вчити упертого і зворовленого Несторка, котрий її при кожній лекції копав, щипав і проклинав... Дівчина при такій тяжкій праці почувала страшений голод і задля того стала недомагати. Одного разу не можучи опанувати свого голоду, взяла собі булку, яку йно що прислав пекар, і з'їла її з великим апетитом. Павліна не дорахувавши ся тої булки стала розпитувати:

— Де-ж іще одна булка?

— Павліно, я була дуже голодна та й собі взяла.

Павліна стала на неї сварити:

— Як ти сьміла? Хиба тобі того мало, що тобі даю? І так чорт знає, за що я так караю ся, що мушу такого дармоїда годувати як ти, ще мене окрадати будеш...

— То ти се називаєш крадіжю, що я одну булку взяла з голоду?

— Мовчи, ти панно премудра, ти пенаїсна. То нам вистарчає те, що даю, а тобі ні? Пожди! на своїм то можеш їсти, щоб аж горлом лізло, а у мене то притягни трохи животика, і не марнуй жого хліба... Що-ж я тепер дам Несторкови до школи?..

Марійка стояла як на розпалених вуглях. До такого ще не доходило ніколи. До тепер терпіла все потішаючи ся тою гадкою, що вже не довго буде біді кінець. Тепер зміркувала, що так дальше не вдержить і місяця...

Та що їй бідній сироті робити? Родини не було в неї ніякої крім одного брата. Він повинен за неї заступити ся. Йому треба конечно все сказати...

І вона вийшовши зі школи пішла просто до гімназії, щоб поговорити з Олесем на самоті. Олесь привитав її ввічливо та запитав, чого вона йде в ту сторону.

— Я за тобою навмисно шукаю... Бій ся Бога, брате, я вже не вдержу, що Павця зі мною вирабляє... Мене заставляє до найординарніших робіт, каже мені підлоги мити, щіткувати... Я роботи не пураю ся, але я не маю часу на те, я й так у школі огидно занедбала ся через те, що не маю хвильки часу взяти книжку в руки. Та ще страшенно голодую. Мені сили не стає на таку тяжку працю. Та все бачу, що Павця ненавидить мене і робить усе те, аби мені допекти до живого. Сьогодні приміром я була така голодна, що не втерпіла, аби не взяти собі одну булку. Що мені Павліна наговорила! Сказала мені просто, що я її окрадаю...

Тут Марійка не вдержалась, щоб не заплакати.

— Уже і злодійку з мене зробила... Олесю, бій ся Бога, заступи ся за мене, бо прийдець ся вдуріти...

Олесь лише зуби закусував із досади. Та нелюдська істота доводить його до божевіля. Тому треба раз кінець зробити... Він став заспокоювати Марійку, бо йому жаль стало сестри.

— Не плач, Марійко, дивись: люди ззирають ся на нас. Я мушу на те щось порадити, бо так дальше не може йти...

А сам не знав справді, як за діло взяти ся. Вилає Павліну, як се вже нераз робив, вона буцім то упокорить ся, а про те буде

своє робити. То баба з пекла родом. Він же не може заєдно бути при них, аби в кожній хвилі постояти за Марійку.

Прийшли так до дому. Павліна побачивши їх разом, та ще Марійку заплакану, а мужа насупленого, догадала ся відразу, що Марійка мусіла пожалувати ся. В одній хвилі обдумала плян, щоб „Марійчині інтриги“ ударемвити.

Заки Олесь здіймив із себе футро, Павліна відізвала ся :

— Знаєш, наша панна булки з дому виносить. Я від довшого часу зміркувала, що мені нестасе булок, а нині я таки вилапала її, як сховала булку в кишеню...

— Противно, вона булку з'їла, бо була голодна...

— Вона так тобі казала? То неправда, я знайшла булку в її кишені...

Олесь не знав, що сказати.

— Слухай, жінко, ти неправду говориш, Марійка говорила мені инакше...

— То я діждала ся, що ти мені вже не ймеш віри? То вона у тебе правдомовна, а я ні? Ну, гарного я діждала ся, бодай була не дожила того...

Тепер Олесь збентежив ся. Справді не знати, кому тут вірити. Марійка признала ся в правді, що взяла булку, та не сказала, чи її з'їла. Чорт не розбере...

Павліна не дала йому до слова прийти.

— Я дальше так не видержу, ся небога зачинає між нами робити ріжницю, хоч ми до того часу жили в примірній згоді... Вона мене з сьвіта зжене...

— Мовчи, — гримнув Олесь, не оглядаючи ся, що в кімнаті була Глікерця і Несторцьо. — Тут ти всьому винувата. Чого вчепила ся дівчини? Чого їй не даєш жити? Хиба-ж вона має бути в мене за помивачку? Най пильнує школи, а не шафликів. Я того не стерплю. Тям, що я буду мусів Марійку дати знов на станцію і буду за неї платити, але тоді вимагати буду того, що вже тобі раз говорив...

Глікерця видячи, що заносить ся між ними на таку бучу, якої ще не бачила, вийшла мерщій з хати.

— Добре, — каже Павця, — Глікерця виїде ще сьогодні з Перемишля, але і твоя грандесса тут не сьміє бути... Та не думай, аби я на те дозволила, щоб ти хоч один крейцар видав на неї... Не позволю скривдити себе і своєї дитини... То собі запиши.

Олесь не чув іще такого опору від своєї покірної жони.

— З моїми грішми вільно мені робити, що мені хоче ся, і в тебе дозволу просити не буду. Марійка піде на станцію і я буду за неї на вдивовижу цілого міста платити...

— Так?! То я бачу, що й мені нічого тут робити... Коли так, то й я їду нині в сьвіт за очі... Лиши ся з нею і господаруйте собі самі. Я ще маю де голову притулити, маю брата і він мені не пожалує ложки страви...

— Чи ти, жінко, здуріла? що ти говориш?

— Те, що чуєш, ось побачиш зараз.

Вона відчинила двері до кухні і покликала Глікерцю.

— Глікерцю, збирай ся, зараз їдемо до Ореста, нема нам тут що робити. До того дійшло, що хата наша стала ся пеклом...

Глікерця не знала, що робити. Павліна кинула ся до шафи одягати ся в дорогу.

— Так, в одній сорочці поїду, най усьо чорти візьмуть... Несторцю, бувай здоров, тато мене гонить геть...

Вона розплакала ся і стала цілувати хлопця. Несторцьо вчепив ся Павліну за ший і став ревіти:

— Не хоцу, не хоцу, щоб мама їхала, най собі їде тато...

В хаті зчинив ся галас і метушня. Глікерця побачивши, що то не жарти, стала шукати по кутах за своїм шматем і звивати в клунок.

Олесь стояв серед хати не знаючи, що говорити. Такого ще йому не трапило ся бачити. Він знав завзятість своєї жінки, що вона не цофне ся. Буде сьміх на ціле місто, що жінка від нього втікла. Та ще як на біду на порозі з'явила ся послугачка і дивила ся на таку сварку. Тепер уже годі буде втаїти, чого жінка від'їхала, бо ся баба як лише розповість по тих домах, де послугує, то ціле місто знати-ме зараз завтра.

— Жінко! Опамятай ся, що ти робиш? Та який дідько тебе виганяє, ти хиба вдуріла?

— Не говорю більше ані слова, лише їду...

Олесь насамперед витрутив бабу послугачку і зачинив двері, потім узяв Павліну за плече і гримнув:

— Ані кроку мені не сьмієш рушити ся, розумієш? Досить тих комедій...

Павліна завищала не своїм голосом, що їй руку зломив. Олесь справді став лякати ся про її розум...

— Павліно, що тобі стало ся?

— То стало ся, що нема мені вже житя з тобою, шкода моєї праці, моїх літ молодих. Ти хочеш, аби я підлягала твоїй сестрі, а я того не стерплю, скорше в могилу піду...

За той час Марійка сиділа в кухні, що була через сіни. Вона чула крик і знала, за для чого він зчинив ся, та не знала, що аж до того дійшло. Тепер вийшла до кухні послугачка і сказала їй, що панство дуже сварять ся, а пані збирає ся їхати геть...

Марійка задеревіла. Хиба-ж вона може допустити до того, щоб через неї жінка покидала чоловіка і дитину? Ні, се не може бути...

Марійка станула в порозі саме тоді, як Павця з Глікерцею пакували клунок, а Несторко держав ся маминої спідниці і верещав немов із нього шкіру дерли.. Ще Марійка не проговорила слова, а вже братова звернула ся до неї.

— Ось твоє діло, паннунцю, доказалась, чого хотіла. Тепер будете собі господарувати обое...

— Жінко, не плети дурниць, чого від неї хочеш?

— Та pozwоль же мені хоч в остатнє сказати їй слово правди, більше нічого не скажу... То ти усьому винувата, своїми сплетнями довела до розлуки жінку з чоловіком, затроїла супокій домашній, най тобі Бог се відилатить.

Марійка стояла як нежива.

— Та що-ж я говорила, чого чіпавш ся мене? Мене де виженіть, лише покажіть дорогу, де мені діти ся, я зараз піду в сьвіт за очи.

Вона стала страшенно плакати.

— Мамо, моя мамо, чи ти бачиш, як я тяжко терплю...

Той плач, здаєть ся, отямив трохи і лють братової. Може обізваала ся в її душі крихітка совісти, що так кривдить сироту. Вона не виходила з хати і ждала, коли її чоловік скаже бодай одно слово: остань... Олесь узяв себе обіруч за голову і став ходити по хаті. Попробував іще раз уговорити жінку...

— Павліно, не роби стиду нашому домови і не доводи мене до божев'їля, бо я тоді ні за що не ручу...

Павліна того лише ждала.

— Не для тебе се роблю, лише для тої дитини, з якою мені тяжко було би розлучити ся... але заповідаю тобі, що коли мене

не перестанеш мучити, то серед ночі втечу, але й дитину з собою заберу...

Вона здіймила з голови капелюх, здіймила футро і стала голубити Несторця.

— Відне моє пташенятко, цїсьо, цїсьо, мама тебе не лишить, хоч би прийшло ся й загинати. А як би мама мусїла їхати, то й Несторця з собою возьме.. Поїдемо до вуйця на село, там нам буде добре, будемо санкувати ся, бігати.. а якже — но, цїсьо, цїсьо...

Вона стала отирати його слези і цілувала його в голову, в лице, по руках.

Олесь дивлячи ся на ту нову комедію з дитиною не міг втерпіти, плюнув і вийшов до другої кімнати. Марійка вийшла з плачем до кухні. Остала ся сама Павліна з Глікерцею.

— Ти, Глікерцю, таки мусиш на якийсь час виїхати, мені того конечно потреба. Зараз нині їдь до Ореста, я мушу мати цілком свободну руку, потому знов тебе сюди спроваджу. О другій відходить поїзд, а там собі знайдеш яку тарадайку. Або ні, я зателєграфую до Ореста, аби вислав коні і бараницю. Заки ти доїдеш до Судової Вишні, то вже коні будуть. Коли-б не було, то зайди до пароха, а він тебе відішле. Але нині мусиш відїхати.

Глікерця не протестувала. Вона знала, що коли Павліні того треба, то так мусить бути...

Олесь ходив довго по кімнаті не можучи мислиї до купи вібрати. Такого завзятя від своєї жінки не надїяв ся, такою ніколи її ще не бачив. Здавало ся, що все йому улягає, що все чинить його волю. Що тепер діяти? Марійка тут не видержить. Дати її на станцію? Треба платити. То ще би нічого. На 10 зл. місячно споможе ся, але жінка йому за те спокою не дасть, а коли зачне такі авантури вирабляти, то хіба здуріє. А може його і покинути, а тоді вийде скандал на ціле місто, будуть на нього пальцями показувати.. Та ще готова зробити йому процес о розвід, тоді би ще гірше було. Всі будуть держати її сторону, бо всі її знають як статочну жінку. Один іще ратунок загрозити їй, що не буде удержувати Глікерці. Вона не має де подіти ся, а Орест сам біду клепле, бо парохія лиха і дїтїй повна копиця...

Марійка виплакавши ся в кухні взяла ся за свою роботу. Стала ладити до обїду, якого по такій бучі ніхто крім Глікерці не хотїв їсти.

— О котрій годині їдеш? — питає ся Павліна Глікерці.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХ.

— О другій треба бути на стації.

— А куди-ж вона має їхати? — питає Олесь.

— До Ореста їде нині. Годі, щоб нас дальше об'їдала, — каже Павліна.

— Хиба-ж я її вимовляю їду? — каже Олесь. Він нерад був із того, бо тепер не бачив дошки ратунку для бідної Марійки. Тепер Павліна не дасть їй дихати.

— Вона сама се знає, не треба їй аж нагадувати і вимовляти... Вона знає, що стільки осіб удержувати з одної пенсії професорської, то за багато...

Олесь догадав ся, що се не ся до Марійки, те саме зміркувала й Марійка.

По обіді Глікерця справді поїхала. Марійка пішла до школи не ївши нічого. Павліна пішла до своєї приятельки Радецької, Олесь лишив ся сам дома. Не міг іще заспокоїти ся по нинішній афері. Що тепер робити? Коли Павліна і Глікерцю виправила з хати, то на те, аби бути незалежною від нікого, а тим певнійше атакувати і гнобити бідну дівчину.

Олесь був безрадний. Хиба її видати за муж? Ось і Пташок прийшов йому на гадку. Чи буде Марійка з Пташком щаслива? То правда, що то чоловік статочний, але не має освіти, і з лица не дуже то гарний. Але иншого вибору нема... Се одинокий для неї вихід. Уступить ся в хати, тай відітхне свобіднійше. Та гадка що раз більше подобала ся Олесеви. Треба на розум поговорити з Марійкою...

Він іще довго обдумував сю тему ходячи по хаті.

Тимчасом Павліна зайшла до Радецької пожалувати ся на свою недолу і на упертість Марійки.

— Мої ви кохані, коли ви мені не допоможете уговорити ту дурну козу, то хиба не дам сама ради. А то все ті книжки завернули їй голову...

— І таки не хоче йти за Пташка? Та скажіть мені, чи він їй осьвідчив ся вже, чи ні, бо від нього нічого не можна довідати ся. Лише цікає і соромить ся, як дівчина...

— Він фуяра, кажу вам. Колись то лишила я їх самих на цілий вечір, та він їй замість осьвідчити ся як слід, плів неблиці про якісь карти табулярні, та по просту осьмішив ся в її очах... Де-ж так можна?...

— То то й є, що він такий несьмілий до дівчат, я знаю. Але який він добрий, який добрий, мої ви кохані, то пошукати. А який господар, як на всім розуміє ся... Приложить вам ніс до масла, то зараз пізнає не то, чи воно старе, але навіть, кілько йому тижнів. На всім розуміє ся. Так візьме горнятко масла з рук баби і вгадає, кілько важить. Він лише на мужа сотворений.

— Та я то всьо знаю, мої ви кохані, і я вам за вашу доброту дуже вдячна, але що тут зробити, що тут зробити? Дурна дівка, сама відпихає щастє від себе...

— Пождіть, я сама з нею поговорю, а тоді змию Пташкови порядно голову і таки його змушу осьвідчити ся.

— Ой то, то, допоможіть мені, дуже вам буду зобовязана. Та мені час іти підвечірок ладити... Бувайте здоровенькі, мої ви кохані...

Павця вийшла не сказавши й слова про авантуру, яку сьогодні дома виправила. Їй самій стидно стало того. Але се вважала конечним для доведєня діла до кінця, „для добра самої сироти“.

Як лише Поницька замкнула двері за собою, Радецька проговорила в голос:

— Моя-ж ти добріточко, тебе не доля дівчини так пече, як той хліб, що вона їсть. Ми на тім розуміємо ся. Але нехай! Скавала, що поможу, то поможу, а Пташок заслужив собі вже на те, щоб не лише зістав канцелістом, але щоб і жіночку гарну дістав...

XIX.

Марійка скорше вернула зі школи як прийшла Павліна. Вона застала лиш Олеся самого. Він був пригноблений і сумний. Марійка немов відгадала його думки. Вона дивила ся на нього зі співчутєм. Вона знала, що Олесь терпить за для неї, а не має способу на те poradити. Вона приступила до нього і обняла його за шию. Олесь погладив її по голові і поцілував у чоло як малу дитину...

— Бідна моя Марійко, як ти терпиш. А я на се безрадний.

— Ти може більше терпиш через мене... Чи нема способу, щоб я уступила ся? Подумай над тим, брате. Я бачу, що так дальше не може бути. Ти мав би вічне пекло, а знов годі, і я жала-б гріх за те, як би ти через мене мав із жінкою розійти ся...

Я повинна уступити ся їй з очей, і то чим скорше... Тільки ти мені порадь, як? Може-б я могла сама на себе запрацювати, лекціями, то що.

— Моє ти біднятко! Я сам бачу, що так мусить бути... Павліна страшенно завзята і жстива. Я щоб невнать що робив, її упору не зломаю і тебе не охороню. Про лекції нічого думати, бо то тяжко, тут стілько бідних студентів, що в лекцій живуть...

— То може-б із тих грошей, що для мене вложені, дещо взяти на докінченє семінарії?...

— На се не позволить опікунський суд. Я найбільше можу взяти процент від капіталу.

— Ну, то нема жадної ради?

— Є рада, моя Марійко, одна, одинока: ти мусиш вийти замуж...

— Замуж? А хіба-ж так можна зараз вийти замуж?

— Можна і треба конечно... о тебе старає ся Пташок...

Марійка заломила руки і поблідла як стіна.

— Він старший і негарний, я се знаю, він мало просвічений і тому тобі не сподобав ся...

Марійка не відповіла нічого.

— Але він чоловік добрий, — продовжав Олесь, — і тобі буде з ним добре, в часом полюбиш його...

— Не полюблю його ніколи...

— Хіба ж твоє серце вже не свободне? Скажи мені правду.

— Так... Я вже нікого не полюблю, бо одному дала слово...

— Знаю, ти говориш про Копача; та де-ж він? чого ні разу не навідав ся?

— Він не в тих, щоб слова не додержав, він звідаєть ся до мене певно, коли лише осягне свою ціль, коли мати-ме становище.

Вони так забалакали ся, що й не зчули ся, як скрикнули двері в першій кімнаті, де прийшла Павця. Вона тихенько підійшла до дверей і саме дослухала ся, як говорили за Копача.

— Чекай грибе, поки тя хто здибле, — заговорила через поріг і переступила його.

Олесь і Марійка збентежили ся. Марійці було се дуже не по нутру, що Павця підслухала її тайну.

— Чекай собі на Копача, поки не посивієш. За ним уже і слід пронав...

— Що се значить? — питає Олесь, бо Марійка аж задеревіла від того слова.

— Вже його в Самборі нема, знаю се на певно, писала мені се моя знайома приятелька. Десь його кинули далеко, а може й прогнали з суду. Чи мало мають авскульптантів... Як не вірите, то розпитайте самі, коли вам не соромно за кавалерами допитувати ся.

З тим словом вона вийшла до першої кімнати роздягати ся, і відтам іще заговорила:

— Коли-б він думав про тебе на серію, то був би хоч дав знати, куди пішов...

Павліна навмисно не згадувала за Вишнівчик, аби не показувати їм дороги, де його шукати.

Олесь і Марійка стояли як укопані. Особливо Марійка не могла звести гадок до купи. Хиба-ж тому правда, що він її покинув, він, одинока її надія, єдина провідна зірка в тій темряві?... Так, вона кругла сирота, покинена на розбурхані філії світового моря. Берега не видко, треба потапати...

З тої задуми вирвала її Павліна. Вона закликала її лагодити підвечірок. Взяла ся за роботу автоматично не думаючи, що робить, як чоловік, якому прочитали вирок смерти. Бо від тепер вона цілком на ласці братової. Павліна може зробити з нею, що загадає, а Олесь супротив неї безсильний. Можна би ще відпекати ся від того проклятушого Пташка, можна оперти ся йому, адже-ж ніхто її силоміць під вінець не поведе, але тоді братова замучить її. Вона витерпіла би все, та за що-ж по при неї має терпіти бідний Олесь? Чи вона має право його супокій домашній, його пожитє з жінкою посьвячувати для свого добра? Про те, щоб удержувати ся самій, власними силами, і мови нема. Олесь розтолкував їй се, а він як професор розуміє се добре. Отже прийде ся звязати ся на віки вічні з чоловіком ненависним, дурним, неотесаним. Се таке страшне, що Марійку аж у дрож кинуло. Се тяжше від татарськї неволі...

Господи! що їй робити? Піддати ся судьбі, коли душа, ціле її єство бунтує ся против такої погані?... Ще одного способу задумала ужити: буде просити, благати, хоч би на вколїшках, аби її не мучили. Але кого? Братову? Се надармо. Се жінка без серця, без крихітки совісти, вона не дасть ся нічим ублагати, коли вже раз завзяла ся на те... Скорше просити самого Пташка, щоб її не брав. Він, здасть ся, чоловік добрий, то чей же буде мати Бога

в серці і не схоче її смерти. Марійці блиснув промінь надії. Як лише прийде Пташок, вона буде його поти просити, поки її не послухає.

І справді зараз по підвечірку, коли Олесь вийшов із хати, надійшов Пташок. Павліна переказала йому через Радецьку, що може прийти. Він прибрався як на празник, бо Радецька наговорила йому, що мусить сьогодні осьвідчити ся.

Марійка почувши його голос не могла запанувати над своїм зворушенням. За кілька хвиль мала рішити ся її доля.

Павліна вийшла до кухні.

— Прийшов твій суджений, вийди до нього, і май розум і не фиркай ся, бо як іще нині нічого з того не буде, то тобі голову вірву. Ти знаєш, що у мене нема жартів.

Марійка не кажучи нічого вийшла до покою. Вона була бліда, а серце у неї так било ся, як у спійманої пташки. Входячи до покою вона прижмурила очи. Їй здавало ся, що не може подивити ся на того чоловіка.

Пташок усьміхнений, виперфумований, у фраку і білій краватці прискочив до неї в лянсадах і став цілувати її в руку та питати про здоров'я. Марійка усьміхнула ся болючо і попросила його сідати. Сама сіла на кріслі. Та Пташок не гадав сідати, приблизив ся до Марійки з шапокляком у обох руках і проговорив торжественно :

— Панно Маріє! маю з вами поговорити про дуже важні річи... Ото...

— Позвольте, пане Пташок, я вже знаю, чого ви прийшли. Прощу дуже, сядьте і поговоримо на розум.

Пташок дуже збентежив ся.

Марійка перебила йому орацію, яку собі виробив і так старанно вивчив ся на память. Він сів при другім кінці стола і ждав, що скаже Марійка.

— Річ дуже проста, — говорила дівчина збираючи всі свої сили, щоб із тої боротьби вийти побідно. — Родина хоче мене чим скорше позбутися, хоче насильно, против моєї волі видати мене за вас, пане Пташок. Повтаряю, що се діє ся насильно, бо я вас шаную, але любити вас не люблю. Я в такім страшнім положеню, що опираючи ся родині не лишає ся мені нічого, як хіба скочити в воду. Я сирота, я на ласці родини, я безпомічна. Коли опру ся тому, то хіба прийдець ся втекти. Зрозумійте моє положенє. Одн-

ноке спасене моє в тім, коли ви самі не схочете. Тоді родина не буде мати причини колоти мене. Ви чоловік чесний, ви зрозумієте мене і вислухаєте моїх слів... Прошу вас на всьо в сьвіті, що вам найсвятійше, покиньте мене, лишіть мене, а зробіте таке добре діло, що вас Бог буде весь ваш вік благословити, а моя вдячність до смерті...

Марійка зложила руки як до молитви і дивила ся Пташкови в очи.

— Пі! Пані дзіко, коли я панну Марію дуже люблю, я жити без неї не можу...

— Не говоріть так, пане Пташок! Любов без взаємної любови не має вартости. Я-ж кажу, що вас не люблю, а щоб бути з вами зовсім щирою, щоб вас переконати, що се не для вашої особи, то вам скажу, що ще далеко поки я вас побачила, я полюбила иншого і з тою любовю я вже й умру. Що-ж вам із такої жінки прийде, що буде для вас як зимний камінь? Розважте се добре, що собі і мені сьвіт зав'язуєте...

— А я гадаю, що моїм добрим поведенем я вас наклоню до того, що мене полюбите...

— Ніколи, пане Пташок, ніколи сього не буде...

— Я буду щасливий, коли вас зможу назвати своєю жінкою...

— Пане Пташок, змилуйте ся, лишіть мене, не губіть мене, на вколїшках вас прошу.

Вона розплакалась.

— Ніхто наді мною не має милосердя, змилуйте ся хоч ви один!

Пташок завагав ся. Він став пильно приглядати ся Марійці. Її гарна стать, її личенько зарум'янене від плачу збудили всі пристрасти старого Донжуана. Отся гарна, невинна дівчина може бути його, коли лише руку простягне. Яка вона гарна, принадна! І вона цілком у його власти і то легальній. Цілий сьвіт йому позавидує такої жіночки. Як їй до лица з тим плачем, із тими сльозами! Він знав уже не одну дівчину, та жадна так не плакала, не просила ся, як та... Що робити? Послухати її, послухати голосу совісти, що йому говорила: „Не руш сеї невинної цвітки твоїми поганими руками, шукай собі иншої, знайдеш таку, що піде за тебе в підскоках“?... І вже була хвиля, коли Пташок мав їй подати рuku на згоду і вицофати ся з честю з тої авантури. Та ось нагадав собі, що Радецька вибрала йому сама таку жінку, тай казала женити ся,

що вона і всі знайомі будуть із нього сьміяти ся, що Радецька готова погнївати ся і наклонити чоловіка, щоб постарав ся про те, аби його не іменовали...

Все те перейшло миттю мозок Пташка. Він знов завагав ся. А тут стояла перед ним така гарна краля, що була призначена для другого. Чи-ж се не потягаюче також? Пташок не знав, хто сей другий, але він буде казати ся, коли дізнає ся, що якийсь там Пташок ухопив йому дівчину з перед носа.

А та горда дівчина, що дерла носа в гору за для своєї вчености, що не зважала на нього, що не хотїла з ним весело поговорити, тепер мусить бути його, його на віки! У Пташка зацалали очи пристрастю. Він хогїв узяти Марійку за стан і пригорнути до себе як свою здобичу... Вона відступила ся. В тій хвилі вона змїркувала, що даремні були її просьби, даремні благаня. Се такий самий буденний чоловік без серця, як і її братова...

Пташок довго ще дивив ся на неї не кажучи ані слова. Те, що Марійка не дала йому обіймити себе, ще більше подразнило його...

— Пі! Панї двіко! Я сього зробити не можу. Коли повінчаємо ся, побачите, що я не такий старий, ані такий недобрый, як собі може зображаєте. Що сказала би мені впрочім совітницова, як би я скинув ся з того? Висьміяли би мене всі.

Марійка випростувала ся. Її взяла розпука.

— Пане Пташок, знайте, що по тім, що стало ся між нами, я вас ненавиджу, гіджу ся вами як ропухою. Коли-б мене й затугнули до престола, то і я там скажу, що мене силують вийти за вас, що я ніколи на те не позволю, а тоді нароблю вам сорому на ціле місто...

Пташок справді налякав ся того. Таж то жінки так не можна брати на арканї з дому родини до себе. Треба до церкви, до шлюбу, там її випитувати-муть, а коли не схоче, то її не присилує...

— Панню Маріє! Не маєте причини ненавидїти мене! Я-ж вас не годен всилувати, але не годен також добровільно від того відступити...

В тій хвилі застукав хтось до дверей і ввійшла радникова Радецька. Вона знала, про що ходить, та лише незвичайною видала ся їй ситуація. Наречений сидить на кріслі, а біля нього стоїть наречена в якимось ворожїм, гнївнїм успособленю.

— Напевно гарбуз, — подумала совітникова. — Треба мені самій брати ся за діло.

Вона стала роздягати ся. Зняла капелюх і футро, та стала в зеркалі поправляти волосє. Пташок узяв футро і повісив обережно на кілок. Марійка станула біля вікна і дивила ся на замерзлу шибу. Їй пригадало ся, як то ворожать із ліній на долоні. Вона вдивляла ся в цвіти і фігури, які мороз повиписував на шибі. Їй здавало ся, що з тих цвітів, із тих крутих ліній вичитає свою долю...

Радецька звернула ся до неї:

— Братової нема?

— Є, в кухні, зараз її покличу...

— О ні, не треба. Пташок! побіжіть до мужа до бюро і скажіть йому, що на підвечірку я не буду. Так за годину прийдіть сюди і відпровадите мене...

Пташок не говорячи слова одяг ся і вийшов. Радецька остала ся з Марійкою. Вона вийшла до другої кімнати. Марійка подалась за нею.

Радецька сіла на канапі, взяла Марійку за руку і посадила біля себе.

— Моя дорога, я ще з вами навіть не звитала ся, — вона обняла її і поцілувала. — От так сядемо і побалакаємо.

Марійка присіла біля неї на софі. Вона прочувала в Радецькій свого ворога.

— Ви плакали, моє ангелятко? — промовила до Марійки цілуючи її знов. — Боже мій, як ви терпите, а то всьо за для простого непорозуміння. Я знаю, як то тяжко сироті дівчині. Нема матери, то нема кому щиро заговорити, порадити. Ви маєте вправді братову, але куди їй бути мамою, та ще щирою! Я її добре знаю, і вірте мені, щоб не приязнь мого мужа з вашим братом, я не станула би тут ногою. То страшенно злюча і мстива женщина. А при тім, ніде правди діти, та вибачте мені за щирість, хоч то ваша братова і не годить ся перед вами обмовляти її, але саме для того, бо перед чужим я не сказала би того — вона не має жадної оглади, жадної осьвіти, от собі проста людина, а при тім злуча. Особливо ненавидить тих, що стоять висше неї осьвітою. То все так, усе... Вона й вас ненавидить за для вашої висмості...

Марійка мусіла в душі признати правду Радецькій.

— Вона вас кривдить, докучає, мучить, шматка хліба вам жалує...

— Я на те перед ніким не жалую ся.

— Я се знаю, бо у вас добре серце, шляхотне, але проте люди всьо знають і дуже вас жалують. Одинокий спосіб для вас уступити ся їй з очий...

— Де-ж я нещаслива діну ся?

— Ей Боже мій, сьвіт великий! Та я не кажу, щоб ви пу-
скали ся на бистру воду... Вам належить ся безпечний захист...
Та ви вже знаєте, до чого я зміряю... Так, я вас хочу висватати.
Ось Пташок мусів із вами сьогодня говорити про се, я се завва-
жала. Ну, ну, не затикайте собі ух, лише вислухайте мене тер-
пливо... Він не такий молодий, і не дуже гарний, але ручу вам,
що на мужа він як сотворений. Кажу вам, що з нього буде такий
пантофель, якого в книжках пошукати. Він вас страшенно любить,
він вас буде на руках носити, бо без вас йому жита нема. Коби
ви знали, як він про се мріє, як він приладжував ся до тих
осьвідчин, як ними тішив ся, а заразом і їх бояв ся. Ну, і осьвід-
чив ся нині, правда?

— Я його заклинала і просила, аби дав мені спокій і лишив
мене, бо я його не люблю і не полюблю ніколи...

— Зле робите. Передівсім що до любови. Гадаєте, що до
щасливого подружя потрібна любов? Де-ж там! Звичайно буває
так, що перше люблять, а потому чублять ся. До подружя треба
взаємної пошани, ось що! Повірте мені, я вже не нинішня, я все те
досьвідчила на собі, перейшовши всі ті почування, що ви їх тепер
переходите. З моім чоловіком живемо вже 25 літ. Я його ніколи не
любила так, як любов розуміє ся. Я й не хотіла за нього вийти,
та небіжка моя мама вговорила мене тими самими словами, що я
тепер вас. Я послухала і добре на тім вийшла. Живемо собі гар-
ненько, і ще ані разу між нами не було суперечки. Дай Боже так
кождій дівчині... Братова завзялась позбути ся вас із хати, а не
видати за Пташка. Се сватане то лише спосіб до виконання там-
того пляну, повірте мені... Я вас розумію: ви думали собі так:
коли самі відмовите Пташкови, то братова буде над вами знущати
ся, і буде виправляти такі комедії, як тоді, коли Глікерця від-
їздила... Го, го, я все знаю докладно — а коли він сам уступить
ся, тоді братова не буде вам мати що закинути... Отже се непра-
вда. Вона все буде однакова, все буде рада позбути ся вас, усе

так само буде мучити вас голодом, посылками і ординарною роботою, поки з хати їй не вступите ся... Відійде Пташок, то вона сама вишукає вам на жениха першого ліпшого гольтіпаку і таки вас змусить до того... Я її знаю як лихий шеляг. Ви будете мусіли для вашого супокою, для домашнього супокою вашого брата вступити ся і вийти за першого ліпшого з краю. А в такім разі не ліпше-ж вийти за того чоловіка, якого знаєте вже кілька літ? Я його не від нині знаю, і можу вам заручити, що добрячий хлопчисько...

Марійка слухала тої намови і мусіла признати, що аргументація була розумна. Не тепер, то в четвер. Вона як та придорожна цвітка не встереже ся, щоб її хто не зірвав. Вона не сьміє мати вибору, кому в руки попаде ся. Чи-ж може змінити те, що доля заставила її рости при дорозі? Всі злі сили змовили ся на те, аби її бідну заморити... Нехай же буде що хоче, коли не може виплисти!...

Такі мисли вертіли її мозок, коли Радецька на хвилю замовкла вижидуючи, яке вражінє зроблять її слова.

— Ну, що-ж Марієчко? Як гадаєте? Послухайте мові ради, бо вона щира.

Марійка зітхнула тяженько і проговорила ледво чутним голосом:

— Нехай дієть ся воля божа, коли таку мені послав долю... Нема для мене иньшої ради.

— От видите, от видите, я знала, що ви мене послухаете, бо ви розумна людина. Ото бідний Пташок утішить ся! Він так нудьгує за вами, що аж помарнів...

Радецька встала і вийшла до кухні, щоб звістити радісну новину своїй приятельці Поницькій. Павліна сиділа весь час у кухні і придержувала при собі Несторка, щоб не перешкаджав.

— Ну і як же? — питає Радецької.

— Всьо гаразд. З разу дала Пташкови гарбуза, та як я їй стала річ толкувати і намовляти, то послухала і згодила ся.

— Слава-ж тобі Господи! — каже Павліна. — Буде мати сирота забезпечену долю...

— І я дякую Богови, що мені допоміг уговорити її... Лагідністю всьо в нею можна зробити. Тепер буде вам уже лекше.

Павліна подумала: „Чорта би ти з'їла, чи вона тебе послухала би, як би не бояла ся мене“, а в голос проговорила:

— Та я вам, мої ви кохані, дуже вдячна за те, що мені допомогли. Але помиляєтеся думаючи, буцім то я для того, щоб не держати її... Ой Боже! та то для її добра...

— Та так говорить ся, мої ви кохані, а все така дівчина коштує, а ви таки не багаті — ніде правди діти, тай у вас своя дитина, і сестра безприютна...

Пташок прийшов за годину з точністю хронометра. Він почув у кухні голос пань і зайшов сюди.

— Ну, Пташку, дякуй мені, що я за тебе осьвідчила ся і гарбуза не спіймала...

— Пі! пі! пані дзюко, не вже-ж справді? Панна Марія згодила ся? О, який я щасливий, а який я вам вдячний!

Він став цілувати обі пані по руках.

Потім побіг до покоїв. Марійка сиділа ще на канапі заломивши руки. Вона вся задеревіла. Пташок скинув із себе пальто і влетів сюди як бомба.

— Пі! моя Марійко дорога, я твій на віки! Які ви добрі...

Він прикляк біля неї і став її цілувати по руках. Те, що він тепер говорив, годі було зрозуміти. Були се уривані слова подібні до воркотання голуба. Його убивало зворушенє, кров набігала йому до голови і давила горло. Пристрасть затемнювала йому очи. Іншої любови він ніколи не почував, як ту пристрасну, звір'ячу, любов тіла. А Марійка виглядала в тім своїм розпучнім смутку чаруючо... І Пташок тим більше любив її, тим більше ся любов ватоплювала його з природи недотепний розум...

Аж Марійка отямилася з того задубіння. Вона встала і проговорила до нього:

— Те, що я казала, повторю вам іще раз: я вас, пане, не люблю і не можу полюбити, бо люблю другого. Судьба змусила мене належати до вас тілом, моя душа при иньшій. Розважте се добре, аби відтак не розчарували ся... Розважте, і коли хочете, можете ще цофнути ся. Я була би вам навіть за се дуже вдячна.

— Пі! ніколи, ніколи! Я тепер такий щасливий, я вас хочу мати своєю!

Він став знов цілувати Марійку по руках.

XX.

Від того вечера змінило ся поведенє Павліни в Марійкою. Вона була для неї лагідна і не заставляла її до жадної роботи,

бо прийняла наймичку. Марійка спала від тепер на софі і могла обернути час по за школою, на що їй хотіло ся. Марійка приймала ті ласки своєї братової байдужно, бо знала, що вони нещирі. Вона взяла ся до книжки запопадливо, хотіла надолжити все, що перше не з своєї вини занедбала. Павліна договорювала їй заєдно, щоб не мучила себе книжкою, бо того їй тепер не треба вже. Та Марійка не слухала її. Вона бачила в науці всю свою розраду. Крім того вона все ще вірила, що судьба поведе діло инакше. Надіяла ся чогось незвичайного, якогось чуда, що охоронить її від тої недолі, від Пташка і від усіх ворогів... Тим вона й потішала себе як мала дитина...

Пташок навідував ся що день, приносив Марійці цукорки і ріжні дрібнички, яких вона ніколи не рушала та полишала Павлівні й Несторцьови. Пташок хотів заєдно просиджувати біля неї, та Марійка просила його, щоб дав їй супокій, і він мусів слухати.

Тимчасом прийшла номінація для Пташка на канцеліста. Радецький дістав про се відомість із Відня від знайомих, прикликав Пташка з табулі і дав йому телеграму. Пташок лише зацікавив із радості і вицідував совітникови руки.

З депешою полетів насамперед до Поницької.

— Пі! Пані дівко! — закричав на вході. — Я вже канцеліст у ХІ рандзі...

— Слава Богу, — каже Павліна, — тепер можна ладити до весіля... А куди вас назначили?

— До якоїсь Козови, навіть не знаю, де то... Але я ще побіжу до пані радникової.

Павліна не знала теж, де та Козова, але міркувала, що то десь дуже далеко, і тим ліпше, що не буде мати Марійки на очах. Хто зна, як вони будуть жити з собою, то не треба буде між них пхати пальців. Не буде до них лазити з претенсіями та наріканнями.

Якийсь час по відході Пташка застукав до дверей кухні листonos. Він передав Павлівні лист для панни Марії Поницької, замешкалої в домі професора Поницького. Павліна приглянула ся цікаво адресі. Письмо було мужеське, вироблене. Павліна зацікавила ся ще більше, від кого се може бути. Доглянула на марці печатку почти в Вишнівчику.

— Ага, пан судія нагадав ся! Не знать, що він пише? Віддати се Марійці? Не можна. Той лист готов попусувати мені цілу

роботу. Тепер вона радше-б вікном вискочила, як пішла за Пташка. Сей лист або піде зараз на огонь, або... ні, я його сама прочитаю, та так, що ніхто не пізнасть, чи я його читала.

Вона розмочила обережно коверту в тій місці, де була скли-
нна і пожею отворила лист.

Лист був справді від Копача. Павлина стала його читати:

„Моя найдорожша Марійко!

Ой Боже! як дуже розжалобив ся!

„До тепер я здержав слово, тобі дане при нашій остатній стрічі, що не буду до тебе писати, та за той час обставини так змінили ся, що годі мені далі держати те слово, бо се не мало би жадного сенсу. Коли ми умовляли ся, ми жили близько себе і могли часто видати ся. Тепер ми живемо в далека. Я вже від року в та-
кім глухій подільській куті, далеко не лише від залізниці, але й від мурованої дороги, а ти може й не знаєш про се. Хиба-ж мені не звістити тебе, тай не довідати ся про тебе? Признай мені сама, що се не має жадного зміслу. Та хоч і дізнають ся люди про нашу кореспонденцію, то в тій нічого злого, бо-ж ми собі суджені, а дасть Бог у невдовзі й поберемо ся“.

Чи справді він про неї ще думає? Коли так, то Пташок ще нині піде з квітком. Дав би Бог, щоб так було. Бери собі те ді-
ленько хоч би й нині... Тоді ніхто не буде мати причини нарікати на мене, що я занастила, присилувала її.

Далі писав Копач, що йому в уряді веде ся добре, що його перенесли сюди телеграфічно, так що не мав часу поступити до Перемишля, щоб із нею побачити ся, гадав, що невдовзі верне, та його там задержали так, що мама мусіла собі сама давати раду і їхати за ним.

„Найдальше за два роки я зістану на певно адюнктом. Тоді ти, моя дорога, вже скінчиш семінарію, тоді нічого не стане вже на перешкоді нашому щастю“.

— Так, так, а ти дурна братова годуй іще два роки дармо-
іда і зодягай своїм коштом! Вибачай, паничу ти мудрий, бери або зараз, або иньший візьме, а я не дурна ждати на твій аванс.

В кінці просив Копач Марійку, щоб йому прислала фотогра-
фію і відповідь на сей лист на доказ, що оправдує його посту-
пок зі зломаним словом, і незмінно любить його. Павлина зімняла лист у руці.

— Чекай собі на відповідь і на фотографію! — проговорила зі злісною усмішкою, — а поки що там йому місце.

Вона відчинила дверцята кухні і шпурнула лист ураз із копертою в огонь. Вона хотіла переконати ся, що сей важний лист, який певно поцсував би всі її пляни, доконче згорить, і дивила ся залюбки, як полумя огортало папір, як він надув ся, поки не бухнув відразу полум'ям.

— Пусте! Пропало і нехай іде з димом! — мовила Павлина сама до себе. — Тепер треба ладити виправу і весіля.

Тою виправою Павлина заняла ся всіми силами, аби їй не закидали люди, що виправила з хати бідну сироту з чим будь. Розуміє ся, і Радецька, що опікувала ся Пташком, мала тут голос. Правда, вона була противна, аби багато ложити на виправу.

— Мої ви кохані, — говорила Радецька, — на що стільки того? Шестеро білизни для неї, який такий гарнітурик меблів, лямпу, троха начиння, постіль, таї досить.

— Та то виглядало би дуже вбого, мої ви кохані, того мало. А що вона бідна, недосьвідна сирота дасть собі за раду в такім глухім куті?

— Ет, говорите: мало, а як ми зачинили? Мій чоловік не то що канцеляст, а ми зачинили вже на правду вбого: два ліжка, столик, два крісла, таї софочка як гузичок. А тепер Богу дякувати всього є подостатком... Нехай і вони доробляють ся... За нього я зовсім спокійна, бо такий практичний чоловік як Пташок дасть собі всюди раду, він і на полотні добре розуміє ся...

Павлина дальше не перечилась. Її була дуже на руку рада Радецької, бо менше з тим роботи.

Ані Марійки, ні Олеся ніхто про те не спитав.

Надійшла рішуча хвиля. Марійка не заговорила ані слова про весіле. Вона все вчила ся запопадливо. Сама не вірила, щоб її нещасте справді могло скоїти ся. Хиба-ж її доля може бути така ворожа, щоб одним замахом нівечила всі її задушевні пляни? Вона мала скінчити семінарію, вчити ся як найбільше, щоб приблизити ся освітою до того, в кім бачила ідеал чоловіка, муштини, аби злучити ся з ним на віки. Були навіть хвилі, що Марійка сьміяла ся в душі і з Пташка і з братової і з усіх їх інтриг і приготин.

Та за весь той час не зайшло нічого такого, що справджувало-б сподіванє Марійки. Одного разу взяв її Олесь під руку

і завів до суду. Тут казали їй підписати якийсь протокол, який підписав Олесь також. Марійка знала, про що тут ходить і вважала се за додаток до тих приготовань, які робили ся. Товаришки говорили їй, що чули її заповіді в церкві. Вона на се нічого не відповідала.

Кілька днів перед весіллям зчинила ся в домі Поницьких метушня. Стали варити і пекти на весілля. Тепер напав Марійку ляк. Вона немов прокинула ся з одеревіяна, з якогось летаргічного сну. Тепер їй стало знов свитати в голові, що таки все то правда, що ні звідки їй виждати спасеня. Неминуча конечність наблизилася так, що її було вже видно в цілій тій пригнітаючій, страшній величі. Марійку брала розпука. Вона рвала ся на волю, хотіла кудись утікати, та не знала куди. Та хоч би й утекла, то хіба-ж братова не знайде її?

— Ні звідки поради! Ні звідки помочи! — думала Марійка дивлячи ся на білий весільний вельон, який братова розіслала на ліжку, і заломлюючи руки заговорила: „я проща“!

Таку застав її Олесь вернувши зі школи.

— Марійко, тобі би вже сьогодні по полудни попрощати ся зі школою. Тут дещо треба тобі самій зробити...

Марійка стрепенула ся наче від електричної струї.

— Брате мій, Олесю! Хіба-ж се правда, що мене віддасте замуж за велюба, який мені гидкий? Хіба-ж і ти прикладаєш руку до того поганого діла? Змилуй ся! Погадай про нашу покійну маму, і не давай мене на поталу тим лихим людям.

— Марійко, чи ти справді так його не любиш? З твого цілого поведеня мені здавало ся, що ти годиш ся на се подружжя...

— А що-ж я мала робити? Павліна далі-далі взялась би бити мене, коли-б я супротивляла ся. Та скажи мені, як я могу його любити, коли я люблю другого? Хіба-ж береш се за жарт?

Олесеви стало жаль сестри. Він рад був охоронити її від того, та при своїй мягкій вдачі не почував у собі сили, щоб стати до бою з упертою, завзятою і консеквентною Павліною. Правда, що його одно слово могло звівечити всі ті махінації, та тоді жде Марійку гірка доля від братової, яка не дасть їй хвильки спокою і хіба замучить її на смерть. Хотів іще поговорити з жінкою по доброму, та відвести її від того чортівського пляну. Але та розмова ні на що не придала ся. Павліна виступила з тими самими

аргументами, що й перше. І Олесь знов заспокоїв ся, що то лише з початку так, що саме в тім подружжю лежить уся Марійчина доля.

— Та як би так, Олесунцю, — говорила Павліна до мужа, — від рязу знати, що вона справді не хоче, то чорт його бери, того Пташка! Але тепер ніяк завертати. Подумай, кільки то видатків. І що з тим усім зробити? На тандиту? Таж то коштує гроші. От фиркає ся дівка, як кожда иньша перед весіллям...

Олесь лише махнув рукою і не мав ані сили ані аргументів сперечати ся дальше з жінкою.

Павліна прикликала Марійку до кухні.

— Слухай но панно, чи ти гадаєш, що я дам собі грати все по носі? Я тільки втратила ся, запросила людей, а тепер мало би з того нічого не бути? Таж я не посьміла би людям в очи глянути, не то що. А Радецька? Таж вона погнівала ся би на смерть зі мною. А в тім та про мене, роби як хочеш, дай йому гарбуза, на аркані ніхто тебе під вінець не поведе, але гірка твоя година. Я більше на тебе ложити не буду з кривдою моєї рідної дитини, ні! Тоді забирай ся мені з хати, підеш хиба тою дорогою, де ходять усі гарні дівчата, що не хотять слухати старших... Та що я говорю, ой Боже! Може Олесь не дасть тебе з хати, та тоді я не маю тут що робити, втечу на край світа, покину... най тішить ся тобою...

— Чого ти, Павліно, хочеш знов від мене?

— Чого я хочу? Дивіть но, яка недогадлива! А сьогодні хто брикав ся перед Олесом, за що він зробив мені авантуру в хаті? Жалуй ся перед ним, жалуй, затроюй і йому й мені жите, діждеш ся благословенства божого. Чи ти подумала, який то тяжкий гріх робити роздор між подружжям?

— Хиба мені вже і перед рідним братом не вільно пожалувати ся?

— Жалуй ся, дівонько, кільки твоя воля, та гляди лиш, щоб не пожалувала сього, бо доведеш до того, що плюну на все і на сором цілому світови втечу від чоловіка серед ночі.

То була остатня борба, якої спробувала Марійка. Вона була така знесилена, немічна, що й на гадку їй не прийшло опирати ся більше. Тим запонадливіше робила тепер Павліна. Вона подумала про все. Навіть дружку вибрала для Марійки.

Шлюб мав відбутися найближчої неділі рано. Пташок прийшов вистробний, як казали, на „остатній гувик“, з двома друзьбами,

на яких вибрав своїх двох колегів по перу. З його родини не було нікого. Родичів заступали йому Радецькі.

Остатньої ночі Марійку мучив страшний сон. Вона була в горах. Десь не то в Карпатах, не то в Альпах, бо гори були страшенно високі. Вона стояла в долині над широкою бистрою річкою і збирала цвіткі. Їй було весело і вона співала свою улюблену пісеньку „Чи я в лузі“. Її давній голос лунав по горах і відгомон доходив їй вуха кілька разів, що їй вельми радувало. Та десь із-за гори почувся голос Остапа. Вона оглянулася і побачила, як він стояв на високій скелі і кричав: „Бережись, Марійко, бережись!“ та став їй показувати руками в одно місце. Він бачив небезпеку для неї, був у розпуці. Лице його аж скривилося, він рвав собі волосся з голови як божевільний. Марійка поглянула туди, де їй Копач показував рукою, і побачила, як із вершка скелі відірвався величезний камінь і з великим тріскотом, ломлячи усе по дорозі, валив просто на неї. Вся кров замерзла в її жилах. Вона бачила неминучу смерть, а втекти не мала сили. Копач заєдно кричав: „бережись!“ та його голос приглушав лускіт каміня, що сипалося з гори. Марійка відвернула голову. Треба скакати в воду. Та з води показав голову Шташок. Він простяг до неї руки, аби її вхопити, вишкірив до неї свої щербаті зуби і сьміявся по чортівськи... Вона замкнула очі і скочила з високого берега. Та зараз почувала, що не долетівши до води попала в якісь довгі костисті руки, що її держали цінко мов у кліщах. Вона знов відкрила очі і побачила над своїм лицем скривлене пристрастю лице Шташка. Він говорив до неї: „Ти моя, моя, душею і тілом, пі! пі! пі!“ Хотів її поцілувати. Вона напружила усі сили і відтрутила його, та в тім і прокинулася зі сну.

Оглянула вона по хаті і її зір упав у перше на весільний вельон, що висів на розі шафи.

Тепер станула їй перед очима ціла зимна, пригнітаюча дійсність, яка видалася їй ще страшнішою від того сну. Там була-б її скеля роздавила, та й усього кінцець, а тут жде її тяжка, безко-нечна мука...

Вона попала в апатію. Не знала, що з нею творить ся, чого від неї хотять. У голові їй плуталося, в ухах шуміло, перед очима бігали чорні плями. Марійка поводила ся безучасно, коли її вбिरали в білу весільну сукню, розплітали чорну довгу косу, заплітали на голову вінчик із мірту, потім вивели в другу кімнату, де

на килимі сиділи обоє Поницькі і обоє Радецькі. Пташок узяв її під руку і завів під благословенство. Він приклякнув. Марійці видалось се дуже сьмішним. Вона стояла і дивила ся, як Пташка обіймала Радецька за голову і щось йому шептала до вуха.

Марійці здавало ся, що се не вона, а хтось иньший стає з Пташкою під вінець, а вона лише дивить ся з боку на сю комедію, та так, що її ніхто не бачить, тому то їй так сьмішно, що знайшлась така дурна людина, що вибрала собі такого Пташка. Хиба-ж йому рівняти ся з Копачем? Марійка не зважала на те, що її хтось потрутив під благословенство, не чула, що до неї говорили. Аж коли Павлина обняла її за голову і вимовила якесь слово та поцілувала в голову, Марійка стрепенула ся. Її пригноблена, загінотизована душа почула Юдин поцілуй на своїм чолі. Вона затремтіла всім тілом. Освободивши ся з обіймів братової, вона знов задеревіла. Не тямила, що її питали в церкві, що вона відповідала...

Її вивів із церкви Пташок під руку. На сходах катедри опустили Марійку сили. Їй закрутила ся голова ще дужше, в очах потемніло, і вона впала на камінь. В саму пору придержав її Радецький, а то була-б упала головою на камінь. Її занесли до повоза. Присів ся Пташок і Радецька і так її з повислою головою повезли до дому. Марійка о стільки отямила ся, що власною силою вийшла по сходах. На порозі дожидала їх Павлина з хлібом-сіллю. Подали їй чарку вина. Вона взяла її, та рука так сильно задрожала, що чарка впала їй в рук і розбила ся на шматки. Радецька тим дуже збентежила ся. Вона вірила в забобони і не ворожила з того, що стало ся, доброї долі молодят. У неї відізвала ся в тій хвилі совість, їй жаль стало дівчини, жаль того, що забавила ся в сваху, та може й занастила долю бідної сироти.

За обідом просиділа Марійка мовчки. Вона ні до чого не торкнула ся. Се завважили всі гості. Пташок був збентежений, хоч удавав веселого і заєдно говорив щось до Марійки приміляючись.

Олесеви стала перед очі ціла пропасть, у яку втрутив ся сестру, хочачи її висвободити з під кормиги своєї жінки. Йому так страшно стало її жаль, що аж зуби закусував, щоб не заплакати на голос.

Лише Павлина була весела і говірка. Вона одна виграла справу, позбувши ся ненависної людини з голови.

По обіді гості розійшли ся. Пташок узяв Марійку за руки і вивів до другої кімнати. Тут не було нікого. Він посадив її на канапі і присів біля неї. В нього блиснули очи як у вовка, коли зловить уже овечку. Дивив ся пристрасно на бліду Марійку. Вона видалась йому на прочуд гарною...

А далі не видержав. Обняв її обома руками і пригорнув сильно до себе. Марійка отямила ся, хотіла відтрити його від себе з усеї сили, та нагадала собі, що він її муж, що має власть над нею. Поглянула на нього і побачила викривлене лице, отворений рот, з якого віяв на неї якийсь немилий дух. Пташок шепотів їй до вуха :

— Ти тепер моя, моя на віки! — і став її пристрасно цілувати.

Марійка не боронила ся, хоч ті поцілуї видавались їй лизанем гадючого язика. Вона безтямно шептала :

— Цілком так як у сні, цілком так...

[Далі буде].

Леонід Андрєєв.

Червоний сьміх.

УРИВКИ ІЗ ЗНАЙДЕНОГО РУКОПИСУ.

Десятий уривок.

...на щастє він умер минулого тижня в п'ятницю. Кажу вам, се велике щастє для брата. Безногий каліка, тремтячий усім тілом, із розбитою душею, в своїй божевільній екстазі творчости він був страшний і гідний жалю. Від тої самої ночі цілі два місяці писав він, не встаючи з фотелю, відмовляючи ся їсти й пити, плачучи й лаючись, коли ми на короткий час відвозили його від стола. Незвичайно швидко водив він сухим пером по папері, відкидаючи один аркуш за другим і все писав, писав. Він утратив сон і тільки двічі вдалось нам покласти його на кілька годин спати завдяки великій давці наркотику, а далі вже й наркотик не в стані був перемагати його божевільної творчої екстази. На його жаданє вікна були весь день позавішувані, даючи ілюзію ночі, й він курив цигарку за цигаркою й писав. Очевидно він був щасливий, і мені ніколи не доводило ся бачити у здорових людей такого вітхненного обличчя — обличчя пророка або великого поета. Він сильно похудів, лице стало прозоре як віск, мов у мерця або в аскета; його волосє цілком посивіло. Він почав свою божевільну працю зглядно ще молодим, а скінчив її старим дідом. Часом він спішив ся більше ніж звичайно, перо торкало ся паперу і ламалось, але він не помічав того; в такі хвилини його не можна було займати, бо від найменшого дотику у нього робив ся атак, сльози, сьміх. Хвилинами, дуже

рідко, він щасливо спочивав і добродушно розмовляв зо мною, що раз у питаючи в мене те саме : хто я, як мене звати, чи я давно займаю ся літературою ?

А потім поблажливо розповідав, усе тими самими словами, як він сьмішно перелякав ся, що втратив память і не може працювати і як від разу блискуче збив сю божевільну здогадку, почавши свою безсмертну працю про квіти й пісні.

— Розуміть ся, я не сподіваю ся признання сучасників, — гордо, а разом із тим скромно говорив він кладучи тремтючу руку на купу порожніх карток, -- але будучність, будучність зрозумією ідею.

Про війну він не згадав ані разу, й ані разу не згадав про жінку й про сина ; фікційна, безконечна праця забирала його увагу так нероздільно, що він навряд чи й розумів що крім неї. В його присутности можна було ходити, говорити, і він не помічав того й ані на хвилину лице його не тратило виразу страшної натуги й вітхнення. В нічній тиші, коли всі спали і він сам невтомно плів безконечну нитку божевілля, він видавав ся страшним і тільки я та ще мати зважували ся підходити до нього. Якось я попробував дати йому замість сухого пера олівець, думаючи, що може він і справді щось пише, але на папері zostали ся тільки безладні лінії, обірвані, криві й позбавлені всякого зміслу.

І вмер він у ночі, працюючи. Я добре знав брата і його божевіле не було для мене несподіванкою : палка мрія про працю, що відбивала ся ще в його листах із війни, була змістом цілого його життя, мусіла конечно, коли він повернув ся, стрінутись із безсилям його змученого розуму й викликати катастрофу. І я гадаю, що мені вдало ся досить докладно змалювати цілу консеквентність почувань, які привели його до божевілля тої фатальної ночі. Взагалі все, що я тут написав про війну, записав я зі слів небіщика брата, часто дуже безладних і беззв'язних ; тільки поодинокі образи так глибоко й незабутно в'їли ся в його мозок, що я міг би навести їх майже слово до слова, як він їх розповідав.

Я любив його і смерть його каменем лягла на мене й давить мій мозок своєю безрозсудністю. До того незрозумілого, що мов павутинє обхопило мою голову, вона додала ще одну петлю й міцно затягає її. Вся наша родина поїхала на село до родичів, і я zostав ся сам у цілому домі, в тій „сепаратці“, яку так любив брат. Слуг відпустили й тільки сторож із сусіднього дому приходив вранці

топити груби, а решту часу — я все сам і подібний до мухи, що попала межи дві шибки вікна — кидаюсь і розбиваюсь о якийсь невидимий, але непереможний мур. І я чую, знаю, що з сього дому мені не вийти. Тепер, коли я сам, війна нероздільно панує надо мною й стоїть як незрозуміла загадка, як страшний привид, якому не можу дати тіла. Я уявляю її собі в різних видах: і скелетом без очей, на коні, і якоюсь безформною тінню, що родила ся в хмарах і безшумно обгорнула землю, але жаден образ не дає мені відповіді й не вичерпує того холодного, постійного, тупого жаху, що опановує мене.

Я не розумію війни і мушу збожеволіти, як брат, як сотки людей, яких привозять звідтіля. І се не лякає мене. Втрата розуму видаєть ся мені почесною, як погибель вартового на варті. Але-ж сподіванє, але-ж се повільне й невідбійне наближенє божевілля, се нагле чутє чогось величезного, що падає в провалле, сей невимовний біль шарпаної думки... Серце моє онішло, воно вмерло, й не має для нього нового життя, але думка ще жива, ще бореть ся, колись міцна як Самсон, а тепер безрадна й слаба як дитя. Мені шкода її, моєї бідної думки. Хвилинами я не можу витерпіти жуки від сих залізних обручів, що давлять мозок; мені шаленно хочеть ся вибігти на вулицю, на площу, де люди, й крикнути:

— Зараз перестаньте воювати — або-ж...

Але яке „або-ж“? Чи-ж є слова, які могли-б вернути їх до розуму, слова, на які не знайшлось би иньших, так само голосних і брехливих слів? Чи може впасти перед ними на коліна й заплакати? Але-ж сотки тисяч сльозами своїми сповняють цілий світ, а хіба-ж се помагає хоч трохи? Чи може стратити себе перед їх очима? Стратити себе! Тисячі вмирають що дня, а чи се хоч що будь значить?

І коли я так почуваю свою безсильність, мене обхоплює шал — шал війни, яку я ненавиджу. Мені, як тому лікарєви, хочеть ся спалити їх домівки, з їхніми скарбами, з їхніми жінками й дітьми, отруїти воду, яку вони пють; підняти з могил усіх мерців і кинути їх у їхні нечисті домівки, на їхні ліжка. Нехай сплять із ними, як із жінками, як із коханками своїми!

О, коли-б я був діаволом! Увесь жах, яким дихає пекло, переселив би я на їхню землю; я став би господарем їхніх снів і коли засинаючи з усмішкою на устах вони хрестили-б своїх дітей — устав би я перед ними, чорний...

Так, я мушу збожеволіти, та тільки-б швидче! Тільки-б швидче!...

Одинацятий уривок.

...бранців, купку тремтячих, переляканих людей. Коли їх виведено з вагону, товпа ревнула — ревнула як той величезний, лютий пес, у якого ланцюх короткий і не міцний. Ревнула й замовкла важко дихаючи, а вони йшли щільно збивши ся до купи, застромивши руки в кишені, облесливо всьміхаючи ся блідими губами й ступали так, немов би їх мали зараз ударити з заду кійком по під коліна. Але один із них ішов трохи осторонь, спокійний і поважний, без усьмішки, і коли я стрінув ся з його чорними очима, я прочитав у них отверту, неприкриту ненависть. Я ясно побачив, що він гордує мною й чекає від мене всього: коли я зараз стану вбивати його безоружного, то він не скрикне, не стане обороняти ся, оправдувати ся — він чекає від мене всього.

Я побіг разом із юрбою, щоб іще раз зустріти ся з його поглядом і се мені вдало ся, коли вони вже входили в хату. Він увійшов остатній, пропускаючи вперед себе своїх товаришів, і ще раз глянув на мене. І тут я побачив у його чорних, великих безвінок очах таку муку, таку безодню жаху й божевілля, неначе я зазірнув у найнещасливішу на світі душу.

— Хто се, з очима? — запитав я в конвойного.

— Офіцер. Божевільний. Їх багато таких.

— Як його звати?

— Мовчить, не каже. І свої не знають. Так, приблуда якийсь. Його вже раз винято з петлі, та що вже!...

Вояк махнув рукою й зник за дверима.

І от тепер у вечері я думаю про нього. Він один серед вогнів, яких уважає гідними на все, і свої не знають його. Він мовчить і терпляче чекає, коли можна буде на віки покинути сей світ. Я не вірю, що він божевільний, і він не страхополох: він один тримав ся з достоїнстю, один із купи сих тремтячих, переляканих людей, яких теж, очевидно, не вважає своїми. Що він думає? Яка безмежна розпука мусить бути в душі сього чоловіка, який умираючи не хоче сказати свого імени! На віщо імя? Він скінчив рахунки з життям і з людьми, зрозумів їх справжню вартість, і не має їх довкола нього, ані своїх, ані чужих, хоч як би

вони кричали, шаліли та грозили. Я розпитував про нього: його взято в остатній страшній битві, різні, де полягло кількадесять тисяч люду, й він не пручав ся, коли його брали: він був чомусь безоружний і коли вояк, не помітивши сього, вдарив його шаблею, він не встав із місця й не підняв руки, щоб оборонити ся. Але рана його була на його нещастє легка.

А може він і справді божевільний? Жовнір сказав: їх багато таких...

Дванацятий уривок.

...Починаєть ся. Коли вчора в ночі я увійшов у братів кабінет, він сидів у своїому фотелі біля стола, заваленого книгами. Галюцінація зараз зникла, скоро я засьвітив свічку, але я довго не зважував ся сісти в фотель, де сидів він. З початку було страшно — порожні покої, в яких усе вчуваєть ся якийсь шелест і тріск, викликають сей страх — а потім мені навіть сподобалось: краще він, ніж хтось иньший. А все таки цілий той вечір я не вставав з фотелю: мені здавало ся, коли я встану, він зараз сяде на своє місце. І вийшов я з покою швидко, не озираючись. Треба-б в усіх покоях сьвітити сьвітло — та чи варто-ж? Буде-ж ще гірше, коли я щось побачу при сьвітлі — а так усе таки лишаєть ся непевність.

Сьогодні я ввійшов у кабінет із свічкою й нікого в фотелі не було. Очевидно просто тїнь мелькнула. Знов я був на залізничому двірці — тепер я що рана ходжу туди — і бачив повен вагон наших божевільних. Його не відчиняли й так перевезли на якусь иньшу путь, але крізь вікна встиг я розгледіти кілька лиць. Вони страшні. А надто одно. Надмірно витягнене, жовте як цитрина, з роззявленим чорним ротом і нерухомими очима, воно так подавало до маски жаху, що я не міг відвести від нього очий. А воно дивило ся на мене, дивилось усе цілком і було нерухоме — і так і уплило з рухом вагона, не здригнувши ся, не перевівши погляду. От коли-б воно з'явило ся мені в отих темних дверех, то я чей не видержав би. Я розпитав: двадцять двох людей привезено. Зараза зростає. Часописі щось замовчують, але, здаєть ся, й у нас, у місті не все гаразд. Появили ся якісь чорні, щільно закриті карити — за один день, сьогодні, нарахував я їх аж шість по різних місцях гóрода. В такий десь певне поїду й я.

А часописі що дня жадають усе нових військ і нової крові і я все менше розумію, що се значить. Учора читав я одну дуже підоврену статтю, де доводить ся, що між народом багато шпигів і зрадників і що гнів народній сам знайде винуватих. Яких винуватих? у чому? Коли я їхав із двірця трамваєм, я чув дивну розмову, мабуть із сього приводу:

— Їх треба вішати без суду, — сказав один, допитливо оглядаючи всіх, і мене. — Зрадників треба вішати. Еге-ж.

— Без жалости, — додав другий. — Годі вже жаліти!!

Я вискочив із воза. Адже-ж усі плачуть через війну і вони самі плачуть — що-ж се значить? Якийсь кривавий туман окутує землю, засліплюючи очи, і я починаю думати, що дійсно наближується час світової катастрофи. Червоний сьміх, який бачив брат. Божевіль йде звідтіль, із тих кривавих, поруділих ланів і я чую в повітрі його холодний подих. Я крепка й сильна людина, я не маю тих розкладаючих тіло хороб, які викликають і розклад мівку, але я бачу, як зараза обхоплює мене і вже половина моїх думок не належить до мене. Се гірше чути, гірше її страховищ. Від чути можна було все таки десь заховати ся, заберегти ся якось, а як заховати ся від невідступної думки, що не знає віддалення й перепон?

У день я ще можу бороти ся, а в ночі я стаю, як і всі, рабом своїх снів; і сні мої страшенні й божевільні..

Тринацятий уривок.

...усюди п'рбоєвища, безрозсудні й криваві. Найменьша причина викликає дику розправу; люди хапають ся за ножі, каміння й поліна; стає однаковим, кого вбивати — червона кров просить ся на зверх і тече так радо й щедро.

Їх було шестеро, тих мужиків, і їх вели три жовніри в набити рушницями. В свойому осібному мужицькому убранні, простому й первісному, що нагадує дикуна, з своїми окремими обличчями, немов зробленими з глини й облямованими скуйовданою шерстю замісь волося, на вулицях багатого міста, під конвоєм дисциплінованих жовнірів вони подавали на давніх рабів. Їх ведено на війну і вони йшли покоряючи ся багнетам, так само невинні й тупі, як воли, яких ведуть на заріз. Попереду йшов молодий, високий, безбородий парубок із довгою гусячою шиєю, на якій нерухомо стреміла

маленька голова. Він увесь подав ся наперед як хворостина і дивив ся перед себе так пильно, немов погляд його проникав у саму глибину землі. Останнім ішов присадкуватий, бородатий, уже старшого віку чоловік; він не хотів противити ся і в очах його не було думки, але земля притягала його ноги, впивала ся в них, не пускаючи, й він ішов відхиливши ся назад, мов проти сильного вітру. І що кроку жовнір штовхав його кольбою рушниці і одна нога, відклеївшись, у судорогах ступала в перед, а друга міцно прилипала до землі. Лиця жовнірів були сумні й злі; видно, давно вже йшли вони отак — бо втома й байдужність виявляли ся в тому, як несли вони рушниці, як ступали не в ногу, по мужицьки, носками в середину. Неначе безрозсудний, довгий і мовчазливий опір селян замутив їхній дисциплінований розум і вони перестали розуміти, куди йдуть і чого.

— Куди ви їх ведете? — спитав я крайнього жовніра. Той здригнув ся, глянув на мене, і в його гострому, блискучому погляді я так ясно почув багнет, немов би він уже стримів у моїх грудях.

— Відійди! — сказав жовнір. — Відійди, а то...

Той старший чоловік скористував ся хвилиною і втік. Підтюпцем відбіг він до паркана бульвару й присів на почіпки, немов ховав ся. Справжня звірюка не могла б зробити так гупо, так безглуздо. Але ж вояк осатанів. Я бачив, як він підійшов близько до чоловіка й перекинувши рушницю на ліве рамя, правою рукою лягнув по чомусь м'якому й плоскому. І ще раз. Збирив ся нарід. Почув ся сьміх, крики...

Чотирнацятий уривок.

...в одинацятім ряді партеру. З правого й лівого боку притисли ся до мене чийсь руки, а далеко довкола в півтьмі стриміли нерухомі голови, осьвітчені трохи червоним сьвітлом зі сцени. І поволи мене опанував жах від сієї маси людей вібраних у тісному місці. Кожен із них мовчав і слухав, що говорило ся на сцені, або може думав щось своє. Але тому, що їх було багато, вони хоч мовчали, були чутнійші, ніж голосні розмови артистів. Вони кашляли, сякались, шелестіли одежою й ногами і я ясно чув їх важкий, нерівний віддих, що нагрівав повітре. Вони були страшні, бо-ж кожен із них міг стати трупом і в усіх їх були божевільні голови. В спокою сих причесаних потилиць, міцно понідпираних білими

цупкими ковнірами мені вчував ся оркан божевілля, готовий вибухнути кожної хвилі.

В мене похолонули руки, коли я подумав, як їх багато, які вони страшні і як мені далеко до виходу. Вони спокійні, а коли крикнути: „Горить“!... І жахаючись відчув я страшенне, пристрасне бажанє, про яке скоро згадаю, то мої руки знову холонуть і вкривають ся потом. Хто мені боронить крикнути — устати, повернути ся назад, і крикнути:

— Горить! Ратуйте ся, горить!

Судорога, божевілля обхопить їх спокійні члени. Вони схоплять ся, закричать, завиють як звівірі, забудуть, що в них є жінки, сестри і матірки, почнуть кидати ся мов нагло осліплі і в своєму божевіллі дусити-муть одно одного отсими білими пальцями, від яких пахне перфумами. Засьвітить ясне сьвітло, і хтось блідий кричати-ме зо сцени, що все спокійно, що пожежі немає, й дико весело заграють музики, — а вони не чути-муть нічого — вони дусити-муть, топтати-муть ногами і бити-муть жінок по голові, по сих модних фризурях. Вони відривати-муть одно одному вуха, відкусувати-муть носи, вони подеруть одєжу до голого тіла й не стидати-муть ся, бо вони божевільні. Їх чутливі, ніжні, обожані жінки верещати-муть і бити-муть ся коло їх ніг, обіймаючи їх коліна, все ще вірячи в їх великодушність — а вони злісно бити-муть їх у гарні підняті обличчя й рвати-муть ся до виходу. Бо-ж вони завше убійники і їх спокійність, їх великодушність, се спокійність ситого звівіря, який почуває себе безпечним.

І коли половину люду пороблять вони трупами, і як обірвана, тремтяча, засоромлена купа звівірів зберуть ся біля виходу, тоді я усьміхаючи ся брехливою усьмішкою вийду на сцену і скажу їм сьміючись:

— Се все тому, що ви вбили мого брата.

Мабуть я прошептав щось голосно, бо мій сусід із правого боку сердито засовав ся на місці й сказав:

— Тихо! Ви перешкаджаєте мені слухати.

Мені стало весело й схотіло ся пожартувати. Зробивши перестерігаючу міну я нахилив ся до нього.

— Що таке? — спитав він недовірливо. — Чого ви так дивитесь?

— Тихо, благаю вас, — прошептав я самими зубами. — Ви чуєте, як пахне смалатиною. В театрі горить.

Він мав досить сили й розсудливости, щоб не скрикнути. Лице його побіліло і очі майже вилізли на лоб, величезні, як ті волові міхурі, але він не скрикнув. Він тихенько встав, навіть не подякував мені й пішов до дверей, хитаючи ся і судорожно стримуючи кроки. Він побоювався, що інші догадають ся про пожежу і не дадуть утекти йому, єдиному вартому ратунку й життя.

Мені зробило ся бридко і я теж вийшов із театру, та й не хотілось мені занадто рано зрадити своє інкогніто. На вулиці я подивив ся на той бік небозводу, де була війна — там усе було спокійно, й нічні, жовті від сьвітла ліхтарів хмари сунули ся поволи й спокійно. „Може се все сон і жадної війни нема?“ — подумав я зведений спокоєм неба й міста.

Але з-за рога вулиці вискочило хлопя радісно вигукуючи:

— Громова битва! Величезні втрати. Купіть телеграму, нічну телеграму!

Коло ліхтарні прочитав я її. Чотири тисячі трупів. У театрі напевне було не більше тисячі душ. І цілу дорогу думав я: чотири тисячі трупів.

Тепер мені страшно приходити в мою заустілу домівку. Ще тільки встромлюю ключ у замок і дивлю ся на німі плоскі двері, а вже чую всі порожні покої, по яких зараз піде озираючись чоловік у капелюсі. Я добре знаю дорогу, але-ж уже на сходах починаю сьвітити сїрники й сьвічу їх, аж поки знайду сьвічку. До братового кабінету я тепер зовсім не ходжу, він тепер запертий — в усім, що в ньому є. І сплю я в їдальні, куди цілком переселив ся: тут спокійнійше й повітря неначе заховує ще сліди розмов і сьміху й веселого брязку начиння. Іноді я ясно чую скрипінє сухого пера — і коли лягаю в постіль...

Пятнадцятий уривок.

...сей безрозсудний і страшний сон. Неначе з мівку мого знято кістяне покривало, і беззахистний, обнажений він покірно й жадібно всисає в себе всі страхиття сих кривавих і божевільних днів. Я лежу цілком скудившись і весь уміщую ся на двох аршинах місця, а гадка моя обхоплює цілий сьвіт. Я дивлю ся очима всіх людей і слухаю їхніми вухами; я вмираю разом із убитими; разом із раненими й позабутими сумую і плачу, і коли з чийого тіла біжить кров, я почуваю біль від ран і мучу ся. І те, чого не було,

й те, що далеко, я бачу так само ясно, як те, що було й що близько, і муки обнаженого мізку — безмірні.

Сі діти, сі маленькі, невинні діти! Я бачив їх на вулиці, коли вони бавилися в війну і бігали одно за одним і хтось уже плакав тоненьким дитячим голосом — і щось здригнуло ся в мені від жаху й відразу. І я вернув до дому, і настала ніч — і в огняних мряях, подібних до пожежі серед ночі сі маленькі, ще невинні діти зробили ся ватагами дитячих убійників.

Щось лиховісне горіло широким і червоним огнем, і в диму ворушилися дивоглядні, почварні діти з головами дорослих убійників. Вони стрибали легко й зручно, як пустотливі козлята, й дихали тяжко, мов хворі. Роти їх подавали на жабачі пащі й роззявляли ся судорожно й широко; під проворою шкірою їхніх голів тіл понуро бігла червона кров — і вони вбивали одно одне, граючись. Вони були страшніші за все, що я бачив, бо-ж вони були манюсенькі й могли проникнути усюди.

Я дивив ся в вікно, й одно маленьке побачило мене, усміхнуло ся і поглядом попрохалось до мене.

— Я хочу до тебе, — сказало воно.

— Ти вбеш мене.

— Я хочу до тебе, — сказало воно й нараз страшенно зблідло й почало дряпатись у гору по білій стіні, як той щур, дототу, як той голодний щур. Воно обривало ся й пищало і так швидко шелькало по стіні, що я не міг встежити за його поривчастими, наглими рухами.

— Воно може пролізти по під дверима, — жахаючись подумав я, і неначе вгадавши мою думку, воно стало вузеньке і довге і швидко, махаючи головкою улізло у темну шпарку під парадними дверима. Але-ж я встиг схватись під ковдрою і чув, як воно манюсеньке шукає мене по темних покоях, обережно ступаючи манюсенькими босими ніжками. Дуже поволеньки, спиняючись, підходило до мого покою й увійшло в нього; і довго я нічого не чув, ані руху, ані шелесту, немов би коло мого ліжка не було нікого. І от під чиясь маленькою рукою почав підіймати ся край ковдри, і зимне повітря кімнати торкнуло ся моїх грудий і лиця. Я міцно тримав ковдру, але вона уперто відділяла ся в усіх боків; і от ногам моїм відразу стало так зимно, немов вони попали в воду. Тепер вони лежали беззахистні в зимній темряві покою, і воно дивило ся на них.

На дворі, за стінами дому, загавкала собака й замовкла, і я чув, як вона забряжчала ланцюхом, ховаючись у будку. А воно дивилося на мої голі ноги й мовчало; але я знав, що воно тут, знав по тому нестерпучому жаху, який мов смерть сковував мене камяною, смертельною нерухомістю. Коли-б я міг крикнути, я розбудив би ціле місто, цілий сьвіт розбудив, але голос умер у мині, і не рушаючись, покійно, почував я, як рушаються по мойому тілу маленькі зимні рученята, добираючи ся до горла.

— Я не можу! — застогнав я задихаючись, і прокинувся на хвилину, й побачив цікаву пільму ночі, таємничу й живу, і знову, здається, заснув.

— Заспокійся! — сказав мені брат сідаючи на ліжко, й ліжко заскрипіло, такий він був важкий, мертвий. — Заспокійся, ти бачиш, се тобі сниться. Се тобі здалося, що тебе дусять, а ти твердо спиш у темній хаті, де нікого немає, а я сиджу в своїм кабінеті й пишу. Ніхто з вас не зрозумів, про що я пишу, і ви висьміяли мене як божевільного, але тепер я скажу тобі правду. Я пишу про червоний сьміх. Ти бачиш його?

Щось величезне, червоне, криваве стояло наді мною й беззубо сьміялось.

— Се червоний сьміх. Коли земля божеволіє, вона починає так сьміятися. Ти-ж знаєш, земля збожеволіла. На ній нема ані квіток, ані пісень, вона стала кругла, гладка й червона, як голова, з якої зідрано шкіру. Ти бачиш її?

— Так, бачу. Вона сьміється.

— Подивися, що робить ся в її мізком. Він червоний, мов кривава каша, й переплутав ся.

— Вона кричить.

— Її болить. У неї немає ані квіток, ані пісень. Тепер давай, я ляжу на тебе.

— Мені важко, мені страшно.

— Ми мертві лягаємо на живих. Тепло тобі?

— Тепло.

— Гарно тобі?

— Я вмираю.

— Прокинься й крикни. Прокинься й крикни. Я йду геть...

Шіснацятий уривок.

...вже осьмий день тягнеться битва. Вона почалася минулої п'ятниці; минула субота, неділя, понеділок, вівторок, середа, четвер — і знову настала п'ятниця й минула, а вона все тягнеться. Обидва війська, сотки тисяч людей стоять одні проти одних, не відступаючи, без перестанку кидають вибухові гримучі бомби; і щохвилини живі люди робляться трупами. Від грому, від безперестанного коливання повітря здригнулося саме небо й зібрало над головами їх чорні хмари й бурю, а вони стоять один проти одного не відступаючи, і вбивають. Коли людина не поспить три доби, вона робиться хворою й не пам'ятає нічого гаразд, а вони не сплять уже тиждень і вони всі божевільні. Тому то їх не болить, тому вони не відступають і бити-муться, поки переб'ють усіх. Кажуть, що деяким відділам не стало бомб і там люди билися камінем, руками, гризлися мов собаки. Коли рештки цих людей повернуть до дому, вони мати-муть клики, мов вовки. Та вони не повернуть: вони збожеволіли й повбивають усіх. Вони збожеволіли. В голові їх усе перевернулося і вони нічого не розуміють, і коли їх швидко й різко повернути, вони починають стріляти в своїх, думаючи, що б'ють ворога.

Дивні чутки... Дивні чутки, які переказують собі люди пошепки, бліднучи від жаху й дикого прочуття. Брате, брате, послухай, що розказують про червоний сьміх! Кажуть, з'явилися привидні відділи військ, полки тіний цілком подібні до живих. Вночі, коли збожеволіли люди на хвилину забуваються в сні, або в розпалі денної битви, коли сам ясний день стає марою, вони з'являються нараз і стріляють із привидних гармат, наповняючи повітря привидним гуком і люди, живі, але божевільні люди, вражені наглістю, б'ються на смерть із привидним ворогом, божеволіють від жаху, й нагло сивіють і вмирають. Привиди зникають нагло, як і з'явилися, і настає тиша, а на землі валяються нові понівечені трупи. Хто їх убив? Ти знаєш, брате, хто їх убив?

Коли після двох боїв настає тиша й ворог далеко, нараз чується темної ночі самотній вистріл. І всі схоплюються й усі стріляють у темряву, стріляють довго, цілими годинами в безмовну, безвідповідну темряву. Кого бачуть вони там? Хто, страшний, показує їм свій мовчазний образ, що подихає жахом і божевілем? Ти знаєш, брате, і я знаю, а люди ще не знають, але вже почу-

вають і питають бліднучи: чому так багато божевільних? Адже раніш ніколи не було так багато божевільних.

— Адже ніколи раніш не було так багато божевільних! — говорять вони бліднучи, і їм хочеться вірити тепер, що се світове насильство над розумом не торкнеться їхнього слабого розуму.

— Адже бились люди й раніш і завше й нічого такого не було? Боротьба — закон життя, — говорять вони переконано й спокійно, а самі бліднуть, а самі шукають очима лікаря, а самі кричать: води, швидче склянку води!

Вони радо поробились би ідіотами, отсі люди, аби лише не чути, як хитається їх розум, як у нерівній боротьбі з безрозсудністю знесилюється їх розсудок. В сі дні, коли там без перестанку з людей роблять ся трупи, я не міг знайти собі спокою й бігав по людях і багато чув сих розмов, і багато бачив сих обличчя з робленою усмішкою; вони впевняли, що війна далеко й їх не обходить. Але ще більше стрів я неприкритого, правдивого жаху й безнадійних, гірких сліз і нелюдських криків розпуки, коли найбільший розум, напружений до останньої міри, викрикував із людини останнє благане, останній свій проклин:

— Коли-ж скінчить ся та божевільна різня?

В одних знайомих, у яких я не був давно, може навіть кілька років, зустрів я несподівано божевільного офіцера, поверненого з війни. Він був мій шкільний товариш, але я не пізнав його; та його не пізнала й рідна мати, що народила його; коли-б він був пролежав цілий рік у могилі, то й тоді він був би більш схожий на себе, як тепер. Він посивів, став цілком білий; риси його обличчя мало перемінили ся, але він мовчить і слухає щось — і се кладе на його лице печать такої віддалености від усього, такої чужости всьому, що з ним страшно заговорити. Як розказувано його кривим, збожеволів він так: вони стояли в резерві, коли сусідній полк пішов в атаку. Люди бігли й кричали „ура!“ так голосно, що майже заглушували вистріли, — і нараз замовкла стрільба, і нараз замовкло „ура!“ і нараз настала могильна тиша: се вони добігли й почали бити ся багнетами. І сеї тиші не витримав його розум.

Тепер він спокійний, поки коло нього говорять, шумлять, кричать; тоді він прислухається ся й жде; а коли бодай на хвилину настане тиша — він хапається за голову, біжить на стіну, на

меблі й беть ся в припадку, подібнім до епілепсії. Він має багато кривних, вони по черзі бувають коло нього, шумлять навмисне, але лишають ся ще ночі, довгі мовчазні ночі, і тут стає йому в пригоді його батько, теж сивий і теж трохи божевільний. Він понавів у його покої годинників, які голосно стукають і дзвонять у різні часи, майже без перестанку, і тепер прилагоджує якесь колесо подібне до невгамовного траскала. Усі вони не залишають надії, що він одужає, бо-ж йому ще тільки двадцять і сім літ, і тепер у них навіть весело. Його вбирають дуже чисто — не в військове убранє — дбають про його зверхність і з своїм білим волосєм і молодим іще обличчєм, замислений, уважливий, шляхотний зі своїми повільними, втомленими рухами він навіть красний тепер.

Коли мені розповіли все, я підійшов і поцілував його руку, бліду, зівялу руку, яка ніколи вже не здійметь до удару, і се нікого дуже не здивувало. Тільки молоденька сестра його усьміхнула ся мені очима і потім була така ласкава до мене, немов би я був її нареченим і вона любила мене над усе на світі. Така була ласкава, що я мало не розповів їй про свої темні, порожні покої, в яких я більше ніж самотний — підле серце, що ніколи не тратить надії!... І вона зробила так, що ми залишили ся у двох.

— Які ви бліді, й під очима в вас темне обіддя, — сказала вона ласкаво. — Ви хворі? Вам шкода свого брата?

— Мені шкода усіх. І я троха невдужаю.

— Я знаю, чому ви поцілували його руку. Вони сього не зрозуміли. За те, що він божевільний; так?

— Так, за те, що він божевільний.

Вона задумала ся і стала похожа на брата — тільки дуже молоденька.

— А мені, — вона мінилась і почервоніла, але не спустила очий, — а мені позвольте поцілувати вашу руку?

Я став перед нею на коліна й сказав:

— Благословіть мене.

Вона трошки зблідла, відхитнулась і самими губами прошептала:

— Я не вірю.

— І я теж.

На мент її руки торкнули ся моєї голови й сей мент минув.

— Ти знаєш, — сказала вона, — я їду туди.

— Ідь. Але-ж ти не витримаєш.

— Не знаю. Але-ж їм треба, як тобі, як братави. Вони невинні. Ти пам'ятати-неш мене?

— Так. А ти?

— Я пам'ятати-ну. Прощай!

— Прощай на віки.

І я став спокійний і мені стало легко, немов би я вже пережив найстрашніше, що є в смерті й божевілля. І вчора у перше я спокійно, без боязни ввійшов у свою домівку й відчинив братів кабінет, і довго сидів коло його стола. І коли в ночі, проснувшись, мов би хто збудив мене, я почув скрипіне сухого пера по папері, я не злякався й подумав мало не всміхаючись:

— Працюй, брате, працюй! Твоє перо не сухе — воно вмочене в живу людську кров. Нехай картки твої здають ся порожніми, своєю лиховісною порожнечою вони говорять про війну й розум більше, ніж усе написане найрозумнішими людьми. Працюй, брате, працюй!

...А сьогодні в ранці я прочитав, що битва ще не скінчилася і мене знову обхопила страшна тривога й почуття чогось падаючого в мізку. Воно йде, воно близько, воно вже на порозі сих порожніх і сьвітлих покоїв. Пам'ятай же, пам'ятай про мене, моя люба дівчино: я божеволію. Трицять тисяч убитих. Трицять тисяч убитих...

Сімнадцятий уривок.

...у місті якесь побоевище. Чутки темні і страшні...

Вісімнадцятий уривок.

Сьогодні в ранці, переглядаючи в часописі безконешний реєстр убитих, я завважив знайоме прозвище: вбито нареченого моєї сестри, офіцера, якого взято до війська разом із небішиком братом. А за годину листинос подав мені лист, адресований братави, і на коверті я пізнав письмо вбитого: жрець писав мерцєви. Та се все-ж краще од того випадку, коли жрець пише живому; мені показувано матір, яка цілий місяць діставала листи від сина, після того, як прочитала в часописі звістку про його страшну смерть — його розірвала бомба. Він був ніжний син і кожен лист його був повний ласкавих слів, розваги, молоді й наївної надії на якесь щастє.

Він був мертвий і що дня з пекельною точністю писав про жите, і мати перестала вірити в його смерть — і коли минув без листа один і другий і третій день і настала вічна мовчанка смерти, вона взяла обома руками великий скив револьвер і вистрілила собі в груди... Здасть ся, вона зосталась живою — не знаю, не чув.

Я довго розглядав коверту і думав: він тримав її в руках, він десь купував її, давав гроші і денщик ходив до якогось склепу, він заліплював її й потім може сам вкинув листа в ящик. Прийшло в рух колесо того складного механізму, який зветь ся поштою, й поплив лист через ліси, поля й міста, переходячи з рук до рук, але непохитно змагаючи до своєї мети. Офіцер взував ся того останнього ранку, а лист плив; його вбито, а лист плив; його вкинено в яму й закидано трупами й землею — а лист плив через ліси, поля й міста, живий привид у сірій штемльованій коверті. І тепер я тримаю його в руках.

Ось зміст листа. Він писаний олівцем, на клантиках паперу, й не скінчений, щось перешкодило.

„...Тільки тепер зрозумів я велику радість війни, сю старинну, первісну розкіш убивати людей — розумних, хитрих, лукавих, безмірно цікавіщих, ніж найхижійші звірі. Вічно відбирати жите — се так само гарно, як грати в лаун-тенніс планетами і зорями. Бідний мій друже, як я жалую, що ти не з нами й змушений жити в прісноті буденщини. В атмосфері смерти ти знайшов би те, до чого завше змагав ся своїм неспокійним, шляхотним серцем. Кривавий бенкет — се троха підтоптане порівнане містить щиру правду. Ми бродимо по коліна в крові, й голова крутить ся від сього червоного вина, як називають його жартом мої славні хлопята. Пити кров ворога — се зовсім не такий дурний звичай, як гадаємо ми: вони знали, що робили...“

...Круки кричуть. Ти чуєш: круки кричуть. Звідкіль їх стідько? Від них чорніє небо. Вони сидять поруч із нами, втративши страх, вони провожають нас скрізь, — і ми завше під ними, мов під чорною коронковою парасолькою, або-ж під рухливим деревом із чорним листем. Один підійшов до мого обличчя й хотів клюнути — певно гадав, що я мертвий. Круки кричуть і се трохи бентежить мене. Відкіля їх стідько?“

„...Учора ми вирізали сонних. Ми підкрадали ся тихенько, ледви ступаючи ногами, мов на дрохв; ми повзли так хитро й обережно, що не поворухнули ані одного трупа, не зігнали жадного

крука. Як ті тіни підкрадали ся ми й ніч укривала нас. Я сам зняв вартового: повалив його й задавив руками, щоб не було крику. Розумієш: найменчий крик — і все-б пропало. Але він не крикнув. Він, здаєть ся, не встиг навіть догадати ся, що його вбивають.

„Вони всі спали біля тліючих огнищ, спали спокійно, мов дома на своїх постелях. Ми різали їх поверх години і лише декілька із них встигло прокинутись, перше ніж прийняти удар. Скавучали, розумієть ся, й прохали пощади. Гризлись. Один відкусив мені палець на лівій руці, якого я необережно придержав за його голову. Він відкусив мені палець, а я відтяв йому голову. Як гадаєш, тепер ми поквітували ся? Як вони усі не проснулись! Чути було, як хрустять кістки й рубаєть ся мясо. Потому ми пороздягали їх і поділили ризи їх між собою. Не гнівай ся, друже мій, за жарт. З твоєю делікатністю ти скажеш, що се відгонить мародерством, але-ж ми самі майже голі, цілком пообривались. Я давно вже вбраний у якусь бабську кофту й більше подабаю до..., ніж до офіцера звияжливого війська.

„До речі: ти, здаєть ся, жонатий і тобі не дуже зручно читати такі речі. Але... ти розумієш? жіноцтво. Чорт візьми, я молодий і прагну любови! Чекай, у тебе була наречена? Се ти показував мені портрет якоїсь дівчини й казав, що се наречена, і там було написане щось сумне, таке сумне, таке журливе. І ти плакав. Се давно було, я ледви памятаю; на війні не до ніжності. І ти плакав. Чого ти плакав? Що там було написане таке сумне, таке журливе, мов та квіточка? І ти плакав — усе плакав, плакав... Як таки не сором офіцерови плакати!

„...Круки кричуть. Ти чуєш, друже: круки кричуть. Чого їм треба?“

Далі стрічки писані олівцем затерлись і підпису не можна було прочитати.

І дивна річ: ні найменшого жалю до себе не викликав у мене вбитий. Я дуже ясно уявив собі його обличчя, в якому все було делікатне й ніжне, мов у жінки: цера обличчя, ясність і поранкова сьвіжість очей, борідка, така пухова й ніжна, що могла-б, здаєть ся, прикрасити й жінку. Він любив книжки, цвѣти й музику, і писав поезії, — брат, як критик, запевняв, що дуже гарні поезії. І з усім отсим, що я знав і памятав, я не міг злучити ані тих кричучих круків, ані кривавої різні, ані смерті.

...Круки кричуть...

І нараз на єдину божевільну, невимовно щасливу хвилину мені стало ясно, що все се брехня й жадної війни нема. Нема ані вбитих, ані трупів, ані того жаху звихнутої рівноваги безпомічної душки. Я сплю горілиць і мені сниться страшний сон, як іще було, коли я був малим: і сі мовчазливі, сумні покої, спустошені страхом і смертю, і я сам із якимсь диким листом у руках. Брат живий і усі вони сидять і пють чай і чути, як брязчить начинє.

...Круки кричуть...

Ні, се правда. Нешасна земле, алже се правда! Круки кричуть. Се не вигадка якогось писака, який шукає дешевих ефектів; божевільного, що зсунув ся з глузду. Круки кричуть. Де мій брат? Він був ласкавий, великодушний і нікому не бажав зла. Де він? Я вас питаю, клятї вбийники! Перед цілим сьвітом питаю вас, клятї вбийники, круки, що сидите на трупах, нужденні, слабоумні зьвірі! Ви зьвірі. За віщо ви вбили мого брата? Коли-б ви мали обличя, я дав би вам поличника, але ви не маєте лица, в вас морда хижого зьвіря. Ви прикидусте ся людьми, але під рукавичками я бачу кіхті, під капелюхом сплющений череп зьвіря; за вашою розумною розмовою я чую сховане божевіле, що брязчить ржавим ланцюгом. І цілою силою моєї скорботи, моєї нудьги, моїх зганьблених думок я проклинаю вас, нужденні, дурні зьвірі!

Останній уривок.

„...від вас ми ждемо обновлення життя!“—вигукував бесідник, на силу втримуючись на стовпику, балянсуючи руками й колихаючи прапор, на якому великими буквами було написано: „Геть з війною!“ — „Ви молоді, ви, яких жите лише починаєть ся, обороніть себе й будучі покоління від сього жаху, від сього божевілля. Не сила терпіти, кров заливає очи. Небо падає на голови, земля розступаєть ся під ногами. Добрі люди...“

Юрба загадково гула й голос бесідника хвилинами губив ся в сьому живому й грізному шумі.

„Нехай я божевільний, але я говорю правду. В мене батько й брат гниють там як здохлятина. Порозпалюйте ватри, понакопуйте ям і понищіть, поховайте зброю. Поруйнуйте касарні й поздіймайте з людей се блискуче вбранє божевілля, позривайте його. Не сила терпіти... Люди вмирають...“

Його вдарив і збив із стовника хтось високий; прапор підніс ся ще раз і впав. Я не встиг роздивити лица бесідника, бо відразу все змішалось у кошмарі. Все зарушалось, захвилювалось, завило; в повітрі полетіло каміне, поліна, над головами підняли ся чвісь кулаки, що били. Юрба мов жива, ревуча хвиля підняла мене, віднесла кілька кроків назад і сильно вдарила об паркан, знову віднесла назад і кудись у бік і нарешті притисла до високого стоса дров, що нахилив ся в перед і загрожував завалити ся на голову. Щось сухо й дрібно затріщало об дрова; хвилева тиша — і знов рев, величезний, страшений своєю елементарністю. І знов сухий і дрібний тріск, і хтось біля мене впав і з червоної дірки на місці ока люнула кров. І важке поліно, закрутивши ся в повітрі, вдарило мене кінцем своїм у лице, я впав і поліз кудись поміж топчучі ноги й виліз на вільне місце. Потому я перелазив через якісь паркани, обламав собі всі піхті, вилазив на стоси дров; один розсипав ся підо мною і я впав разом із водопадом стукаючих полін; із якогось запертого чотиракутника я ледви-ледви виліз, а з заду, на здогін мені, все гуркотіло, ревла, вило й тріщало. Десь задзвонив дзвін; щось загуркотало, немов завалив ся пятиповерховий будинок. Сутіни немов спинили ся не пускаючи ночи, а в тім боці рев і стріляне немов помалювали ся червоним і відігнали тьму.

Зіскочивши з останнього паркану я попав у якийсь вузесенький, кривий переулок, подібний до корідора між двома глухими стінами, і побіг, і біг довго, але переулок, як виявилось, не мав виходу: його перегороджував паркан, а за ним знову чорніли стоси дров і колод. І знову лазив я по тих рухомих, хистких купах, провалював ся в якісь колодязі, де було тихо й пахло вохким деревом, і знову вилазив і не сьмів озирнути ся назад: я й так знав, що там дієть ся, знав із червонуватого, неясного відблиску, що лягав на чорні кльоци й робив їх подібними до вбитих вельтиїв. Кров перестала текти з розбитого обличчя, воно заніміло й стало чуже, мов гіпсова маска; і біль майже затих. Здаєть ся, в одному з чорних льохів, куди я впав, я зомлів і сгратив память; але я не знаю, чи було се справді, чи мені тільки здавало ся, бо згадую себе тільки біжучим.

Потому я довго кидав ся по незнайомих вулицях, де не було ліхтарень, і ніяк не міг виплутати ся з їх німого лябіринту. Треба було стати й огледіти ся довкола, щоб зорієнтувати ся, але-ж сього

не можна було зробити: слідом за мною летів, іще далекий, але все настигаючий гуркіт і завивання; часом на несподіваному повороті він ударяв мене в лице, червоний, закутаний клубами багрового, зклубленого диму, і тоді я повертав ся назад і кидав ся доти, поки він ізнову не лишав ся в мене з заду. На розі одної вулиці я побачив смугу сьвітла, що зникла, коли я підійшов ближше: се спішно заперто якийсь склеп. Крізь широку шпарку я ще завважив край прилавка й якусь дїжку, і нараз усе вкрило ся мовчазливою, причаєною імлюю. Недалеко від склепу стрів я чоловіка, що біг мені назустріч і в пїтьмі ми мало не наскочили один на одного й спинили ся за два кроки один від одного. Не знаю, хто він був: я бачив тільки темний, насуплений сілюет.

— Ти звідтіль? — спитав він.

— Звідтіль.

— А куди біжиш?

— До дому.

— А! До дому?

Він помовчав і нараз кинув ся на мене, стараючи ся повалити мене на землю, й його холодні пальці жадїбно шукали мого горла, але плутали ся в одежі. Я вкусив його за руку, вирвав ся й побіг, а він довго гонив за мною пустими вулицями, дуже стукаючи чобітьми. Потому відстав — певно його болїло вкушене місце.

Не знаю, як я попав на свою вулицю. На нїй теж не було ліхтарень і будинки стояли без жадного сьвітла, мов мертві, і я пробіг би її не пізнавши, коли-б випадково не підняв очий і не побачив свого дому. Але я довго вагав ся: самий дїм, де я жив стїлько років, здавав ся мені чужим на сїй чудній, мертвій вулиці, на якій так сумно й незвичайно йшла луна від мого голосного віддиху. Потім мене обхопив шалений переляк, коли я подумав, що може падаючи загубив ключ; на силу знайшов я його, хоч він був таки тут, у кишені. І коли я дзенькнув замком, луна віддала звук так голосно й незвичайно, неначе від разу відчинили ся двері на всїй вулиці в усїх мертвих домах.

З початку я сховав ся в льосї, але незабаром мені стало страшно й нудно й перед очима стало щось мелькати, і я поти-хенько перекинув ся до хати. По ночі, напонацки позацирав я всї двері й трохи подумавши хотїв був загородити двері меблями, але

шум пересовуваних крісел у порожніх покоях був страшенно голо- сний і налякав мене.

— Ждати-му так смерти. Адже все одно тепер, — рішив я.

В умивальнику ще була вода, дуже тепла, й я напомацки вмив ся й витер лице рушником. Там, де лице було розбите, дуже пекло й щипало, і мені схотіло ся подивити ся на себе в зеркало. Я засьвіттив сірник і при його нерівному, слабому світлі на мене з п'ятьма глянуло щось таке гидке й страшне, що я мерщій кинув сірник до долу. Здаєть ся, ніс був перебитий.

— Тепер усе одно, — подумав я. — Нікого се не обходить. І мені зробило ся весело. З дивними жестами й гримасами, нена- че-б я був у театрі й грав злодія, пішов я до креденсу і почав шукати, чи не зосталось чого їсти... Я ясно розумів непотрібність усіх сих кривлянь, але мені так подобало ся. І їв я так само з гримасами, удаючи, що я дуже захланний.

Але тиша й п'ятьма лякали мене. Я відчинив квартиру на по- двірє і почав слухати. З початку, мабуть тому, що перестали їздити, мені здавало ся цілком тихо. І не стріляно вже. Але незабаром я ясно розібрав далекий гук голосів, крики, тріск чогось падаючого й регіт. Я глянув на небо: воно було червоне й швидко бігло. І хлів, що був насупротив мене, і брук на подвірю, й собача будка були помальовані так само червоним. Тихенько покликав я з вікна собаку :

— Нептуне !

Але в будці ніщо не поворухнулось, а коло неї я розгледів у червоному світлі блискучий уривок ланцюха. Далекий крик і гуркіт чогось падаючого все зростали і я зачинив квартиру.

— Ідуть сюди ! — подумав я і почав шукати, де-б сховати ся. Я обійшов усі покої крім кабінету, куди я не хотів заглядати. Я знав, що він сидить у своїм фотелі коло стола заваленого кни- гами, і тепер се було-б для мене неприємно.

Ступнево мені почало здавати ся, що я ходжу не сам : дов- кола мене в п'ятьмі мовчки рушались якісь люди. Вони майже тор- кали ся мене й один раз чієсь ледове диханє кригою торкнуло ся мої потилиці.

— Хто тут ? — пошепки запитав я, але ніхто не відповів.

А коли я знову пішов, вони посунули за мною, мовчазні й страшні. Я знав, що се мені здаєть ся тому, що я хорий і що в мене очевидно починаєть ся горячка, але не міг перемогти

страху, від якого ціле тіло починало тремтіти мов у пропасниці. Я помацав голову. Вона була горяча як грань.

— Піду ліпше туди, — подумав я. — Він усе таки свій.

Він сидів у своєму фотелі коло стола і не зник, як тоді, але залишився. Крізь спущені стори в покій пробивалося червоне світло, але нічого не освічувало; й його було ледви видно. Я сів осторонь його на канапі й став ждати. В покою було тихо, а звідтіль доносився рівний гук, гуркіт чогось падаючого й поодинокі крики. І вони наближались. І багрове світло ставало все ясніше і я вже бачив у фотелі його: чорний спіжевий профіль обведений вузкою, червоною смугою.

— Брате! — сказав я.

Але він мовчав, нерухомий і чорний мов пам'ятник. У сумежному покою скрипнула дошка помосту — і нараз стало так тихо, як буває тільки там, де багато мерців. Усі звуки завмерли й саме червоне світло якимось дивно відсвічувало мертвістю й тишею, стало нерухоме й трохи тьмяне. Я подумав, що така тиша походить від брата, й сказав йому про се.

— Ні, се не від мене, — відповів він. — Подивись у вікно. Я відсунув стору — і відхитнувся.

— Так ось воно що, — сказав я.

— Поклич мою жінку, вона ще сього не бачила, — звелів брат.

Вона сиділа в ідальні і щось шила; побачивши моє обличчя вона слухняно встала, встромила голку в шитво й пішла за мною. Я скрізь повідеував стори й крізь широкі вікна свобідно вливалось червоне світло, але чомусь у покої не зробилося видніше: в ньому зосталося темно, як і було, і тільки вікна горіли великими, червоними чотирикутниками.

Ми підійшли до вікна. Від самої стіни дому, від карніза починалось одноманітне огнево-червоне небо, без хмар, без зір, без сонця, й тяглося геть за обрій. А внизу під ним стелилося таке саме рівне, темночервоне поле й було вкрите трупами. Всі трупи були голі й лежали ногами до нас, так що ми бачили тільки підшви ніг і трикутні голови. І було тихо — очевидно всі вмерли й на безмежному полі не було забитих.

— Їх усе більшає, — сказав брат.

Він теж стояв біля вікна й усі були тут: мама, сестра й усі, що жили в сьому домі. Лиць їх не було видно й я пізнавав їх тільки по голосі.

— Се здаєть ся, — сказала сестра.

— Ні, се правда. Ти подивись.

Правда, трупів неначе побільшало. Ми пильно шукали причини й побачили: поруч із одним мерцем нараз з'являв ся труп — очевидно, їх викидала земля. І всі свобідні місця швидко наповняли ся трупами й незабаром ціла земля посьвітлійшала від блідо-рожевих тіл, що лежали рядами, голими підшвами до нас. І в покою посьвітлійшало від блідо-рожевого мертвого сьвітла.

— Глядіть, їм не стає місця, — сказав брат.

Мати відказала:

— Один уже тут.

Ми озирнулись: із заду лежало на помості голе, блідо-рожеве тіло з закиненою головою. І нараз коло нього з'явилося друге й третє. І одно за одним викидала їх земля й незабаром правильні ряди блідо-рожевих мертвих тіл наповняли всі покої.

— Вони й у дїтському покою, — сказала нянька. — Я бачила.

— Треба втекти, — сказала сестра.

— Адже-ж немає проходу, — відізвав ся брат. — Дивіть ся.

І справді, голими ногами вони вже торкали ся нас і лежали щільно, плече в плече. І ось вони ворухнулись і здригнулись і піднялись усе так само правильними рядами: се з землі виходили нові мерці й підіймали їх у гору.

— Вони нас задавлять! — сказав я. — Ратуймо ся крізь вікно.

— Туди не можна! — крикнув брат. — Туди не можна! Глянь, що там таке!

...За вікном, у червоному й нерухоному сьвітлі стояв сам Червоний Сьміх.

Переклала Маруся Полтавка.

Марк Твайн.*)

ІЗ КНИГИ ЕСКІЗІВ.

І. Князьопоклонство.

Бувши колись у театрі в Байрайтї я з зачудуванєм завважив, що коли народ товпить ся до середини, кожний поодинокий обертаєть ся і заподажливо зиркає на щось у родї отвертої галєрії, де сидять на виставі князївські персони. Багато глядачів попадає при тїм формально в якесь радісне остоупїне, і не можуть відірвати очий від тої точки. Чи при такім захватї князївською персоною переважає зависть, чи пошана, не знаю; в усякім разї се мішанина одної й другої. Надто голод і спрага за видом князя через одноразове огляданє не втишаєть ся, ні, лишаєть ся все однакова.

Се явище може виясняєть ся радістю, яку має чоловік із цїнного предмету, який здобуває не трудивши ся на нього. Таляр, який ти випадково знайдеш, радує тебе більше, як 99 таких, що ти добув потом і працею, а виграна в фербля або на біржі веселить твоє серце надзвичайно. Князь знаходить задармо, ще в колїсцї власть, повагу, вільний час, безплатну годівлю, з чистого припадку, тому що родив ся князем; оттим то турботна біднота та

*) Може не від річи тут буде згадати, що прозвище Марк Твайн не жадно імя, а тільки технічний термін. Бувши лоцманом на Міссісіпі автор так привик до ненастанних лоцманських викриків при міряню глубини води: mark one, mark twain (один вузол, два вузли) і т. д., що потїм узяв собі сїв окрик за псевдонїм. Значить, зовсім невідповідно перекладає дехто у нас „Марко Твайн“, бо се »марк« (знак, марка, вузол) не має з Марком нічого спільного. — І. Ф.

простота глядить на нього, як на монументальне втілене щастя. А далі — о, найвисший привілей! — нічیه щастє на землі не стоїть так міцно, як його. Міліонер за ніч може зробити ся жебраком, великий політик може зробити помилку, його усувають і він попадає в забутє. Славний генерал може програти рішучу битву і разом із нею тратить свою повагу у людей. Але коли ти князь, то лишаш ся князем, се значить півбогом; ані нещастє, ані нікчемність, ані пуста голова, ані жадні иньші дурощі не можуть відібрати тобі твої високости. Людська почесть, чи вона заслужена чи ні, се-ж по однодушній постанові всіх народів і всіх часів найвніше добро на землі; значить, становище князя найбільше пожадане під сонцем.

Розумієть ся, в очах Американців князі зовсім не те, що в очах Европейців. Ми не виховані для обожання князів. Нам було-б досить придивити ся князеві раз а гаразд, і наша цікавість була би заспокоєна; другий раз ми гляділи-б на нього вже байдужійше і старались би побачити якогось иньшого. Не так Европеець; для нього той сам князь усе лишашть ся новим і цікавим, він не старієть ся ніколи.

Одного поганого, похмурого, вохкого та холодного грудневого дня, вісімнадцять літ тому був я раз у Лондоні і зайшов до дому одного Англійця, щоб, як було умовлено, віддати візиту його жінці і замужній доньці. Я мусів ждати пів години, тоді прийшли дами перезяблі до кости і розповіли, що їх зупинила несподівана обставина. Коли переходили по при Мельбруґ-гаус, побачили, що збираєть ся куна народу; їм сказали, що князь Уельський (наступник престоло) збираєть ся виїхати; от вони зупинили ся також і ждали. Постоявши пів години на тротоарі і закоцябши зовсім від морозу вони довідали ся, що князь Уельський надумав ся инакше, і пішли засумовані до дому. Се дуже здивувало мене.

— Чи се-ж можливо, — запитав я даючи ся диву, — щоб ви стілько літ живучи в Лондоні ще доси не бачили князя Уельського?

Але ади, тепер вони дали ся диву.

— Що за ідея! — скрикнули обі враз. — Розумієть ся, ми бачили його вже сотки разів.

Вони бачили його вже сотки разів, а про те ждали на нього пів години на лютім холоді і в сумерку, в стиску таких самих дурнів, щоб іще раз побачити його! Я ледво віри няв своїм ухам,

але що говорить Англічанка, тому мушиш вірити, хоч би воно виглядало й як неправдоподібно. Мені тяжко було знайти влучну відповідь, нарешті я надумав ось що :

— Се для мене зовсім незрозуміле. Навіть як би я був ніколи не бачив генерала Гранта, то ледви чи робив би з себе таку жертву, щоб на хвилину побачити його.

Тупоумні вирази лиця у дам дали мені пізнати, що значіне сього порівняня було для них зовсім темне. Нарешті вони сказали спокійно :

— Розуміть ся само собою — сеж лише президент!

Отже се вже непохитна правда, що лише князь збуджує до себе неминуше, невичерпане зацікавленє. Генерал, якого ніколи не переміг противник; генерал, що проводив армією, якої боева лінія простягала ся без перерви на 1200 миль; коваль, що розсіпані части нашої республіки склеїв і знітував так міцно, що вона певно перетриває всі монархії на сьвітї, — той генерал у їх очах був конець кінців лише чоловіком. За те їх князь був чимось далеко більшим, істотою з зовсім иньшої матерії, безмірно висшою по над звичайних смертних, яких вона затемнює своїм блиском, так як вічні зорі на тверди небесній затемнюють нашу нужденну доївку, що коптить і гасне і з якої не лишаєть ся ніщо крім купки попелу та гидкого чаду.

II. Із редакційної переписки.

Коли хтось обійме редакцію газети або журналу, то різні люди, що порають ся біля письменства, зараз насилають йому свої рукописи і просять його оцінювати їх твори. Задоволити такі жаданя вісім або десять разів, він нарешті шукає ратунку в загальній проповіді, яку вміщує в своїй газеті, щоб дати знати всім пізнійшим кореспондентам, що ось раз на все його відповідь. До того ступня літературної кар'єри дійшов отсе й я: перестаю відписувати приватно тим, що засягають у мене поради, і помішую тут до них моє прилюдне посланіє. А що дотичні дописи всі мають однаковий зміст і різняться ся тільки в словах, то подаю тут як перебічний приклад остатній одержаний мною лист :

„Впов. Пап Марк Твайн.

Д. 3 жовтня.

Шановний Пане! Я молодий чоловік, що власне скінчив школи, і готуюся вийти в житє. Та куди гляну, не знаходжу занятя, яке-б мені було зовсім до душі. Чи жите письменника легке і дохідне, чи справді се такий гіркий хліб, як про нього говорять. Мені здається, що воно му сить бути вигіднійше від багатьох иньших, ба навіть від найбільшої частини занятя; мене так і прещось невідхильно віддати ся йому. Чи виграв, чи програв, а я таки хочу поспробувати щастя, чи втону чи виплину, чи пан чи пропав. Отже як треба починати, коли хто хоче мати щастє в літературі? Не бійте ся представити мені діло точнісінько так, як воно є. В найгіршій разі мій намір може розбитися, а від того ніхто не забезпечений. Я думав про правничу карієру, також про пять чи шість иньших родів занятя, але всюди те саме лихо — все переповнене, напхане, всюди більше подачі як попиту, успіх неможливий, бо рук за багато, а роботи за мало. Але я мушу взяти ся за щось, і ось хапаю ся за літературу. Внутрішній голос говорить мені, що се для моєї вдачі відповідне поле, коли в загалі у мене є талант для нього. Залучую Вам деякі проби. Прошу Вас, прочитайте їх і скажіть мені свою щирю, безсторонню думку про них. І ще одно — мені жаль, що мушу наприкряти ся Вам, але пригадайте собі, що й Ви колись були молодим юнаком, і вистарайте мені яку роботу при газеті. Ви маєте звязки з багатьма редакціями, а я зовсім незнайомий. Також прошу виробити мені можливо корисні умови. Знаю добре, що зразу не можу числити на високі гонорари, але як думаєте, скільки більше менше можна жадати за статью таку, як залучена тут? У мене в моїй шапі ще багато таких; коли помістите отсю і повідомите мене, то можу Вам надіслати ще й иньші, так само добрі або навіть ліпші від отсеї.

Дожидаючи скорої відповіді і т. д.

Ваш покірний і т. д.^а

„Відповім Вам щиро й отверто. Чи те, що Вам маю сказати, буде для Вас дуже цінне і чи Ви признаєте відповідним піти за мою радію, се все полишаю радо Вашому власному осудови та порішеню.

Поперед усього Ваш лист містить декілька питань, на які кожний може остаточно відповісти тільки на основі свого власного

життєвсго досьвїду. Тї питання я по просту поминаю і відповідаю Вам ось що :

1. Що література, духовний уряд, медицина, правництво і всі ивші роди занять дійшли до застою і не виказують бажаних поступів, се походить не з браку роботи, але з браку робучих сил. Коли хтось говорить Вам навпаки, то говорить неправду. Коли хочете переконатися, чи моє твердженє правдиве, то попробуйте приєднати до якоїсь роботи редактора, кореспондента, завідателя, діловодчика, ремесника, промисловця або артиста, що в своїм фаху визначаєть ся здібністю і працею. Побачите, що кождий із них уже має місце і має роботи аж за багато. Він тверезий, пильний, солідний і точний, і за ним попитують раз у раз. У нього нема ані одного дня свобідного, хіба виробить собі відпустку у свого роботодавця, у громади чи в публіки загалом. Та коли Вам запотребить ся лїнюхів, дармоїдів, недоуків, людей без амбіції, легкодушів та байдужних редакторів, справовдавців, адвокатів, лікарів та ремесників, то оберніть ся куди хочете, такого рода людців маєте мільйони, знайдете їх усюди, хоч граблями гарбайте.

2. Я й не подумаю видавати свій суд про літературну вартість Ваших творів. Публіка, се олімокий критик, якого суд у загалі має якусь вартість. Не мусите вірити мені тут на слово; подумайте самі хвилину про се і розсудіть самі. Як би прим. Сильван Коб або Т. С. Артюр були Вам дали до рук свої перші рукописи, то Ви може-б були з слїзми в очах сказали їм: „Нї, прошу Вас, не пишїть нічого більше!“ А тепер бачите, як люди хапають їх писаня. Як би се було війшло на Вас, то Ви може були би сказали, що „Мармуровий Фавн“ нудний, а „Втрачений рай“ не досить веселий, — а про те один і другий ідуть добре, як самі здорові знаєте. Многі люди, далеко розумїйші і лїпші від Вас, перед несповна 200 роками говорили з маловаженєм про Шекспіра, а про те сей старий пан таки пережив їх усіх. Тому я не хочу й не можу бути судією над Вашими писанями. Коли-б я з найлїпшого переконаня вихвалив Вас, міг би я на довгі часи накинути публіці найстрашїйшу нудоту; а коли-б я з найлїпшого переконаня призначив Вас нездарю, то міг би я, чого доброго, позбавити сьвіт якогось непізнаного та нерозвитого Дікенса або Шекспіра.

3. Жахаю ся також завданя — вистарати для Вас письменську роботу, за яку-б Ви могли жадати гонорара. Скоро Ваші

праці самі дадуть доказ, що вони справді цінні, то Ви ніколи не будете змушені тиняти ся шукаючи літературного занятя. У Вас набереть ся так багато праці, Ваша голова потребувати-ме так багато глудів, що вам може й не стане їх, щоб виконати й половину тої роботи, на яку дістанете замовленя. Коли початковий письменник хоче дати доказ, що справді зуміє зробити щось порядне, то я знаю один дуже простий спосіб, зовсім певну методу до досягнення сеї ціли: нехай доти пише безплатно, доки йому хтось не пропонує гонорара. Коли протягом трьох літ ніхто не надставить ся йому з гонораром, то він може з повним довірем уважати се за знак, що природа призначила його на дроворуба. І коли у нього буде хоч за макове зерно мудрости, то він преспокійно усунеть ся на бік і візьметь ся до занятя, яке призначило йому небо“.

Ступні, які я тут описую, мусіли переходити такі мужі, як Чарльз Дікенс і иньші визначні письменники; та ледви чи се подобаєть ся мойому клієнтови. Молодий початковий літерат, се дуже, дуже чудернацька людина. Він знає, що як би захотів бути бляхарем, то майстер зажадав би від нього сьвідощтва про його дотеперішнє моральне поведженє і зобовязав би його три а може й чотири роки бути у нього в терміні. В першім році він мусів би замітати робітню, носити воду, розпалювати в печи, а в вільних хвилях учити ся чорнити печі. Як плату за всі ті послуги він мав би стравунок і дві пари дешевого шматя. В другім році його приставили-б до варстату і платили-б йому тижнево доляра, а в третім році два, в четвертім три доляри. Вивчивши ся на бляхаря він міг би потім заробляти тижнево 15—20, а може навіть 30 долярів; до тижневої плати 75 долярів він не дійшов би ніколи. При иньшій ремеслі, на яке-б він пустив ся, він мусів би пройти таке саме довге і лихо платне термінованє. А стати адвокатом або лікарем іще сто раз труднійше, бо тут чоловік за весь час науки не то що не дістає ніякої платні, але мусить іще платити багато гроший за свою науку і має надто привілей, що може сам себе стравувати й зодягати.

Все те знає початковий літерат і про те має відвагу пхати ся до прийнятя в письменницьку компанію і жадати й для себе участи в її високих почестях і доходах, не можучи для оправданя своїх претензій виказати ся хоч би тільки дванацятимісячним тер-

мінованем. Він усміхнув ся-б невинно, як би хто зажадав від нього, щоб без попередньої науки зробив хоч би найпростіший, маленький бляшаний гудзик. Але не вмючи ґраматикки, з пустими фразами, водянистий, многословний та з дикими поняттями про сьвіт і людей, яких нахапав ся десь у якімось глухим гнізді, сьміє такий нетямучий жовтодзюб брати в руку перо, те небезпечне оруже, і кидати ся в ним навманя на могутні сили, торговлю, фінанси, війну та політику. Як би се не було так сушно, то було би по просту сьмішно. Бідний хлопчище не сьміє без вибутого терміну вступити до бляхарського варстату, але не жахаєть ся невірною рукою хапати і поводити знаряд, що може валити царські трони, зміняти реліґії і рішати про добро або горе цілих народів.

Коли автор того листа захоче безвлатно писати для газет, що видають ся в близькім сусідстві його домівки, то можна побитись о заклад, що буде мати попит такий великий, що ледви чи й зможе настачити йому під тою умовою. А коли покажеть ся, що його писанина справді щось варта, то напевно знайдесть ся не мало людей, які за те дадуть йому й гроші.

На кінці висловлю як поважну і щирю заохоту ще той факт, що зносних і гідних читаня письменників насіяно дуже рідко. Книгарі та видавці газет пошукують за ними ненастанно і то так за-попадливо, що при тих заходах не мають ані хвилі спочинку та супокою.

Відповідь молодому письменникови. Еге-ж, Аґассіц поручає молодим письменникам їсти риби, бо фосфор, який містить ся в їх мясі, витворює мозок. Але щоб рішити питане, скільки Вам його їсти, на се в мене нема ради, бодай нема певної ради. Коли пробна статя, яку Ви мені прислали, має бути пробою на те, що Ви пересічно можете виконципувати, то мені здаєть ся, що на те-пер вистарчила би пара китів. Не мусять се доконче бути самі найбільші кити; досить буде порядної середньої величини.

Переклав Я. Ф.

ІЗ МАДЯРСЬКИХ ПОЕТИВ.

ПЕРЕСПІВИ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО.

1. Олександр Ендредь.

Часом буває, хочеть ся збути	Часом буває, йду я до гаю,
Все, що на серці скребе,	Краю не бачу журбі, —
В шумі бенкетів горе забути,	Там я сумую, там я гадаю
Навіть тебе.	Все об тобі.

2. Юлій Ревіцький.

Я стою перед труною;	Швидче, вража, геть із хати!
Вже густою пеленою	Хочу жити, працювати...
Застилає очи тьма, —	В домовині вічна ніч.
Сил нема!	О, не клич,
Зглянь ся, Боже, наді мною!	Дай на сонце любити!
Скільки раз прохав я смерти,	Ще я мало бачив світа,
Як нудивсь бажавши вмерти!	Моя доля сумовита
Ублагав, вона прийшла,	Ще не знала, де той день;
Баба зла, —	Ще пісень
Що-ж злякав ся так тепер ти?	Не скінчив я... Геть, неси та!

Я не хочу ще спокою,
Я не хочу за собою
Діл ніяких покидать...
Хоч страждать!
Зглянь ся, Боже, наді мною!

3. Михайло Чоконай.

Літом се стало ся. Північ була.
Ячмі могó розбудили...
З Турками саме війна підійшла,
Сурми на склик загриміли.

Милому Янчі сон гарний прґснівсь :
 Він обіймав свою любку...
 Довго не гаючись Янчі схопивсь —
 Кидати треба голубку.

Коника вивів, виносить сідло...
 Боже, коли то побачу?
 В купі з коханим пройшла я село, —
 Йду, а самісїнька плачу.

Стяжку коневи до гриви вплела,
 Рясно його завітчала;
 З Янчі прощатись моїм підійшла,
 Так без кінця цілувала.

„Не забувай — кажу — друже, по вік!“
 „Будь же здоровенька, пташко!“
 З перед очий промінь соняшний зник,
 Серце забило ся тяжко...

4. Кольоман Тот.

Хмара сонце закриває,
 В ирїй тягнеть ся лелека...
 Де країна та далека,
 Що нам тугу розвіває?

Полетїв би я за море,
 Коли-б знати, що розважу
 Нерозмайне своє горе,
 Поборовши силу вражу.

Павутина по дорозї
 Вже літає, дощик леть ся...
 Так у мене ллють ся сльози,
 Доля-ж бачить, та сьмієть ся.

А замовкла-б швидко рана
 З безталанням невсипущим,
 Коли-б поглядом цілющим
 Ти хоч глянула, кохана!

Щирість тону і щирість переконань.

З початком сего року вивязала ся була в „Ділі“ досить цікава полеміка, яка одначе через неfortunний виступ д. Павлика зійшла з властивої дороги, відскочила від річи і згубила ся в піску не довівши ні до якого результату. З огляду на те, що ся полеміка зачіпає одну з головних болячок нашого національного життя — розрив нашої інтелігенції на два табори, українофільський і москвофільський, видасть ся мені потрібним підняти річ на ново і звести її з дороги догматичного спору на тему: чи так чи інакше думав і писав про се Драгоманов, на властиву стежку сучасних фактів і їх значіння.

В ч. 16 „Діла“ помістив др. Ів. Конач статю „З гостини у других“, де описував свої вражіння з ювілейного концерту москвофільського студентського „общества“ „Другъ“ у Львові, відправленого д. 30 січня, і висловив деякі свої уваги про значінє того ідейного звороту, який доконуєть ся буцім то серед молодіі генерації наших москвофілів. Про се він почув із реферату одного з членів „Друга“ про 10-літній розвій „общества“ і з промови голови „Друга“ д. Глушкевича, яка викликала навіть *sui generis* сензацію, так що присутний на вечерку російський конзуль і деякі старші москвофіли демонстративно повиходили з залі. З огляду, що про ті промови не було ніде докладнійшої відомости від тої, яку подав др. Конач, наведу тут другу половину його статі дословно.

Згадавши про програму концерту і про її виконанє та підкресливши дивний на перший погляд факт, що й молоді москвофіли, не вважаючи на загальний серед них зворот до рішучого вживаня великоруської мови в розмовах усе таки по великоруськи

говорять лихо, з галицьким виговором і акцентом, окрім хіба голови „Друга“ д. Глушкевича, др. Конач ось що пише далі:

„Та ще більше чим у тій великорущині, видко було нехибну щирість обох бесідників у змісті їх рефератів. Для мене вони чимсь зовсім новим і надзвичайно цікавим. І так з історії „Друга“ довідав ся я, що се товариство в першій році свого заснованя т. зн. перед десятима роками мало лише 24 членів, а тепер має 124; що „Другъ“ вже довший час стоїть у напружених відносинах до своїх „старих“ тобто до т. зв. „руско-народной“ партії; що „Другъ“ вже нераз і не два жадав, щоби та партія перестроїла ся „соотвѣствующе духови времени“, но все надармо; що через те в нутрі „Друга“ йде безнастанна борба між „поступовцями“ а „консерватистами“, яких піддержують „старі“, так що послідній виділ „ліберальний“ (15 лютого 1904) вибрано при великій і міцній опозиції „консервативних“; що однак повороту в зад не може бути, бо загальний з'їзд молодежи (роз. „твердої“) в осени 1902 виразно витичив собі ту нову дорогу, а витичив її не ізза якоїсь хвилевої примхи чи забаганки, лиш під впливом широких і сумних досвідів на широкім сьвітї підчас сепесії рускої академічної молодежи з львівського університету: тоді всюди по инших університетах гляділи на „руську“ молодіж в Галичини з погордою і превирством за її ретроградність, безідейність і незнане „рускаго литературнаго языка“ і т. д. Отже поворот у зад ніяк неможливий; *alea iacta est!* Я довідав ся далше з тої-ж історії, що „Другъ“ дуже запопадливо займає ся ширенєм тих нових своїх кличів, передусім же науки великорускої мови (яко символа єдинства Галицької Руси з рештою Руси аж по Камчатку). Члени „Друга“ старають ся впливати і на молодіж гімназьяльну у тім дусї і їздять по читальнях та філіях Общества ім. Качковського в характері делегатів „Друга“, очевидно з відповідними промовами, і самі пильно розчитують ся в найкрасших творах „русской“ літератури. В однім посліднім році закуплено до бібліотеки товариства щось за 400 корон книжок.

„Що се не була муста самохвальба, се можна було бачити вже із ширости голосу прелеґента. Та наглядний доказ на те дала програмова бесіда голови товариства тов. Глушкевича. Про напрям, характер і тон тої промови може сьвідчити мабуть найліпше та обставина, що підчас неї тай ізза неї вийшов демонстративно із салї конзуль Пустошкин а wraz із ним найповажнійші „старі“

як проф. університету о. Мишковский і інші. Головні гадки бесіди т. Глушкевича були: Нам кажуть часто, що ми раби. А прецінь се в естві річи неправда, бо основна ідея, якою зпконвіку жив „руський“ народ, се свободолюбність, се любов ближнього і любов правди, а протест проти усякого гнету та утиску. Тисячі народних казок, легенд, псалмів і гимнів свідчать про се. А найкрасні сини „руссаго“ народу, як от Рилєєв, Герцен, Достоевский, Чернишевский, Пушкін, Лермонтов, Толстой і інші терпіли тяжкі переслідованя за ширенє тої ідеї. От і нині — Горкому „угрожаєть виселица“. А прецінь такий Толстой — то властиво лиш експонент самобитної рускої ідеї, се свого рода Месня. Се антинеза до западно-європейского матеріалізму. Духоборці із своїми протестами проти податків і проти військової служби ділом — мимо різок — наглядно показують, що комуністичні ідеї западно-європейских мислителів чи, як їх називано, утопістів в дійсности можливі. І треба памятати, що народами правлять ідеї, а не громи пушок. То лиш темні духи регрессу (назадництва) спинюють теперішне стремліне „руссаго“ народу до волі і свободи. Але ідея „руссаго“ народу побідить, бо вона всемірна. Вона не потребує також бояти ся ані Українців ані Поляків, бо вона ще (в „Ділі“ жб. через помилку: не) поступовійша чим саме українство і рівно ненавидить Сибір як Поляки. Коли і тут в Галичині увесь народ перейме ся тою ідеєю, тоді українство само сбоою зникне і не треба буде єго поборювати ложню та лайками та брехнями як тепер. Отже вперед, братя, на стрічу тій ідеї вселюдского братерства і всемірної любови!“

Лишаємо на боці уваги д-ра Копача про сі промови. Йому очевидно заімпонувала щирість тону в промовах обох бесідників; він із неї зараз доходить до висновка, „що бачить перед собою серед наших „твердих“ — людей, котрі не поперестають на якімсь половиннім „хитрім“ становищи, ні пєс ні вовк; тільки консеквентно йдуть до остаточної й одиноко достойної мети своїх пересвїдчень“. Яка ся мета, др. Копач не пробує сформулувати, тож попробуємо видушити живий сок із самих промов, так як їх подав др. Копач, жалкуючи хіба, що самі молоді москвофіли не постарали ся опублікувати їх.

В рефераті про історію „Друга“ дуже інтересний для нас власне психольогічний момент, що спричинив поворот молодї гєнерації до ліберальних ідей. В часі сенєсії академічної молодїжи,

в якій volens nolens узяли участь також москвофіли, „всюди по інших університетах гляділи на „русскую“ молодіж із Галичини в погордою і презирством за її ретроградність, безідейність, незнане „русского літературного язика“ і т. д.“ — і се було імпульсом до звороту. В сьому оповіданю не все докладне. Українофільські сецесіоністи також не знали „русского літературного язика“, а про те ми не чули, щоб хто будь і де будь за се дивив ся на них із погордою. Взагалі по тих університетах, куди розбрились були сецесіоністи, „русский літературный языкъ“ не обовязковий і його незнане не могло там нікому ставити ся в докір. Хиба в однім випадку: коли люди самі остентаційно видавали себе „руськими“, а потім показувало ся, що ані „русскої“ мови не вміли, ані нічого спільного з пересічним типом „русского“ інтелігента не мали. Значить, коли б історик „Друга“ був вповні щирий, то повинен би був сказати ясно, що не саме незнане „русского літературного язика“, а власне ота дволичність і дводушність молодих москвофілів подавала їх у погорду інших студентів. Дволичність у тім, що ті люди відхрещуючи ся всіми силами від належності до одної, української національності і заперечуючи навіть її існуванє, з другого боку самі власною фігурою давали доказ, що не належать до тої другої — „русскої“ національності, якої членами величали себе. При живо розвинених національних почутях у Чехів, Словаків, Німців, Поляків і т. и. вид таких національних парадоксів справді не міг будити симпатії до себе, тим більше, що з тим національним гибридизмом рука в руку йшла „ретроградність“ і „безідейність“.

Було би цікаво дізнати ся, в яких власне точках докоряли чужоземці нашим молодим москвофілам за „ретроградність“. Із промови д. Глушкевича, який на вступі силкуєть ся доказати абсурдну тезу, що „основна ідея, якою споконвіку живе „русский“ народ, се свободолюбність“, можна би догадувати ся, що в таку крайність ударили ся ті молоді люди з властивою всім мало освіченим людям категоричністю тому лише, що перед тим держали ся иншої крайности, а власне, що основна ідея „русского“ народа — самодержавіє, деспотизм. І знаючи „основні ідеї“ орґану галицького москвофільства, „Галічаніна“, тої щоденної страви старих і молодих гал. москвофілів, ми певно не помилимо ся думаючи, що власне з тими ідеями наші молоді москвофіли вирушили в сьвіт на сецесію і за них набрали ся сорому перед чужими.

Не менше цікаво було би знати, якою то „безідейністю“ штуркано в очи нашим молодим москвофілам за границями Галичини. Адже-ж „ретроградність“, се теж свого рода ідея; безідейним назовемо хіба чоловіка, у якого нема жадних ідей, се значить, який зовсім не думає ні про які загальні справи, висші від його буденних, егоїстичних інтересів, або у якого всі ті „ідеї“ обертають ся в сфері пустих фраз, не вяжуть ся з дійсним життям, держать ся лише на показ. І тут певно не помилимо ся думаючи, що між галицькими москвофілами часів сецесії можна було знайти богату колекцію і круглих ігнорантів та карієровичів, які в своїм житю не чували ні про яку ідейну боротьбу, і скінчених циніків, які вже з батьківського дому винесли відразу і погорду до всякої такої боротьби, винесли незломну віру в вічність та непорушність грубої сили і забобону, винесли певність, що служачи тій грубій силі та плюючи на всякий ідеалізм можна прожити щасливо, добити ся маєтку і гонорів і вмерти „маститим русским патріотом“.

Отже сей психологічний момент — сором перед чужими — був імпульсом до звороту в таборі молодих галицьких москвофілів. Характерне явище! Пригадую, що досить аналогічний факт трафив ся в тім самім таборі перед чверть столітем, у „Академічеськім Кружку“ 1875—76 рр. Тоді молодіж також набрала ся сорому, Драгоманов у своїх листах до ред. „Друга“ також дорікав їй неучтвом, незнанем російської мови й літератури, ретроградством та безідейністю. Та історія хоч повторяєть ся, але все з варіантами. Тоді наслідком ідейного ферменту внесеного писаннями Драгоманова був зворот усього загалу москвофільської молодіжи до народньої мови, була проба злуки обох студентських товариств, проба ударемнена заходами „старих“, був нарешті зворот одної часті молодіжи до новочасних ідей соціалізму та радикалізму. А щож бачимо тепер?

Самі молоді москвофіли радо називають себе „поступовцями та лібералами“, та на жаль ми не бачимо, в чім саме лежить їх поступовство та лібералізм. Одиноке, чим вони відріжняють ся від старих москвофілів, се хіба охота — говорити все і всюди по російськи. Повторяю: охота, бо від сеї охоти до справжньої вмилости ще дуже далеко. Але щож у тім поступового, ліберального? Коли б хто будь із нас дав собі слово не говорити ніде інакше, як лише по німецьки, по французьки чи по англійськи, хоч би й ломаючи, то можна би се в найліпшім разі взяти за невинне

аматорство, яке одначе при деякім переборщеню легко може перейти в сьмішність. Та коли би під сьм аматорством крило ся щось иньше, а власне охота — відріжнити ся від окружуючої „юрби“ земляків, дати їм пізнати, що нас не вяже з ними навіть мова, тоді се аматорство набирає зовсім иньшої прикмети. Та в усякім разі з сього аматорства робити житєвий принцип, партійну програму можуть лише люди, яким і не снило ся, що таке житєві принципи і партійні програми. Зрештою і в тім пункті нема основної різниці між молодими москвофілами і старими, в яких дехто, як Мончаловский та др. Дудикевич, говорить по російськи певно далеко краще, ніж усі молоді.

Др. Копач подаючи зміст реферату про історію „Друга“ згадує, що з'їзд „твердої“ молодіжи в осени 1902 р. „виразно витичив собі нову дорогу, а витичив її не ізза якоїсь хвилевої примхи чи забаганки... отже поворот у зад нійак неможливий“. Було би дуже цікаво придивити ся ближше тим ухвалям, та на жаль я не маю їх під руками. О скільки бачу з оповіданя д-ра Копача, головна точка в них, бодай та, яку „Другъ“ силкуєть ся переводити практично в житє, все таж „наука великоруської мови, яко символа єдинства галицької Руси з рештою Руси аж по Камчатку“. Справді поступовість не аби яка, коли згадаєш, що батьки тих самих поступовців на своїм національнім прапорі довгі десятилітя мали азбуку, а сини пішли о крок далі і виставили — граматику! Було б лише цікаво, як розуміти те „виучуване великоруської мови як символа єдинства Руси“. Коли єдинство, то чим же тут і відріжнювати себе від „старих“ чи від кого будь виучуючи те, що для всіх одно? А коли се єдинство не факт, а *prim desiderium*, програма, то чи не слід би молодим людям, у яких іще не притуплена здібність думаня, зійти самим у низ до фундаментів і придивити ся, на чім власне стоїть те єдинство і чи справді воно таке солідне, як їх запевняють дд. Мончаловскі та Дудикевичі? Анї я, анї ніхто в сьвітї не може мати нічого проти виучуваня великоруської мови, але виучувати її не для неї самої, тобто не для того культурного добра, яке вложено в її письменстві, а для політики, для „символа“, се, признаю ся, щось зовсім нове і незрозуміле мені, се нагадує слова відомої польської „Balady jakich wiele“:

Dobra jest nauka,
Ale kto jej szuka
Nie z pychy — wszak prawda, mój Panie?

Але скажуть може молоді москвофіли: ми-ж вичуємо російську мову не з попугайського аматорства, а на те, щоб користувати ся нею для освіти, щоб читати в оригіналі твори російської літератури. І справді, в газетних звісток про відчити в „Другъ“ ми знаємо, що там читаєть ся та говорить ся про Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Достоевского, Толстого. На жаль, із тих відчитів та розмов ніщо не доходить до прилюдної відомости, тому ми й не можемо сказати нічого про ті провідні ідеї, які висловляють ся та розвивають ся в них. Коли вірити змістови поданому д-ром Копачем із промови д. Глушкевича, то ми мали би в тій промові добрий зразок того, як наші молоді москвофіли розуміють „ідейність“. Алжеж не без причини д. Глушкевич зацитував старий афоризм (хоч у кепській формі), що „народами правлять ідеї, а не громи пушок“. Ідея була добра, але вислов кепський: народами правлять поки що на жаль не ідеї, а різні „Угрюм Бурчєєвы“, а ідеї мають лише те до себе, що „на штыки не улавливаются“, та що історія народів, се не історія „Господъ Обмановыхъ“, а історія народніх мас і тих соціяльних, економічних та духових течій, які з непереможною, елементарною силою проявляють ся в їх житю. Як бачимо, вже тут, у самім цитованю загально відомих афоризмів д. Глушкевич не був зовсім щасливий і виявив дуже слабе розумінє російської і всякої людської ідейности. Дальші уступи його промови доказують се аж надто ясно. Класти на одну дошку Рилєєва, Герцена, Достоевского, Чернишевского, Пушкіна, Лермонтова і Л. Толстого, се — вибачить нам д. Глушкевич — значить хіба, що він у історії новійшої російської літератури не пішов далі імен і титулів. Поперед усього слівце про переслідуваня, які терпіли ті люди. Отже Л. Толстой, скільки знаємо, крім може дрібних шикан, неминучих при російських порядках, не терпів вїяких переслідувань. Достоевский хоч потерпів тяжко за належність до кружка Петрашевського, в своїх писанях розвивав ідеї нераз просто суперечні ідеям Герцена, Чернишевського та всього того, що називаєть ся поступовістю. Чи знає д. Глушкевич, що Достоевский у політичних питаннях був иноді крайнім реакціонером і видавцем дуже обскурних часописей, що він, геніяльний знавець людської душі й її патологічних збочень, розвивав при тім у своїх нисагах погляди, які такий Европєць, як Турґєнєв, називав „потоками гнилої води“, що в питаннях національних Достоевский був досит. тупий шовініст? Д. Глушкевич не заікаючи ся славить

Льва Толстого як „експотента самобитної рускої ідеї, свого рода Месію, антитезу до західно-європейського матеріалізму“. Тут що слово, то непорозумінє. Чи знає д. Глушкевич, що той геніяльний Толстой брав ся колись реформувати людovu школу в такову програмою, щоб усунути з неї всі елементи повочасної осьвіти, а обмежити ся на самім читаню, писаню, чотирьох арифметичних діланях та церковщині? Чи знає д. Глушкевич, що той московський Месія зі своєю проповідю „непротивлення злу“ являєть ся могутнім союзником російського деспотизму, хоч і як остро іноді критикує його поодинокі діланя? Чи знає д. Глушкевич, що той „експонент самобитної рускої ідеї“ в очах осьвічених репрезентантів західно-європейської культури часто являєть ся тупим ігнорантом, що береть ся філософувати не засвоївши собі ніяких основ філософічного мислення і що його „антитеза до західно-європейського матеріалізму“ являєть ся нічим иньшим, як кецько перевареним первісним християнством, змішаним із темним аскетизмом часів упадку старинного сьвіта, отже культурним пережитком, який осьвічена людськість давно пережила й відкинула. А вже по просту забавне те, що наплутав д. Глушкевич із приводу російських духоборів, мішаючи їх із західно-європейськими комуністами та утопістами. Може д. Глушкевич, коли у нього взагалі є охота говорити те, що знає і в чому переконав ся, захоче переконати ся, що ідеї європейських комуністів-утопістів, такого Фуріє, Оуена, Сен-Сімона не мають нічогоїєнько спільного з містичною та анти-соціальною сектою духоборів і що їх (а також Льва Толстого) протест проти податків та військової служби полягає зовсім не на жаднім комунізмі, але на повнім нерозумію соціального та політичного життя й його розвою, на одностороннім та наскрізь ненауковім розвиваню індивідуалістичної спекуляції в душі тебаїдських аскетів.

І отсе все — і романтичний республіканізм Рилєєва, і безюлітичний гуманізм Пушкіна та Лермонтова, і троха містичне народництво Герцена, і соціалістичний радикалізм Чернишевского, і реакційний аскетизм Достоевского та Толстого д. Глушкевич „ничтоже сумняся“ зливає в один ківш і видає за „ідею руссаго народа“. Вибачайте, д. Глушкевич, коли вам скажемо, що є не жадна ідея руссаго народа, а ваша власна — сказати б вам „русским“ словом — „белиберда“, саламаха неясних вам замислів і імен. Бо хибаж се сьвідчить про ясність ваших думок,

коли ви в одній хвилі бачите в тій ідеї „антитезу до західно-європейського матеріалізму“, а зараз же в дальшій говорите, що та ідея „всесвітня“, значить обіймає не лише Росію, але й західну Європу?

На ту свою „ідею“ д. Глушкевич покладає великі надії. „Коли тут у Галичині весь народ перейме ся нею, то українство само собою зникне“. Було би дуже цікаво довідати ся від д. Глушкевича, від котрої-ж саме з тих многих і суперечних із собою ідей, на які він натякнув, зникне галицьке українство? Чи від республіканізму Рилєєва, який і сам у своїх найкращих творах сильно українофільствував? Чи від соціалізму та критицизму Чернишевського, що мав значний вплив на зворот одної частини галицько-руської молодіжи 70-их років від москвофільства до українофільства? Чи нарешті від доктрин Достоевського та Толстого? Може не зайвим буде знати д. Глушкевичу, що галицьке українство давненько вже і, як показуєть ся, далеко глибоше і основніше від молодих москвофілів передіскутувало і перетравило ті і многі иньші ідеї найкращих синів не лише самої Росії, але й иньших освічених країв, що, значить, у ідейній боротьбі воно не так легко уступить із поля, як се здаєть ся молодим ідеалістам москвофільського табору.

Свою промову закінчив д. Глушкевич покликом: „Отже наперед, братя, на стрічу тій ідеї вселюдського братерства і всемирної любови!“ Щож се за нова ідея, про яку ми в попередній промові не чули нічого? Поперед усього що се за „всесвітня любов?“ Чи се має значити, що д. Глушкевичу за мало землі з її людьми й звірями і він хоче обняти своєю любовю також мешканців Марса, Венери і иньших небесних тіл? Дуже гарно, тільки як же се так, що голосячи поклик до „всесвітньої“ любови бесідник ані словечком не згадав про практичну, діяльну любов до найблизших собі, своїх братів у Галичині, від яких він силкуєть ся відрізнити ся і мовою і симпатіями і отим своїм ніби то високим, а на правду зовсім пустим ідеалізмом? Чи не тямить д. Глушкевич гарних євангельських слів: „Хто каже, що любить Бога („всесвітня любов“), а ненавидить свого брата, лож єсть?“ І чи ті слова так таки нічоґісінько не говорять до сумління його й його співпартійників? І що має значити „ідея вселюдського братерства“, коли одною з головних задач ширеня тої ідеї в Галичині має бути, аби тут „само собою зникло українство“, т. є. аби щез напрям,

що в основу своєї програми поклав працю на ґрунті для рідного народу, для розвивання його добробуту, його духового життя, отже й його мови? Чим сей напрям такий лихий і такий шкідливий, що д. Глушкевич і йому подібні виключають його зі свого „вселюдського братерства“ і „всемірної любови?“

Коли помилю ся, спростуйте мене, д. Глушкевичу й тов., але мені здасть ся — і я суджу так не лише зі слів переданих д-ром Копачем — що у вас нема ніяких переконань і ніяких вироблених ідей, і ви силою інерції держите ся шаблонів вироблених не вами, напряду, якого мета одна — нажива, кар'єра, особиста користь, а при тім бажане — звільнити себе від обов'язку важкої праці для добра найближшого, рідного вам народу. Спростуйте мене, коли роблю вам кривду, але спростуйте не голими словами, а фактами. А я зі свого боку вкажу на такі факти, як те, що ви й доси не відважуєте ся ґреміяльно виявити своїх поглядів і своєї програми, запротестувати проти реакційних та кнутопоклонних голосів своєї партійної преси. Чую, що багато дехто між вами не годить ся в поглядами д. Мончаловського, але деж прилюдна заява ваших поглядів? Ось і ваш ювілейний вечерок. Др. Копач каже як очевидець, що підчас промови д. Глушкевича при згадці про те, що Горкому грозить шибениця, російський конзуль, а за ним деякі з ваших старших повиходили з залі, — а „Галичанинъ“ заперечив тому в живі очі. Деж ваше свідощтво? Чом не станете в обороні правди, будь вона яка будь? Я чую, що між вами якийсь час ішли дебати про потребу такого гуртового, прилюдного виступу, та нарешті переважила думка д. Мончаловського, що „по що вам наражати ся, розмазувати“ і т. д., і ви присіли. Чи так роблять люди справді ідейні й характерні? Ні, такими аргументами — тямте собі, молоді русофіли — ведуть худобу до жолоба, а не молодих борців на життєве бойовище. Ваші слова про „вселюдське братерство і всемірну любов“ мов блискавка відкрили мені порожнечу вашого серця. Qui nimis probat, nihil probat. Хто ставить собі занадто широкі ідеали, той показує, що для житєвої потреби не має ніяких.

На прощане з вами відкрию вам один секрет. Не вірте, молоді русофіли, своїм духовим батькам, д. Мончаловському та д-ру Дудикевичу, поперед усього в однім пункті: що ми, галицькі Українці, тим тільки й дишемо й живемо, що „ненавистью ко всему русскому“. Не вірте їм у тім пункті, бо се свідомо брехня. Ми

всі русофіли, чуєте, повторяю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вивчаємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може й більше від вас. Є між нами, галицькими Українцями, й такі, що й говорити і писати тою мовою потраплять не гірше, коли й не ліпше від вас. І російських письменників, великих сьвіточів у духовім царстві ми знаємо й любимо, і не лише тих, яких імена ви раз-у-раз маєте на устах, а й таких, як Пипін, Веселовский, Карєв, Шахматов, Фортунатов — чи відомі вам такі імена, молоді панове русофіли? І скажу вам іще один секрет. Ті і подібні їм великі представники російської науки та російської культурної праці кореспондують із нами, обмінюють ся своїми виданнями і чують себе ближніми до нас, як до вас, молоді галицькі русофіли. І ми чуємо себе ближніми до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге і сьвяте і високе, бо знаємо, що се не фрази, не „символи“ якогось фікційного єдинства, а кровні, житеві здобутки вселюдської цивілізаційної праці. Ми любимо в російській духовій скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, нападництва та ненависти, сплджених довговіковою важкою історією та культурним припізненем Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і сьвітла основа нашого русофільства. Подумайте про те, молоді галицькі русофіли, то може й вам замість духової компанії Победоносцевих, Саблерів, Рукавішнікових та Череп-Спиридовичів забажаєть ся чистійшої атмосфери.

А тепер закінчимо свою розмову з тим, з ким почали — з д-ром Копачем. Йому заімпонували щирий тон і щирі слова молодих москвофілів і він зі свого боку щиро радуєть ся, що у нас замість старих обскурних москвофілів зачинають появляти ся москвофіли - ліберали і москвофіли - поступовці. Нам, що не чули того щирого тону, а бачили лише холодні ніби ліберальні і ніби поступові слова молодих москвофілів у передачі д-ра Копача, ті слова, сказати по правді, зовсім не заімпонували і під шумними фразами ми відчули цілковиту пустоту серця та брак усяких переконань. Дай Боже, щоб се була помилка!

Та про те вийдемо на хвилю в круг думок і почувань д-ра Копача і запитаємо себе: чи справді поява москвофілів-лібералів

і москвофілів-поступовців на наших галицьких ґрунті була би чимось радісним, більше пожаданим від старих обскурних москвофілів? Ми бачили вже проби — витворити подібну течію навіть серед старих москвофілів. Уже мало не десять літ тому, як вони в боротьбі з новою ерою переняли майже всю політичну та економічну програму від радикалів, промовляли за загальним тайним голосованем і иньшими радикальними реформами в Австрії — і що з того? Чи через те змінив ся їх партійний і культурний характер? Анї крихітки. А ось недавно др. Вергун із Відня, великий майстер від тонкого нюху, де можна поживити ся, хіба не радив у „Галичанинѣ“ всім москвофілам durch die Bank підшити свої політичні плащі червоною підшивкою і здобувати собі симпатії — і протекторів та хлібодавців — у ліберальних кругах російської суспільности? Будьмо певні, що коли в Росії центр тяжкості від реакційного бюрократизму пересунеть ся до лібералізму, серед наших галицьких москвофілів народить ся стілько лібералів, як грибів по дощи. Вони будуть так само служити чужим богам, так само в імя „всесірної любови“ обкидати болотом усяку культурну працю на наших ріднім ґрунті, а в імя „вселюдського братерства“ ширити серед нетямучих ненависть та погорду до українства, як і нинішні Мончаловські та Дудикевичі. Програми, гасла та прапори в наших часах дешеві; зужить ся один ґарнітур, то ніщо не вадить справити новий, з новою підшивкою.

Та для тих москвофілів, що справді щиро люблять свій народ — не абстрактне його єдність, не символ „сили та могутости“, а того простого, сірого, темного хлопа, що їх годує своєю працею, — для таких нема иньшої дороги, як зкинути пиху з серця і працювати для того народу, користуючи ся його мовою і вірячи в те, що коли органічно, від кореня розвинуть ся і процвітуть усї частини великого східнославянського племена, коли святотатські руки не будуть підрубувати та нівечити одну часть, аби тим краще буяла друга, то тоді зложить ся в них цілість і єдність краща, багатша, гармонійніша, ніж се тепер може снитися ріжним шовінізмом затуманеним головам.

Др. Іван Франко.

На переломі.

(Далі).

III.

Аналогічну причину знаходимо і для зміцнення острого характеру робітничих розрухів у 85—86 рр. Сею причиною був відгомін на російській індустрії відомого крізісу в початку 80-их років у західній Європі. Хоч які високі тарифові мурви вибудувано для захисту російської індустрії від забійчих західніх вітрів — усе-ж мурви сї, як побачимо далі, не можуть цілком захистити її і де-далі, російський капіталізм зростаєть ся з західно-европейським, ба навіть із усеєвітнім в одну нерозривну органічну цілість, для якої не байдужі заколоти і ненормальности в розвитку иньших частин сєї грандіозної цілости, а дуже боляче торкають усі частини разом. Західно-европейський крізіс на початку 80-их років відбив ся на російській індустрії, яка ще не встигла поправити ся від 78 року, дуже тяжко. Продукція всіх товарів поменшала; цілком зрозуміло, що се поменшанє продукції мусіло мати і мало такі-ж наслідки для робітників, як і в 1878 році. Правда, д. Е. Дементьев у своїй праці „Фабрика, что она дает населению и что она у него берет“, силкуєть ся довести, що „на зарібок робітників, які одержують платню поштучно, крізіс ніде ніякого впливу не зробив, бо поменшала лише скількість робітників, а не ціна виробів. Кілька проб (!) фабрикантів зменшити останню приводили до таких величезних робітничих заколотів, що прийшлось залишити її“. Та софістичність сих наче-б то фактичних доказів ледви чи й треба доводити. Адже-ж ті робітники, яких більше не потребували пани фабриканти і які не мали де заробити на хліб, хліба сього все-ж потребували по старому. Значить, вони мусіли йти до пп. фабрикантів і добивати ся хоч якоїсь праці, хоч і за половину проти старої платні. А пп. фа-

брикантів не треба, здаєть ся, повчати, щоб вони й самі не могли додуматись, що сучасних „дорогих“ робітників зручніше відірвати, отже тільки „зменшити скількість“ їх, як висловлюєть ся д. Е. Дементьєв, а на місце їх найняти „зовсім нових“, себ-то прогнаних давніше, за дешевшу ціну. Та зрештою і самі фактичні „докази“ д. Дементьєва кінчать ся так, що М. Т. - Барановський виводить із них ось що: „Зарібна платня під впливом промислового застою в решті знизилась, та ся знижка зайшла після 1883 р. (курсив автора), в 1884—85 р., що й довело до відомих робітничих розрухів у Московській та Владимирській губерніях“. І так, коли се і дуже важно для російських економістів довести, що зниженє платні зайшло аж у 1884—85 р., то для нас важне лиш те, що стверджують і вони: се безпосередний звязок робітничих розрухів 84—85 р. з сим зниженєм зарібної платні і зменшенєм скількості робітників на фабриках.

І так наведені тут факти в їх житєвім звязку дають нам повне право вивести, що основною, головною причиною робітничих розрухів як у 1878 так і в 1884—5 рр. були хвилеві зменшення індустриальної продукції, т. зв. індустриальні кризиси. Сього важного для нас висновку ми не маємо права забувати, тому що він нам придаєть ся ще в кінці глави, а зараз перейдем до розгляду протилежних, по своїм класовим інтересам, факторів суспільного життя, до розгляду сил фабрикантів і напряду їх діяльності.

Коли чуємо від фабрикантів тяжкі нарікання на закони 85—86 рр., а особливо на фабричну інспекцію, якій було надане право контролі над обопільними відносинами фабрикантів і робітників, при чому після нових законів відповідальність (хоч і далеко не рівномірно!) лягає вже й на фабрикантів — то се нас не дивує ані крихітки. Се-ж така природна річ! Раз за кожну дрібницю, яка перше давала „безгрішний“ прибуток фабрикантови, чи то в формі штрафу, чи в формі монопольної торгівлі потрібними робітникам річами, чи в формі виплати зарібної платні не грішми, а спеціальними квітками і т. п. тепер доводить ся боятись наравити ся на штраф, який може бути піднятий аж до 300 карб., то хто-ж тут справді може бути задоволений?! І за минулим раєм не тільки тяжко вітхають фабриканти, ні, вони прикладають і сили для привернення назад порядків колишніх „добрих старих часів“. Фабриканти так оцінювали сі законодатні акти: „Нові фабричні установи уложені в душі неприязни чи антипатії до вищої капі-

талістичної класи і в душі пристрасної охорони продавців робучої сили, нижчої робітничої класи“. І в 1887 році новому міністрови фінансів, Вишнієградському, „всеросійське купецтво“ подає величезний меморіал, в якому перелічує всі пункти, якими незадоволене купецтво з фінансової політики попереднього міністра і виложена ціла програма нового фінансового курсу. Для дальшого успішного розвитку промислового життя держави потрібне иньше законодавство, бо „недогідність як нового фабричного закону, так і тих що його виконують“ не підлягає (для всеросійського купецтва) найменшому сумнівови. Не здивує нас тут і те, що новий міністер признав повну слушність за критикою всеросійського купецтва і дав обіцянку взяти ся за напору законів у бажаним їм напрямі. Коли додамо, що проти сеї зорганізованої сили купецтва не виступали робітничі організації, щоб обстоювати свої інтереси, а стихійні розрухи дякуючи поліпшенню стану робітників викликаному як новими законами, так і новим розцвітом промислу після крізісу вщухли, то нас не здивує і те, що новий міністер уже в 1890 р. починає справді „направляти“ нові закони, чи краще реставрувати порядки „добрих старих часів“. Се речі природні і зрозумілі кожному і без детальних пояснень.

Та коли-б ми спинили ся на сих „природних і ясных самих по собі речах“, то мусіли-б признати, що наша аналіза довела лише те, що і без неї кожному добре і давно відоме, і таким чином завдання наше лишилось би несповненим. Справді, невже в сїм бажанню фабрикантів здерти з робітника і останню сорочку, невже навіть у тїм робітничім стремлінню добитись людського життя, певного шматка хліба, та ще й масла і мяса до хліба є щось спільне з розвитком продукційних сил країни? невже в них можна вбачити щось більше крім звичайних, т. зв. низчих еґоїстичних стимулів людської природи, для яких байдужа зовсім не лиш ціла країна, але й цілий сьвіт, коли діло доходить до кишені, до жолудка. На такі можливі критичні заміти з боку читача я тут відповім, що справу так із опалу годі розв'язати. А що до закидів, звернених на те, що еґоїстичні вимоги робітників не мають нічого спільного з розвитком продукційних сил країни, точнісенько так само, як і голоси наведеного меморіялу „всеросійського купецтва“, то я сподіваюсь, що вдумливий читач ледве чи поважить ся зробити сей несправедливий висновок вже хоч би з фактів, наведених у першому розділі сеї глави. Се я виясню трохи згодом, а зараз

спинюсь на єретичних — не приберу иньшої назви — голосах російського купецтва, чи правильніш, фабрикантів.

Перш над усе треба підкреслити, що вище згаданий меморіал правовірного „всеросійського купецтва“ виходив тільки від фабрикантів центральних російських губерній, і був голосом далеко не всієї капіталістичної Росії. Ще й друге, не менш характерне явище здібаємо тут, а власне: у самих правовірних фабрикантів нові закони викликали протести не тоді, коли їх запроваджено в жите, а трохи згодом. Ся дивна на перший погляд байдужність фабрикантів до своїх інтересів даєть ся нам зрозуміти дослідженєм тодішніх конкретних обставин фабричної продукції. Закони обмірковувались, укладались і вводились у жите підчас... кривісу, значить, у фабрикантів відбирали можливість вискувати дітей і жінок тоді, коли вони і без того мали робітничих рук більше ніж треба і не знали, в який спосіб їх позбути ся; їм забороняли законом штрафи тоді, коли вони й самі бояли ся штрафувати робітників, знаючи, що в такі часи се небезпечно, бо викличе зараз робітничі розрухи; їм, нарешті, заводили інспекторський догляд, який у ті неспокійні часи мусів весь свій авторитет і власть ужити на те, аби навести робітників до спокійної праці в варстатах. Як бачимо се був час, коли і для правовірних єретичні закони приносили більше користи ніж шкоди, коли і вони бажали опертись на тверді законні підвалини проти „беззаконних“ вимогів робітників.

Пригляньмо ся-ж тепер до справжніх єретичних голосів. Перш над усе кидаєть ся тут у вічі територіяльна ріжниця. Єретичні голоси виходять із петербурського та польського промислових районів. Вони домагають ся законодавного урегулювання фабричних відносин. З огляду на відокремленість польського промислового району (тоді далеко більшу ніж тепер) і зглядно недавнє його прилученє до Росії залишім його на боці і розгляда-ти-мем типову російську індустрію.

Перше яснє і отверте сформулюваннє своїх єретичних поглядів петербурські фабриканти дали ще в 1859 році в приводу „Проекту правил для фабрик і заводів у С.-Петербурзі і повіті“, виробленого окремою комісією при петербурськім генерал-губернаторі, в склад якої входили і три фабриканти. Проект сей, вироблений в 1859 р., в своїй цілости далеко поступовійший усіх законів 1878—86 рр. в купі, так і лишив ся тільки проектом. Комісія

дуже старанно вистудіювала питання і наслідком сього в своїй „Пояснюючій записці“ говорить: „Багато фабрикантів визнає, що нічна праця не тільки шкідлива для здоровля дітей і дорослих, але некорисна для самої продукції, бо: 1) в ночі не можна мати вистарчаючого догляду за робітниками; 2) робітники не мають потрібної пильности до роботи; 3) вироби в ночі виробляють ся далеко гірше, ніж днём, нитки на прядільнях рвуть ся частійше; 4) машини псують ся швидче і служать коротший час на тих фабриках, де праця тягнеть ся без перерви; 5) нічна праця вимагає зайвих видатків на ogrівання і світло і 6) освітлене фабрики в ночі збільшує небезпеку пожежі“. (Розстрілене скрізь мов. В.).

Одинацять бавовнянопрядільних і ткацьких фабрикантів обіцяли скоротити працю на своїх фабриках до норми, якої вимагала комісія, „маючи на оці те, що тим часом виїде цілковита заборона такої шкідливої для робітників в загалі, для жінок і особливо для дітей, нічної праці на всіх бавовнянопрядільнях і ткацьких у Петербурзі й повіті“. А треба завважити, що сим одинаццяти фабрикантам належало 494.640 веретен із 578.515 на всіх петербурських фабриках!

Далі проєкт був поданий на розгляд иньших петербурських фабрик і з 22 тільки 4 фабриканти висловились проти нього. Таким чином абсолютна більшість великих петербурських підприємців стояла за законодавне урегулювання праці малолітних.

Коли сей проєкт опубліковано і доручено губернаторам зібрати з приводу нього гадки провінціальних фабрикантів, то у відповідь центральні російські губернії зятягнули таких праворіних пісень, що любо послухати. Ось що між иньшим писали, наприклад, брати Хлудови (одна з найбільших бавовняноткалень Росії): „Діти, позбавлені зарібків на фабриках, не принесуть своїм батькам жадної матеріальної заповоги, перебуватимуть у шкідливім для їх літ (се для дітей до 12 років! В.) ледарстві (розстр. мов В.) і зіпсують своє здоровля, перебуваючи замісь ясного і здорового (!) помешканя фабрики, в душній атмосфері своєї хати“. Такої-ж співали і тульські фабриканти; на їх думку сей закон крім шкоди для розвитку промислу „не принесе жадної користи і малолітним, бо розвиток сил їх, при легкости праці, нічого не терпить від довгого часу її“ (14 годни що дня!).

Інші знов, як п. Шілов, вступались після західно-європейських взірців за „свободу народної праці“.

А що найгірше лякало всіх фабрикантів, так се право інспектора навідувати ся до фабрики у всяку пору дня і ночі. І тверські фабриканти в завзятій обороні своїх хазяйських і „атеческих“ прав до фабрик і всього, що в них є, здобулись на таку пишну, занадто високим штилем писану тіраду: „Фабрика — се дім трудолюбія. Нічна ревізія фабрик подібна до слідства і може причинити ся до різних утисків із боку ревізорів і навіть до матеріяльних страт із боку фабрикантів... Під назвою фабрик і заводів треба також розуміти дім, квартиру, готель, судно, корабель і ин., де закон захищає горожанина, коли той працює, відпочиває, потішаєть ся, захищає вельможного і невельможного, багатого і бідного. Що-ж таке фабрика і фабрикант? Невже вони — місце беззаконня і особа, яка вимагає раптових слідств?“

Як бачимо, людські голоси петербурських фабрикантів, у порівнянні з сим безоглядним, звіврячим ревом ненаситних калиток із центральних губерній гідні подиву й пошани. Одначе глибоко шануючи культурні пориви петербуржців, ми все-ж зробимо далеко краще, коли пошукаємо причин сеї різниці в поглядах фабрикантів не так у їх високій культурности, добрім серці і т. и., а в тих матеріяльних обставинах, у яких вони провадили свою діяльність. Різницю сих двох різко окреслених типів спробуємо вивести з різко окресленої різниці тих матеріяльних, економічних обставин, серед яких вони жили, під непереможним впливом яких їм довелось працювати і скласти свій духовий тип.

А різниця в цілому економічному укладі сих двох районів була у всякому разі не менча, ніж різниця духових типів, що так різко просвічує в вище наведених осудах проєкту комісії, зроблених петербурськими і центральними фабрикантами. Почнемо з того, що зарібна платня у петербурським районі вища на цілу третину московської, ба навіть більше. Причина сеї нерівности зарібної платні лежить у такій же нерівности густоти населеня сих двох районів. В центральних губерніях густота населеня давно досягла того ступня, на якому при сучаснім укладі суспільних і економічних відносин ні праця коло землі, ні місцева фабрична заробітна платня не в стані прогледувати його. В центральних губерніях із року в рік ми бачили типову картину перелюднення (відносного, звичайно) країни. Звідси з року в рік правильно і систе-

матично викидаєть ся досить великий лишок робучих рук в иньші, менше заселені райони Росії, де бракує робучих рук чи то на фабриках, як у петербурському районі, чи то для обробленя землі, як напр. у полудневій степовій Україні, чи як жвавих та рухливих купецьких та прикащиків помічників на цілім просторі Росії як європейської, так іще більш азіяцької.

Нема що доводити, що сей лишок робучих рук покидає рідні села і міста лише після того, як перепробував різні способи вдержатись на місці. Один із таких способів і то сильно розповсюджений, для якого російський народ склав відоме прислів'я: краще синиця в руці ніж журавель у небі — се спосіб урізування власних потреб до того мінімум-а, при якому можна лише сьак-так перебиватись, аби тільки на старому і певному, здавна відомому місці. Власне в центральному районі конкуренція продавців робучої сили досягає найвищого ступня в цілій Росії і, само собою розумієть ся, звижує заробітну платню в такій мірі, як ніде інде.

В петербурському районі бачимо якраз протилежну картину. Зріст місцевого населення (в залежности, розумієть ся, не лиш від економічних, а й від первісних географічно-кліматичних причин, над якими можемо не спиняти ся тут) далеко лишаєть ся по заду зросту місцевих продукційних сил, і індустрія хронічно слабує на недостачу робучих рук. А ми туж добре знаємо, що кождий товар, якого мало буває на ринку, а ще особливо коли така недостача тягнеть ся з дня в день, з року в рік, такий товар дорожчає. І як уже згадувано вище, ми і справді маємо в петербурському районі заробітну платню (вона рівна ціні товару, який звемо робучою силою) на цілу третину, а то й більше вищу ніж у районі московським. Звичайно, що така висока (порівнюючи) заробітна платня притягає сюди ті робучі руки, які не мають за що взятись у себе на місці і змушені шукати заробітку на стороні, як се бачимо в центральних губерніях. Сею високістю заробітної платні петербурські фабриканти тільки й можуть боротись, як єдиним дійсним способом, із рідкістю населення свого району, віддаленістю його від густо заселених районів, і наслідком усього сього — браком робучої сили потрібної для існування і дальшого розвитку індустрії. Та-ж сама віддаленість Петербурга від густо заселених районів, невидосконаленість комунікаційних шляхів, непривичка робітників із центральних губ. до иньших умов життя і різні дрібніші причини удержують вплив робітників із віддалених районів до Петербурга в певних

рамках і не дозволяють фабрикантам знизити високу заробітну платню — скажемо, до московської норми, бо тоді сей приплив робітників спинив ся-б і у Петербурзі брак робучих рук дав ся-б відчутти в раптовім і ще далеко більшим зрості цін на робучу силу. Таким чином високість заробітної платні в петербурському районі викликаєть ся, як бачимо, первісними, мало що не стихійними причинами, з якими, бодай досі, петербурські фабриканти могли справлятися лише сим одним способом, а власне підвищенням зарібноі платні, чим удаєть ся приманювати з далекх сторін зайві там робучі руки.

Тепер нам дуже і дуже варто приглянутись до того, як борють ся зі своєю недолею петербурські фабриканти. Де вони надолужують сю дорожнечу робучих сил і якими засобами вони виповнюють свої калитки золотом не згірш від московських, коли навіть не краще? Питане тим більше цікаве, що вже де-де, а у купців кожний тепер привик дошукувати ся не ідейних мотивів, але грубо-матеріалістичних. І тоді, коли навіть звичайні філістри від ідеалізму радо згоджують ся з високими ідейними мотивами навіть у таких низькопробних кастах як духовна та воєнна, і ніхто з них не видаєть і найменшого звуку протесту, коли навіть на власні очи бачить, як найзвичайніший підлість високо підносять і називають її ріжними благородними іменами, як „посвята за ближнього, батьківщину і т. и.“, то навіть і найщиріший ідаліст запротестує, коли почує, що хтось відважуєть ся перетолкувати вчинки капіталіста в ідеалістичний бік і хоче знайти для певного гарного вчинку капіталіста одні ідейні мотиви без усякої примішки матеріалістичних мотивів. Сей на нашу думку досить певний спосіб думання, за яким у сьому випадку признають рацію навіть завзяті ідеалісти, дозволяє нам приступити без дальших пояснень до вияснення собі сеї справи на конкретних фактах і перенести її на цілком грубо-матеріалістичні підвалини.

І так, слідом за найщирішими ідеалістами ми рішучо відкидаємь думку про те, що петербурські фабриканти збільшують заробітну платню із за свого мягкого та щирого серця і бажання зробити добро бідним робітникам. Ми визнаємь, що висока заробітна платня, як се доводилось вище, держить ся лише тими природними (в широкім розуміню слова) обставинами, які поки що панують над петербурськими фабрикантами. Ясно кожному також і те, що колиб розвиток індустрії полягав на самім зниженю заробітної платні,

то сей індустріальний розвиток пішов би незвичайно швидко в центральнім, густо заселенім районі і не мав би жадних шансів у петербурськїм. Та ми постараємося низше довести, що розвиток продукційних сил країни якраз вимагає висшої заробітної платні. Поки що зазначимо лиш одно, а власне те, що розвиток індустрії в даній місцевості — явище далеко не просте, а надзвичайно складне і полягає на таких різнородних підвалинах, що їх доводить ся відшукувати для кожного окремого випадку в тих конкретних місцевих обставинах і первісних „стіхійних“ факторах, без яких дане явище лишиться для нас на завше terra incognita. Двома головнішими чинниками розвитку петербурської індустрії приходить ся визнати — з одного боку його вигідне і незмірно краще в порівнянню до московського району географічне положенє, яке в розвитку капіталістичної індустрії грає і грало все першорядну роль, а другим, скажемо так, штучним, а про те може також не менш важним чинником буде адміністративне значінє петербурського району, завдяки якому сюди спливають капітали з цілої Росії. Вже самих сих двох яскравих факторів досить для того, щоб, коли визнаємо за московським районом плюс у його низькій заробітній платні, ми могли виказати не менший плюс (у порівнянню з московським) за петербурським районом в його кориснім географічним і адміністративним положеню. Дрібніші фактори можемо тут оминати.

Таким чином для нас тепер не буде жадною загадкою та чудна, на перший погляд велика нерівномірність заробітної платні в двох районах одної капіталістичної країни. Ми бачимо, що район із низькою заробітною платнею стоїть у гірших географічних і суспільних умовах, ніж район високої заробітної платні, на яких фабриканти і втрачують той лишок, який їм удасть ся зібрати зниженєм заробітної платні. На капіталістичнім ринку конкуренція не розбирає причин, які знижують ціну товарів того чи иньшого району, того чи иньшого фабриканта. Конкуренція бере самий факт дешевшого виробу і власне для такого виробу зовоює ринку. Ясно, що в той час, коли московські фабриканти дійшли до того мінімум-а заробітної платні низше якого спуститись не можна, вони для удешевлення своїх виробів мусять налягти на штучне поліпшенє природних обставин, у яких їм доводить ся вести свою діяльність. І справді, досить глянути на карту російських залізниць, щоб зразу-ж кинувсь у вічі той єдиний спосіб

боротьби з невідгідним географічним становищем, який дає сучасна культура, а власне паровий транспорт. Москва на карті залізниць зовсім скидаєть ся на павука, що сидить у центрі своєї павути-нячої сітки.

Очевидно, що на скільки московські фабриканти усувають невідгідність свого географічного становища і на скільки їм удаєть ся перетягнути до себе адміністративно-грошевий центр, на стільки вони дістають перевагу в конкуренції над фабрикантами петербурського району. А через те, що розвиток комунікаційних шляхів іде останніми часами дуже швидко (див. гл. II), то коли-б у петербурських фабрикантів усе лишило ся по старому, то їм прийшло ся-б не з медом, чи иньшими словами, фабрики петербурського району були-б знищені конкуренцією з московськими, на скільки-б їх самі фабриканти не постарались перенести в більш зручні для фабрик місця центрального району. Та ясно, що і петербурські фабриканти не сплять, бо фабрична продукція їх району не підупадає, а росте. В той час, як центральні фабриканти будовою залізниць усувають невідгідність свого географічного становища, петербурські фабриканти ідуть шляхом збільшення продуктивності робітничої праці. Вони змушують своїх робітників, що працюють у них за вищу від московської платню, випрацювати за сю вищу платню більше продатків, із продажі яких петербурський фабрикант матиме більше додаткової вартости (на кожній окремій річи додаткова вартість менча, ніж у московського фабриканта, тільки що річий самих далеко більше).

Яким же способом роблять се петербурські фабриканти і чому не роблять сього-ж московські? Московські фабриканти не роблять сього з тої простої причини, що не можуть, не можуть так само, як не могли колишні російські фабриканти побільшити продуктивність праці своїх крєпаків-робітників і змушені були самі їх відпускати на волю і їх же назад наймати вже як вільних робітників до себе на фабрики. Щоб московські фабриканти змогли збільшити продуктивність праці своїх робітників, вони муїли-б поперед самі збільшити їх зарібну платню. Ну, а хто-ж із них стане робити се з власної волі, коли і за дешеву ціну робітників має більше, ніж треба. Се-ж би значило кидати гроші на вітер, переплачувати! А на се не піде жаден солідний фабрикант. Друге діло петербурські, ті змушені незалежними від них обставинами.

Все-ж воно не ясно, яким то способом вища зарібна платня спонукає робітника до більшої інтензивності праці, до більшої її продуктивності? Не станемо-ж ми справді пояснити сього наслідка вищої зарібної платні такими мотивами, як вдячність за неї робітників, їх совісність, коли відкинули подібний спосіб роз'яснення причин того чи нього поведження з робітниками у фабрикантів. Тому ми пройдемо мимо таких заяв робітників, як наприклад отся звернена до фабриканта Макселля: „Мы работаемъ, стараемся, а онъ свенья не доволивъ нами“¹⁾. Ми відкинемо всі хоч би й як автентичні свідощтва робітників, узявши на увагу ту роль, яку відіграє в оцінці кожного суспільного явища так звана клясова психологія. Під її впливом один і той же факт люди різних кляс цілком совісно, що називається, від щирого серця кваліфікують ріжно, часто протилежно. І се особливо має місце в тих двох клясах, із якими ми зараз маємо діло. Протилежні економічні інтереси витворили на стільки відмінну психіку, що коли наприклад капіталіст величає приватну власність „священною“, пролетар називає її „злодійською“; коли капіталіст вираховує, який „законний“ прибуток матиме від свого підприємства, пролетар вилічує, на скільки тому вдасться „ограбити“ робітників; і коли вони оперують одними й тими цифрами, то все виходить, що „законний прибуток“ капіталіста до останнього сотика сходиться з „нагробованою додатковою вартістю“ пролетарія.

Очевидно, що кожен, хто вважає себе за чоловіка безсторонного в сій справі і хоче дійти до правди, мусить шукати її сам, не покладаючись на запевнення одної з сторін, бо не може-ж правда бути одночасово і неправдою. Та бувають випадки, коли робітнича правда цілком сходиться з правдою підприємця. В сих випадках ми можемо без всякого вагання покласти ся на їх присуд, без дальшого критичного розгляду справи. Звичайно, ми мусимо

¹⁾ Про сю заяву, написану і опрацьовану самими робітниками фабрики Макселля, без усяких сторонніх інтелігентських елементів диви в брошурі Г. Плеханова: »Русскій робочій въ революціонномъ движеніи« (Жен. 92). Заява ся, якою доводилось до відомости суспільства, що робітники Макселлівської фабрики розпочинають страйк (1879 р.), носила характер відозви, якою вони звертались за підтриманнем до робітників иньших петербурських фабрик і заводів. Вона хоч і була надрукована в нелегальній друкарні »Землі і Волі«, та про те інтелігенти дозволили собі виправити в ній лише саму ортографію. Вона мала характерну назву: »Голосъ рабочево народа, работающихъ и страдающихъ у подлца Макселля«.

пам'ятати при цьому, що ми тут маємо не якусь абсолютну правду, а лиш таку часткову правду, яка має вартість тільки для присуду над даним явищем із економічного погляду, чи се явище, скажем, іде на користь розвитку продукційних сил країни, чи навпаки. Се само собою ясне вже в того, що ми покладаємось на присуд таких двох категорій, як пролетаріят і капіталісти, що виникли на ґрунті економічних противенств; та зазначити се ясніше ніколи не вадить.

Ми вже знаємо, що робітники численними страйками протягом мало не цілого десятиліття (друга половина 70—86-х рр.) усе добивались крім підвищення заробітної платні також і скорочення робітничого дня. Ледви чи треба пояснити, що вже само скорочене робочого дня являєть ся підвищенням заробітної платні і коли навіть поденна платня лишаєть ся на старім рівні, завше викликає збільшене поштучної платні. Фабриканти се дуже добре тямлять. Послухаємо ж їх голосів із приводу сеї робітничої вимоги, розумієть ся, голосів не правовірних центральних фабрикантів, а „бретичних“, петербурських.

Управитель найбільшої російської бавовняно-прядільні і ткальні, т. зв. Кренгольмської мануфактури, на якій було до 6.000 робітників, 240.000 веретен і 1647 механічних варстатів, п. Кольбе, ще в 1867 р. в власній ініціативи вдавсь до уряду в проханніем устатити законодатним шляхом законну довжину робочого дня. Мотивував він се своє прохання так: „Коли наслідки зимових ярмарків бувають гарними, то праця, особливо в малих підприємствах, тягнеть ся або день і ніч, або сама денна робота збільшуєть ся до 14, навіть до 15 годин. Збільшене заробітної платні відтягає робітників від иньшої праці, навіть від поля. Коли-ж після сього ярмарок у Нижньому кінчить ся невеселеми виглядами для збуту пряжі, то на осінь і зиму відправляють половину робітників... Коли-ж сподівають ся гарного збуту пряжі, то при праці дньом і в ночі в прядільнях звичайно набираєть ся після 6 або 8 місяців лишок пряжі, а через те падає й ціна на неї. Мали підприємці за браком капіталів бувають змушені спродавати свій товар із утратою і шкодять сим не лиш собі, але також і всім „основательнымъ прядильщикам“. Кольбе поясняє, що коли дрібним підприємцям легко так переривати свою продукцію, то се неможливо для великих.

Кольбе, з огляду на все се добивав ся цілковитої заборони на фабриках праці дітей до 10 літ, скорочення праці підлітків від 10—13 літ до 8—10 годин, а для неповнолітніх (13—17) і жінок — 12 годин на день.

В 1875 році окрема комісія рижського біржового комітету і технічного товариства визнала бажаною заборону найму дітей до 10 літ, із максимум 6 годин праці до 13 літ і 12 годин до 17 літ із заборonoю їм вічної праці.

Ще цікавіші рiчи можна вчитати в „Працях з'їзду головних діячів у машинобудівничім промислі 1875 р.“. Там наприклад великий підприємець д. Голубев заявив, що скорочення скількості робітничих годин вимагають перш над усе інтереси самих підприємців. Він висловив ся за скороченням робітничого дня до 8 годин для дорослих робітників, при тій умові, щоб скількість робучих днів у році була не менше 300. З сям згодивсь і референт з'їзду по тому питанню, д. Зверінцов. Другий великий підприємець, Нобель, виступив проти законодатної встанови 8-годинного робучого дня, але цілком згоджував ся з кoнечністю скорочення скількості робучих годин. Після свідoцтва Нобеля, на його петербурських заводах давніше працювали по 14 годин, опісля етали працювати по 12; в початку 70-х років робота була скорочена до 10¹/₂ годин на день, при чому кількість свят, по обоїльній згоді його з робітниками, була зменшена. Наслідок вийшов цілком сприяючий з погляду хаазайських інтересів. „Коли інші почнуть працювати по 11 годин, я стану працювати 10 годин“, — закінчив Нобель.

Сама Державна Рада, висловлюючись за закон 1886 р., мотивувала кoнечність його так: „Хазяї деяких фабрик, користаючи з вигідности свого становища, не задумують ся ломити умови, на яких наймали людей, і пускають ся на різні способи, щоб видобувати побільшений прибуток. Зменшене робітничої платні, в противність умові, робить ся або отверто, або шляхом скорочення скількості годин і днів праці на тиждень. Далі відлічка і штрафи з робітників на свою користь досягають у деяких випадках величезних розмірів і в повній цілости складають 40% заробітної платні, яка видасть ся робітникам. Нарешті жадане яке накладають фабриканти на робітників — купувати потрібні для них річи в фабричних крамницях за високі ціни, здибаємо як звичайне явище. Такий стан річий, природно, викликає дуже шкi-

дливі наслідки для успіху промислу і просто відбивається на фабрикантах, які ведуть діло добросовісно. Не маючи спроможности конкурувати з людьми, що удешевлюють виріб продуктів шляхом утиску робітників, такі фабриканти мусять зменьшувати продукцію“ і т. д.

З підкреслених нами слів справді цілком логічно випливає той висновок, який робить із них у своїй записці д. С. Вітте 1902 р., а власне: „незакономірні відносини фабрикантів і робітників не лише перечили почуттю справедливости, але навіть (на думку членів Державної Ради) шкодили правильному розвитку самого промислу“.

З наведених вище численних свідощів самих великих петербурських підприємців, як і з того, що на сторону сих „добросовісних“ фабрикантів стала і Державна Рада, виходить ясно, що сі „добросовісні“, як вони й самі з тим не криють ся, стояли за законодавче урегульоване своїх відносин із робітниками, бо сього вимагали їх власні інтереси. Не трудно також зрозуміти й те, що підчас видавання законів, — а се були як раз часи кризи, застою російської індустрії і час підупаду дрібних підприємців, — вони, сі „сретики“ виявляли з себе таку політичну силу, за інтереси якої вважала своїм обовязком вступитись і сама Державна Рада. Коли пригадаємо раніше цитований виривок із того-ж самого засідання Державної Ради, яким вона визнавала вимоги робітників справедливими, чи коли перекладемо на більше зрозумілу і ясну мову, яким вона визнавала значіне робітничих розрухів на стільки серйозним і їх політичну силу на стільки великою, що мусила стати по їх боці проти „правовірних“, і коли зведемо до купи в тільки що наведеним цитатом, то само собою вияснить ся, що інтереси робітників як класи, і інтереси петербурських фабрикантів у данім випадку зійшлись і були в такій мірі спільними, що може й несвідомо ще злили їх в одну цілість, в одну поступову політичну силу, яка домагала ся хоч і ріжними шляхами одного і того-ж, скажем поки що — поліпшеня матеріяльного стану робітників яко класи.

На чім же нарешті зросла ся солідарність інтересів частини капіталістів із інтересами пролетаріату? Що спонукало частину фабрикантів іти, здавалось би, на перекір власним інтересам? В чім на ділі, конкретно проявляла ся та користь, якої вони самі

сподівали ся для себе від того, що їх робітники менше працювати-муть на них?

Коли се ще для читача не в повні вияснилось досі, то я гадаю, що се найкраще і цілком роз'яснять самі фабриканти. Я обмежусь тут тільки парою цитат, у яких тільки ясніше зформулована і оперта на конкретні обставини ся знайома нам із усього попереднього їх думка.

Помічник директора прядільно-ткацької фабрики д. Зотіков формулує се так: „При таких довгім робочім дні, як 12 годин на добу, надзвичайно важко, а в деяких випадках і не можливо підтримати в робітникові постійне відношене до своєї праці; при сїм дуже важко добитись виробу продуктів вищої якості“.

Директор бавовноткальні д. Федоров говорить: „Конечність скороченя скількості робучих годин на фабриках викликаєть ся перш над усе користями самих фабрикантів. В наші часи бавовноткальна індустрія досягла такого розвитку, що від робітника вимагаєть ся не сила, але розумінє і спритність — якості, які матиме робітник, що стоїть на вищому ступні, ніж робітник наших часів. Рівень робітника мусить бути піднятий о стільки вище, ніж зараз, о скільки вище наш робітник від робітника з часів крєпацтва. Як скасованє крєпацтва виявилось у поліпшеню мануфактурного промислу, так поліпшенє робітничого добробуту викличе підняте і поліпшенє промислу в наші часи“.

Один із директорів „Никольської мануфактури“ Морозових, д. Алянчіков сказав: „Хто близько стоїть до фабричного народу, той знає, яка ріжниця в цілому ужитку мати робітника бадьорого і розвиненого хоч трохи, чи перетомлену тупицю, який достотно не розуміє часом найпростішого наказу, ломає машину, пеує і мішає матеріял, снуєть ся куди не слід, калічить ся, п'яничить, прогулює і тільки й завдає що клопоту, вимагає побільшеного догляду, хоч одержує менче жалування і працює довший час за нього“.

Мушу признатись, що всі тільки-що наведені цитати, не дивлячись на їх повний і цілковитий еретизм, являють ся не головами петербурських фабрикантів, а й московських, тільки .. тільки не 70—80 рр., а з 1896 року! Я позволив собі сю „підтасовку“ фактів лише тому, що тут формуловано дуже зручно те, що не так

ясно і виразно говорили раніше петербуржці. Те-ж, яким чином „єретизм“ перекинувся у колишній центр „правовірности“, надіюсь, вяснить ся читачеві з дальших розділів статі¹⁾. Зараз же тільки скажу, що сей єретизм — наслідок справжнього, житєвого розвитку російського капіталізму за останні десятилітя, що видно хоч би з сих слів фабриканта д. Гусева: „Малосильні фабрикапти напевне говоритимуть, що скорочувати робучий час некорисно, що треба зменьшувати діло; та такі фірми хоч і неминучі в розумінні розвитку нашого промислу, розвивають при тім свою експльоатацію неправильно, і коли-б такі фірми зменьшились, то від того ледви чи буде комусь зле; робітник там заробляє мінімальне удержанє, товар суспільство получає непевний, та й звідки-ж походять фальсифікації, як не з сих фірм?“

До сього не вадить привести погляд на потреби дальшого розвитку індустрії в Росії, висловлений „правовірними“ в 1884 році. На запит департаменту поліції московські фабриканти висловились проти заборони нічної праці, яка, на їх думку, приведе до того, що в Петербурзі, Прибалтійських губерніях та Царстві Польськїм виникнуть нові прядільні і ткацькі фабрики, обслуговані машинами найновіщої конструкції, що мусять повести до погіршеня умов конкуренції фабрик центральної Росії.

Таким чином із підкреслених мною місць у вище наведених цитатах, як і з представлення справи в її цілому ми, здасть ся, маємо повне право вивести, що інтереси великих петербурських підприємців лежали в тому, щоб поліпшити техніку виробу. До поліпшеня сеї техніки їх тручала висока заробітна платня, яку вони мусяли платити своїм робітникам. Боротись із сею дорожничою робучих рук вони могли лише піднятем продуктивности праці робітників, а се було можливе лише заведенєм видосконаленої західно-європейської техніки, чи „машин найновіщої конструкції“, чого так боялись московські правовірні.

Єретики дуже добре знали, що хоч російський робітник одержує далеко менче від західно-європейського, а проте праця в Росії обходить ся далеко дорожче, ніж на Заході; та крім тео-

¹⁾ Цитати сі взяті з так зв. »Праць прядільно-ткацького відділу комісії для питання про унормоване робочого часу«. Москва, 1896 р.

ретичного знання їх учила сьому і конкуренція. Що се справді так, досить навести такі факти. Шульце-Ґевєрінц вираховує, що в Англії на 1000 веретен приходять ся 3 робітники; Менделєєв для Росії виводить на ту-ж 1000 веретен 16·6 робітників. Звідси ясно, що хоч англійський робітник одержує 4 рази вищу заробітну платню, він усе-ж обходить ся дешевше фабрикантови, ніж російський.

Висока техніка вимагає інтелігентного робітника, а інтелігентність не мирить ся з 17-годинним робучим дньом, не мирить ся і з працею дітей, які в безнастанній важкій праці навіть фізично здебільшого не розвивають ся нормально, а не то що розумово, не мирить ся інтелігентність і з низькою заробітною платнею.

А що-ж таке сама висока техніка, що означає її поступовий зріст? А се-ж і є в індустрії те, чим проявляєть ся розвиток продукційних сил країни.

Розвиток продукційних сил, се й є та підойма, якою повертаєть ся наше суспільство, кожен рух якої в той чи иньший бік творить те, що ми звемо історією суспільств, націй і держав; се той ґрунт, на якому зріс і зміцнів сучасний капіталізм і в якому є досить житєвих сил, щоб породити і новий наступний суспільний лад із иньшою політичною і правною конструкцією суспільства. Та те, що прийде — залишимо розбирати комү иньшому, а самі звернімось до того минулого, яке ми тут проаналізували.

З сеї аналізи ми, здаєть ся, маємо повне право вивести, що справжньою причиною законодатного урегулювання відносин між фабрикантами і робітниками в періоді 1882—86 рр. було справді не що иньше, як зріст продукційних сил країни до того ступня, на якому дальший їх розвиток стримували державно-правні рамки, що дало ся особливо боляче відчути підчас кризису. Для дальшого поступового зросту продукційних сил неминуче було розширити сї рамки. За сю роботу взяли ся із одного боку пролетаріят, із другого — великі, переважно петербурські фабриканти. Моментом для сього вони вибрали (не сьвідомо, а стіхійно, як стіхійно йде зріст самих продукційних сил) час кризисів, які зменьшили відпорну силу консервативного дрібнішого фабриканства, що стояло лиш за один голий визиск робітничих мас, а ні за який поступ чи розвиток самої продукції.

Крізіс сей зміцнив становище великих фабрикантів, які одні могли з ним боротись із успіхом, і разом змусив їх енергійніше поставити свої вимоги перед урядом і перетягти його на свій бік.

Крізіс сей змусив робітників голодом і нелюдським утиском фабрикантів, які хотіли всі свої втрати перенести на їх спину, рішучо і революційно виступити не лише проти самих фабрикантів, а й проти тих політично-правних рамок, які приковували їх не згірше кречацьких кайданів до станків і варстатів капіталістів; змусив їх шукати піддержки і співчуття у революціонерів *ex professo*. Сей останній їх крок, хоч і несвідомий у масі, втворював в їх рядах спеціальних політиків-робітників, а цілим масам надавав вигляд хоч і не в повні організованої, а проте все-ж рішучої масової політичної сили, з якою уряд мусів від тепер рахувати ся так само, як і з такою-ж масовою (не скількістю, а складом), хоч трохи більш організованою силою фабрикантських правовірних калиток, із якими державне законодавство виключно рахувало ся доси, коли діло торкалось економічного розвитку Росії.

Підчас крізісу ясно в житє був переведений розділ самої кляси капіталістів на дві частини. І новіші, західно-європейські елементи російських фабрикантів, інтереси яких були, як і інтереси робітників, цілком згідні з інтересами дальшого розвитку продукційних сил держави, взяли верх над ретроградними правовірними Колупасовими та Разуваєвими. Наслідком сеї злуки інтересів пролетаріату і інтересів великої частини капіталістів і було те поступове на свій час фабричне законодавство 1882—86 рр., яке ми розсліджували в сій главі.

Аналіза впливу і переведення в житє законодавства тих часів дає нам право вивести, що першим і найширїйшим борцем за поступовий розвиток продукційних сил був у ньому пролетаріат. В той час, коли єретичні фабриканти засідали та радились по комісіях, робітники виступали на вулиці. В той час, коли фабриканти подавали петиції писані чорнилом, пролетаріат записував вимоги дальшого культурного розвитку країни власною кровю.

Коли приглянемось, яка різниця лежить в основних стимулах, що примушують бороти ся за дальший поступовий розвиток продукційних сил країни у великих капіталістів і у пролетаріїв, то побачимо, що для перших таким головним стимулом буде збільшенє „законного прибутку“, для других — питання життя або смерти, смерти голодної, цілими сім'ями. Звідси ясно, чому пролетаріат не

дорожить так своєю кровю. Йому „краще вмерти на людях за своє святе діло, ніж сконати в темній халабуді від голоду чи задубіти від холоду“, як говорила одна робітниця на демонстрації у Києві в 1902 р.

Ся ріжниця в первісних чинниках, які штовхають на боротьбу пролетаріїв і капіталістів, дає нам право а ргіогі визнати, що і в дальшій своїй боротьбі за свої класові інтереси, а тим самим за культурні інтереси взагалі, чи ще ширше, за дальший поступовий розвиток продукційних сил країни, пролетаріят усе буде йти в першому ряді борців із темними, ворожими силами застою, консерватизму. Се-ж нам дає право бути певними, що власне пролетаріятowi судило ся звалити ту потвору, яка зветь ся всеросійським самодержавєм, і визнати пророчими слова робітника Петра Алексєєва, одного зі свідомих робітників соціалістів, який в 1877 ще році сказав у лице своїм судіям: „Вона одна (інтелігентна, чесна, соціалістично настроєна молодіж), не покладаючи рук, веде нас (робітничу класу) розкриваючи всі стежки для виходу всіх наших снівбратів із сеї лукаво збудованої пастки¹⁾, доти, поки не зробить нас самостійними проводирями до загального добра народу. І вона нерозлучно піде з нами доти, поки (говорить, піднявши руку) підійметь ся жилава рука мільонів робучого люду... Предсідатель хвилюєть ся і, схопившись, кричить: „Мовчать! мовчать!“ П. Алексєєв (здіймаючи голос): ...і ярмо деспотизму, захищене салдатськими штиками, розлетить ся на прах!...“

(Далі буде.)

Ол. Вишневський.

¹⁾ Так називає П. Алексєєв нові порядки після знесення крєпацтва, яким начеб то дана воля людам, а тимчасом стара панщина тягнеть ся все-ж далі, що Алексєєв вияснив у початку своєї промови.

Гл. III писана головним чином на підставі отсих праць: М. Тугань-Барановскій, Русская фабрика въ прошломъ и настоящемъ, СПб. 1901; збірник В. Бурцева »За сто лѣтъ«, Лондонъ, 1897; »Записка министерства финансовъ о разрѣшеніи стачекъ« у брошурі »Самодержавіе и стачки«, Женева, 1902, »Изь рабочаго движенія въ Одессѣ и Николаевѣ«, Женева, 1902, та збірник Б. Базилевскаго, Государственныя преступленія въ Россіи въ XIX вѣкѣ, т. II, вип. I, Штутгарт, 1904.

Фрази і факти.*)

Приятельська рука прислала мені число Гражданина (22), де якийсь пан, що підписав себе словом „Кієвлянинъ“, вириваючи фрази з моєї книжки (Очерки історії українського народу) і додаючи до них свої вигадки і здогади, відкриває потайні наміри „українофілів“ і малює страшні перспективи, які рисують ся в разі увільнення українства від репресій, що тяжать над ним у Росії. До сеї посилки вона долучила замітку, що отся стаття уважається голосом кійвського „Русского Собранія“**). Ся обставина дає певне право на увагу елюкубраціям сеї статі і змушує мене написати отсі рядки.

На слова звернені до мене особисто не буду відповідати. Я, розуміється, ніколи не рахував на похвали співробітників „Гражданина“***), і не можу брати до серця лайки, що виходить з уст панів із „Русского Собранія“. Не можу також конкурувати з ними у відгадуванню чужих намірів і пророкуванню будучих подій, у чім таким сильним почуває себе той „Кієвлянинъ“. Волю зістати ся на ґрунті фактів минувшости й сучасности, доступних простому людському розуму.

„Кієвлянинъ“ остерігає комітет міністрів, не давати „свободи пропаганді українофільства“ тому, що „дати свободу українському слову у всіх областях науки і життя — се значить піддати ревізії постанови Переяславської ради 8 (18) січня 1654 р. і царський

*) Стаття написана для петербурської газети „Сынъ Отечества“.

***) Так звать ся клуби з російським шовіністично-реакційним характером, założені в кількох більших містах Росії.

***) Найбільше реакційна часопись Росії.

указ із 27 марта 1654 г.“ З дозволом сьв. Письма на українській мові Україна „готова ще перемінити православіє на штунду“. Зі знесеня заборони українського слова скористають передовсім „проповідники штунди і соціал-демократичні агітатори“. Зі свободи стоваришень „наші українофіли скористають для організації „Січей“, себто селянських товариств крайно бунтівничого напрямю, що засновують ся для боротьби з державою, з церквою, з більшою посілістю, зі всім взагалі сучасним устроєм не тільки при помочи страйків і т. и., але й зі співучастю сокир, револьверів і ручних бомб“. „Можна собі представити, що діялось би по наших селах, колиб здійснились забаганки українофілів! Без жаху й дрожи не можна про се й подумати“, викликає в пророчій екстазі „Київлянин“.

Розпалена фантазія може, розумієть ся, представити що хто хоче, особливо тоді, коли вона лучить ся зі щедрою порцією не-уцтва і байдужности супроти фактів і льогіки, як се звичайно буває у товаришів зброї „Київлянина“. Як сьміло він воєє нпр. актами 1654 р. А тимчасом сей царський указ 27 марта 1654 р. містить у собі такі гваранції самоуправи і конституційних порядків України, які без сумніву видались би йому „безличною нахабністю“, колиб були висказані в виді постулату котримсь сучасним „проводирем українофільства“. Адже той указ збирив коротко славні „статі Богдана Хмельницького“, які протягом століть були окликом українських патріотів у їх стремліннях до автономії України; він забезпечав Україні виборну управу і суд, до яких ніхто не сьмів мішати ся, автономію церкви, вільний вибір гетьмана і право зно-сінн із заграничними державами*), одним словом, ставив Україну супроти Московської держави в положенє, яке найавторітетнійший з істориків права Росії, проф. Сергієвіч, окресляє як особисту унію, себто союз двох автономних держав під властю одної дн-настії**). Поклики до актів 1654 р. звернені „Київлянином“ на адресу комітету міністрів рівняють ся поклику до зірваня з полі-тикою поневолення України, репресій і ограничень свободного розвою української суспільности, котру то політику боярська

*) Акты Южной и Западной России т. X, с. 491—3.

**) В. Сергієвичъ, Лекції и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права, вид. 1903 с. 107: »Сполученє мало характер особистий, а не реальний. Україна не злучувалась із Московською державою, а тільки признавала своїм во-лодарем московського царя з його потомством«.

бюрократія Москви повела в супереч ідеї вільного сполучення, яке лежало в основі актів 1654 р. І дійсно час, крайній час вірвати з тою негідною, шкідливою, деморалізаційною політикою утиску і заборон.

„Київлянин“ поправляє комітет міністрів, коли той називає українофільський рух явищем імпортованим, і доказує, що явище се домашнє і старе, бо вирросло на українськїм ґрунті і веде свою історію з часів Мазени. Приємно бачити, що співробітники „Гражданина“ поробили такі значні поступи в історії вітчизни і вже не уважають українства польсько-австрійського інтригою найновішої дати, як се ще недавно твердили, а може ще й тепер твердять письменники тої самої марки. Розширяючи і далі свої відомости, вони довідають ся в часом, що т. зв. український сепаратизм — явище ще старше й ще ближше їм своїм походженням. Вони довідають ся, що його сотворили боярські бюрократи Москви, оплутуючи Україну павутиною бюрократичної інтриги, стісняючи крок за кроком її автономію і підводячи її жите під московські шаблони, використовуючи для сього трудне положенє українських політиків, старанно ловлячи їх за необережні обіцянки, примушуючи до уступок противних їх суспільній і національній совісти. Отся підступна і вирахована політика викликала серед українських проводирів XVII в. відразу до Москви і розпучливі змаганя розірвати звязок України з нею, оперши ся на якусь иньшу державу — те що зветь ся тепер українським сепаратизмом. Богдан Хмельницький, котрому київські Юзефовичі за нашої памяти ставили пам'ятник *), був не тільки автором злуки України з Московською державою, але й першим українським сепаратистом, бо переконавши ся, що московське правительство рішучо не хоче рахувати ся з бажаннями і змаганнями української суспільности, а гне лише свою централізаційну лінію, постановив вірвати унію з Москвою і оперти ся на Швеції. Мазена тільки виконав плян, уложеній Хмельницьким, а не здійснений лише тому, що смерть захопила його серед сього пляну. Але творцем українського сепаратизму не можна назвати ані сього, ані того. Його сотворила московська бюрократична політика, і зробити кінець українському сепаратизму можна лише

*) Мих. Юзефович, ініціатор указа 1876 р., був председателем правительственной комісії для будови пам'ятника Б. Хмельницькому, і при відслоненю пам'ятника дістав чин дійсного тайного совітника.

зробивши кінець сій політиці утиску і поневолення, котру переняла в спадщині бюрократія петербурська від московської.

Володіючи, як видно, дуже скупими відомостями з історії XVII в. „Київлянин“ має зовсім неправдиве понятє про епоху релігійної боротьби на Україні. Він говорить, що „Україна читала по словянськи сьв. письмо в епосі боротьби за православіє і лишила ся йому вірною“, і віщує загальне розширене штунди після дозволу сьв. письма в українській мові. В дійсности як раз у періоді боротьби за православіє українська суспільність прийшла до переконання про доконечність перекладу сьв. письма на „просту“, „посполиту“, народню мову, аби було воно зрозуміле для народу, і в XVI та опісля в XVII в. появляеть ся ряд перекладів, яких автори доказують потребу таких перекладів аргументами, які можна тепер тільки повторити на оборону свободи сьв. письма на українській мові на адресу занадто ревних оборонців славянського тексту*). А штунда почала ся і розширила ся в другій половині XIX в. як народній протест против змертвіня церковної організації, против бюрократизації духовенства, в часі найбільшого гнету українського слова, зовсім незалежно від „українських“ впливів. Бажаючи свободи своїй вірі, проводирі і члени штунди все бокували від політичних і національних течій, правдоподібно боячись збільшити урядові нагінки за своєю вірою. Вони користували ся сьв. письмом і збірниками релігійних пісень у великоросійській мові, і взагалі, на скільки мені відомо, національної, української закраски штунда ніколи не мала. Чи сам факт дозволу сьв. письма в українській мові буде мати вплив на її дальший розвій, не берусь судити, але що вона розвинула ся в періоді заборони українських перекладів сьв. письма і взагалі українського слова досить сильно, се мабуть признають і співробітники „Громадянина“.

Розширене величезної маси книжок і брошур революційного змісту в українській мові, яке констатують кореспонденти „Громадянина“, не потребувало дозволу українського слова в Росії. Аграрні селянські рухи в українських губерніях не чекали на закон про свободу зібрань і товариств. Перед їх елементарною

*) Див. нпр. передмову євангелія Тяпинського з 1570 р. Перекладчик Учительного Євангелія 1616 р. ставить собі цілею зробити сю книгу, якої зміст у словянським текстї »про неспособность слухачовъ немногимъ познатоенъ былъ«, приступною широким кругам суспільности »въ простѣйшемъ языкѣ«.

силою і напруженням зовсім бліднуть галицькі „Січи“, які так перелякали „Київлянина“, що повірив на слово видумкам галицької шляхти і поліції про револьвери, ручні бомби і т. и. Січовиків. Революційний рух серед інтелігенції українських губерній, а властиво її участь у революційних рухах Росії, які розвинули ся в періоді гнету всякого національного прояву українства, також не знаходять зовсім для себе паралелі в життю української інтелігенції конституційної Галичини. Всі ці страхи отже, якими „Київлянин“ страшить комітет міністрів на випадок допущення свободи українства, вже існують готові, і викликала їх власне ота система бюрократичної опіки, мертвої регламентації і національного утиску, за котрою він так промовляє. Сотрудникам „Громадянина“ бажає ся задержання старого курсу — ширення границь держави, в форсовану асиміляцію, поневолення провінцій, хоч сей курс ведеть ся ціною цілковитого виснаження центра, сеї „коренної Росії“, про котрої інтереси так багато говорить ся. Їм милий поліційно-бюрократичний режим із його загальною нівеляцією і регламентацією, що обліпив державний організм болячками найріжніших національних і соціальних „питань“ та викликав незчисленні „сепаратизми“; їм потрібна опіка, що гнете все, відсуваючи заповідливо інтелігенцію від усякого впливу на народ, що заковує суспільність, мертвить церков, держить у темноті і нужді народні маси і жене до революційної діяльності всі суспільні класи, за браком можности легальної суспільної роботи. Вони держать ся її ще й тепер після того, як її банкрутство відкрилось у всій своїй страшній наготі при стрічі Росії з наймолодшою культурною державою світа... Се річ смаку, але можна сильно сумнівати ся, аби сей консерватизм на виворіть, який „Київлянин“ рекомендує комітетови міністрів, знайшов співчутє не тільки там, але й де-буде між людьми зі здоровим розумом, які слідять за життям Росії. Неможливість старого курсу і пекуча потреба радикального перестрою Росії на конституційній основі, на підставі суспільної і національної справедливости, повинна бути очевидною для кожного розумного чоловіка, без ріжниць його поглядів, консервативних чи поступових. В сїм перестрою, який може бути відповідно переведений тільки руками самих суспільних клас і національних елементів Росії, повинні знайти розвязку її національні питання, а між ними й українське. Але усування обмежень, яких шкідливість і нераціональність признають самі

правительственні сфери, нема потреби відкладати до сеї загальної перебудови — вони повинні бути безпovolочно усувані, скоро лише покажуть ся їх шкідливість і безпотрібність. Сам комітет міністрів і запитані ним адміністраційні і наукові інституції вказали одноголосно на шкідливість обмежень українського слова — якуж ціль має відкладуване їх знесеня аж до загальнійшого законодавства? Виїмкові розпорядження мусять бути безпovolочно знесені, коли стає ясна їх безпотрібність. Усунене всякого обмеження все-ж приносить певну полегкість, усуває певну дозу незадоволення з сучасного життя Росії, а сього незадоволення зібрало ся в нїм і так аж занадто, занадто багато.

М. Грушевський.

Із сучасного суспільного життя.

І. Робітничі організації в Англії.

Протягом побуту в The Hartlepoons Cooperative Society, Ltd, в Англії, довело ся нам бути свідком інтересного епізоду. Робітники, заняті в кравецькім департаменті Спількової крамниці сист. Рочдель (отже в питомій робітничій інституції) за страйкували. Не був се страйк великий розмірами. Страйкувало всього 13 люда. Все-ж таки ся „буря в склянці води“ дала нам нагоду пізнати попри кооперацію також другу могутню демократичну організацію — славу англійську Trade Union. Від коли і в нас навчили ся люди страйкувати і починає ся помалу самооборона робучого люду перед вищим капіталу і привілеїв, може буде кому цікаво послухати, як виглядає страйк робітників у Англії і яку ролю грає в ньому Trade Union — робітнича організація. Аби зрозуміти сю ролю, треба нам пояснити кількома словами організацію провану Trade Union (читай тред юніон). Trade Union — дословно по нашому: ремісничий союз, се в дійсности не що иньше, як наші „каси хорих“ на велику скалю, тільки що в Англії ті „каси хорих“ засновані заходами самих робітників, без ніякої посторонньої помочи, а тим менче правительства або працьодавців, на основі власної помочи членів. Дуже високо розвятий англо-саксонський індивідуалізм проявляє ся в організації демократичній на принципах власної помочи (self-help). Змаганє до удержання сього принципу в повній непорочности і до консеквентного переведеня його від гори до долу, се може найхарактернійша прикмета новочасних демократичних організацій в Англії загалом, а кооперативного руху

і Trade Unions спеціально. Вони обходять ся знаменито без усякої матеріальної підмоги (субвенцій) і контролі з боку держави. В тім лежить zarazом їх економічна і моральна сила. Trade Unions мають ясну, виразно означену ціль і змагають до неї простими, але певними дорогами. Всі робітники якого будь ремесла відчують однаково вагу капіталістичної системи; непевність зарібку, небезпеку тяжкого ушкодження тіла при машинах, залежність від хлібодавця — се найважніші вороги, з якими боре ся робітник при помочи своєї унії. За певну невелику тижневу оплату (пр. 20—30 сотиків) дістає робітник, як член організації, плату на випадок слабости (перших шість неділь повну, потім перших шість місяців половину, а далі четвертину), в нещастю беззворотну або безпроцентову запомогу, на випадок вічного каліцтва 2.400 корон відправи, на випадок смерти кошти похорону. В старости, при нездібности до заводової праці дістають члени пенсію, що в деяких уніях доходить до 2 корон денно; при страйках, розпочатих за порозумінєм із унією, одержують члени за весь час певне відшкодоване. Вже те саме улєкшує дуже значно робітничу долю; однак се тільки одна сторона діяльности унії. Ще важніша сила уній в напрямі систематичної, хоч посередної боротьби з капіталізмом для вибореня корисвійших умов праці. Взаїмне порозумінє і солідарність робітників звязаних в унію дає їм змогу нормувати в дуже значній мірі деякі моменти робітничої залежности від капіталіста: час денної праці, висоту плати, число хлопців уживаних по варстатах до виконуваня лекшої праці і призначених до визволеня на робітників, час практики сих хлопців, їх плату, рід виконуваної ними праці, врешті спосіб поведєня наставників із робітниками, технічні заведєня, від яких залежить здоровле і жите робітників, установленє цінників при акордових працях і розділ між ріжними ремеслами. Аби лекше зрозуміти, що значить для робітників докладна клясифікація робіт, наведемо ось який випадок. При одній будові були заняті рівночасно тєслі, столярі і паркетєри (спеціалісти від вставлюваня підлоги). Коли вже т. з. сліпа підлога була вставлена, на тій підлозі покладено паркету і довкола стїн прибито листви, показала ся хиба в електричних проводах, покладених під підлогою, і зайшла потреба виймати кілька паркетових дощочок, дошку зі сліпої підлоги і часть листви. Паркетєри робили ще по иньших саях, у тій самій камениці, але столярі, що кладуть сліпі підлоги, вже були покінчили свої роботи

і перенесли ся на иньшу будову ведену тим самим підприємцем. Відірвано листву і паркет, а інсталюатори тимчасом ждали і курили папіроси. Прийшло ся виймати сліпу підлогу, отже треба післати по столярів. Заки прийшли столярі, інсталюатори посідали і післали по цигара. По годині показало ся, що столярі не прийдуть того дня, отже нема чого ждати. Але підприємець квапив ся і закликав паркетерів, аби виймали сліпу підлогу. Паркетери поскладали роботу в другім кінці будинку і перенесли ся з кошем начиння до салі, де їм казали зривати підлогу. Однак показало ся, що се не їх ремесло і вони не візьмуть ся до того. Інсталюатори тимчасом, видаючи, що не зараз буде ще для них робота, пішли на сніданє.

Тоді підприємець велі в на свою відповідальність теслі вирубати кусень підлоги, аби не платити за день даром двом інсталюаторам. Тесля вирізував кусень дошки кількома ударами долота і відійшов. Тимчасом з'явив ся випадково один із завізованих столярів, побачив, що його роботу зробив тесля, і сказав від разу, що столярі на будові (того самого підприємця) протестують против такої фушерки і зараз розпочинають страйк. Підприємець старав ся витолкувати, що тут ходило о кілька ударів долота. Столяр не задоволив ся сим поясненєм, відійшов на другу будову і там усі столярі перестали від разу робити. Наслідком страйку столярів, що вставляють сліпу підлогу, не могли робити того дня паркетери і кільканацять люда стояло на будові з заложеними руками. Справа прийшла перед унію столярів. Мировий суд признав, що тесля не має права відбирати хліба столяреви, а що паркетери дармували цілий день, у тім не їх вина, тільки підприємця, що на час не прилагодив для них сліпої підлоги. Також і за страчений час інсталюаторів прийшло ся заплатити підприємцеві. Натомісь робітники поставили на своїм і зберегли строгу окремішність ремесел, яка будь як будь лежить в їх інтересі. Коли-б тесля робив майстерку столярську, столяр вставляв паркети, паркетери припасували вікна і двері, для кожної з сих клас ремесників виросла би конкуренція, що зменьшила би вартість спеціального звая, обнизила плату і весь технічний рівень праці. В ради-годи трафіла би ся теслі нагода зробити столярську роботу, коли-б комусь меньше залежало на соліднім виконаню. За те фаховий столяр мав би хіба брати ся до пили і топора і провадити свою працю дешевше. Коли переложити сей рахунок на мову економічну, вийде, що ціна праці залежить від продажі і попиту. При строгім розділі реме-

сел, таким, як практикує ся в Англії, число фахово образованих робітників для кожного звання обмежене. Коли-ж такого розділу не було-б, себто, коли-б кому будь можна було брати ся до виконування якої будь роботи, без огляду, чи він до того ремесла має кваліфікації, тоді зовсім незалежно від суми праці, яка була-б до виконання, збільшило ся-б число кандидатів до виконування сеї роботи в кождім ремеслі, бо крім кваліфікованих ремесників знайшлося би все чимало робітників иншого звання, хвилево без роботи, що були-б готові виконувати певні роботи в певних порах року дешевше від кваліфікованих робітників. Розуміє ся, такий поділ і лад у ремеслах не так лежить в інтересі капіталістів, як в інтересі самих робітників. І робітники за посередництвом своїх уній пильнують остро, аби непокликані сили не відбирали хліба фахово кваліфікованим ремесникам. Комітети або комісії в уніях укладають відповідні норми, які роботи входять в обсяг дотичного ремесла, обчислюють тарифи і цітники, а члени уній пильнують, аби сих правил не ломано. На екзакуцію своїх прав мають значні засоби матеріальні із зложених спільними силами членських вкладок і в данім випадку не боять ся страйку або бойкоту.

Згаданий висше випадок у Спілковій крамниці в Гартленуль мав також своє жерело в нарушеню прав унії, а то регуляміну виданого унією кравців. Так званий прикравач, себто начальник кравецького відділу, приймив був двох нових робітників до варстату на акорд, хоча робітники вже заняті від давна не мали достаточної праці. Се було приводом до страйку. Кілька більше енергічних поагітувало за тим, аби не прийти до роботи, бо нові робітники не належать до їх унії, вони свояки прикравача, а до того дістають більше роботи. В понеділок рано поприходили всі робітники до варстату, поприносили позачинану роботу, лишили її на столі і вернули найспокійнійше до домів. Хоча страйки належать в Англії до явищ доволі звичайних, відомість про се викликала в центральнім бюрі спілки немалу сензацію. Адже-ж страйк — усе таки боротьба за істнованє в цілою її повагою і трагедією. Боротьба тиха і безкровна, але і в ній пануть жертви, як у битві. Хоч унія не віддасть своїх членів на поталу хлібодавців, запоможе їх радою і грішми в потребі, винайде віддаленим роботу і всіма способами подбає за мирне і справедливе полагоджене спору, хоч робітник радо в перший день страйку випростує крижі згорблені над варстатом і замість до роботи піде дивити ся на

перегони, то все-ж таки журба піде за ним усюди, не втопить ся в склянці пива ані не розвіє ся з вітром у полі. Защемить серце і його жінці, коли почує, що муж її не пішов до роботи, бо навіть т. зв. „виграці“ страйки не приносять добра до хати робітника. Коли отже в робітничій інституції вибух страйк, заворушило ся в бюрі, неначе в муравлиську. Не посилено по жандармів ані по поліційних агентів, як по мілітарних державах. Секретар запросив начальника кравецького відділу, аби здав справу, яка причина страйку. Показало ся, що робітники не поступили льояльно, не повідомивши його, чому покидають роботу. Таке поведене все утруднює мирне і швидке полагожене спору, хоч і має значіше протесту проти поведеня наставника. В таких випадках робітники, знехтувавши свого безпосередного настоятеля, з гори відкидають його посередництво і вдають ся в переговори безпосередно з властителями підприємства. В тім випадку лишила ся одна дорога: вівзвати самих робітників перед дирекцію, аби виявили свої бажаня. Повідомлено отже робітників, аби вівторок вечером явили ся перед Радою Спількової Крамниці. Коли прийшло засідане, винитано насамперед наставника, яка, на його думку, може бути причина страйку. Начальник пояснив, що завважив між робітниками незадоволене, від коли почав вимагати від них соліднійшої і докладнійшої роботи, а се незадоволене зросло, коли прийняв двох здібнійших челядників. Попередній начальник того відділу завинив чимало недбальством і незнанем діла. Тепер, на думку нового начальника, приходило ся змусити вдеморалізованих робітників до дбалійшої праці, або евентуально віддалити кількох невдібних.

Жалі робітників, завівзаних потім у комплекті до салі засідань, обертали ся коло того, що мало мають зарібку. Вже від пів року так мало було роботи, що ледви мають із чого вижити. Від коли-ж приймлено двох нових до варстату, зачали ся для всіх старших дійсні злидні, тим більше, що буцім-то робота не зовсім справедливо буває розділювана. Принесено друкований регулямінунії і покликуюно ся на постанову, що робота у варстаті має бути рівно розділена, бо кравці переважно роблять на акорд, дома. Все-ж таки не були робітники в силі виказати, що з сього погляду дієть ся комусь із них кривда. Тремтіла в їх скаргах і нота жалю і почутя кривди і обуреня на інтрузів, про те провірювані рівночасно факти говорили невмолним голосом цифер щось иньше. Деякі з давніх робітників віддавали роботу так недбало викінчену, що

гості відкидали замовлення. Деякі річи приходило ся перешивати на ново; начальник обставав при тім, що тільки аби не довести кравецького відділу до руїни, приймив двох нових здібнійших челядників. Однак давні робітники не хотіли згодити ся з сим фактом і жадали їх віддаленя. Супроти таких спірних точок дирекція заявила, що не признає себе компетентною до порішення спору і запропоновано переданє справи мировому судови. Обі сторони до двох днів іменували своїх заступників і одного спільного суперарбітра. Слідство переведене сим трибуналом виказало, що робітники не мали достаточної причини до страйку, бо в дійсности Спілкова Крамниця не нарушила ані одної з постанов унії. Робітникам поручено повернути до праці і погодити ся з фактом, що роботи мало. Начальник обіцяв при живій співучасті і добрій волі всього персоналю приєднати більшу клієнтелю і справа таким чином затихла.

Загалом беручи, хоч увесь сей інцидент був малої ваги для Спілкової Крамниці, але для робітників питанє було важне так само, як би страйкувало їх не 13, але тринацять тисяч. Цифри справді виказували, що їх заробок був уже від пів року малий, а остатніми часами зовсім недостаточний. Страйк був одиноким легальним способом боротьби і вони його вхопили ся. Однак тут саме й показала ся сила унії. За правну підставу взяла зарівно Дирекція Спілкової Крамниці, як і мировий суд статут кравецької унії. На тій основі видав мировий суд вирок і робітники піддали ся йому, хоч завзяте і почутє кривди було у них дуже значне і оправдане.

Так само або подібно рішають такі справи не тільки між робітниками і демократичними фірмами, як кооперативна крамниця. Так само піддають ся регулямінови унії найбільші фірми і найширші, стотисячні страйки, де застій коштує капітал міліони і чимало сліз та горя доводить ся проковтнути робітникам. Однак се й не дивниця. Моральному значіню уній відповідає також їх сила матеріальна. Візьмім на примір кілька дат із найновійшої статистики*).

З кінцем 1903 року було в Англії 742 уній; членів належало до них 1,575.375; річні вкладки виносили 58,552.916 корон; видатки 52,790.568 кор.; приріст резервових фондів 5,762.348.

*) Annual Report of the Chief Registrar of friendly Societies 1904.

Найсильніше розвита організація ремеснича в самім Лондоні, що числить близько пів мільйона членів; далі йде Лянкшайр (357.246 членів), Монмаутшайр (125.586 членів), Нортемберлянд (123.236 членів), Йоркшайр (117.466 членів).

Із поодиноких уній найсильніша чисельно The South Wales Miners Federation (унія рудокопів), бо числить сама 125.586 членів, але в році 1903 мала вона 182.000 дефіциту. Найбогатша натомість унія, се „The Amalgamated Society of Engineers“, що має зложених у резервовім фондї 14,458.224 корон маєтку, і в однім році 1903 вспіла зложити 1,440.000 корон, хоч має тільки 95.403 членів. Далі йдуть иньші унії, як кітлярів, ковалів, корабельних шлюсарів, прядільників, иньших рудокопів і залізничої служби. До остатньої належить 52.355 членів. Крім того існує, як показують повисші загальні цифри, чимало уній менших зарівно числом членів як фондами. Все-ж таки свідомо свої цілі організація і дешева, розумна та енергічна господарка по сих союзах запевнює робітникови в Англії такі користи, якими не тішить ся ремесник ніде инде на світі. Унії та коопетивна господарка витягнули того робітника з нужди і павперизму, і коли тепер англійський робітник має власну муровану хату на поверх, освітлену газом або електричним світлом, із водопроводами, диванами, порядними меблями і нерідко фортепяном, коли має щодень мясо і пиво, на неділю чвертку телятини, а на Різдво індика, коли може дати дітям солідну освіту і запевнити їм будучність, то се певне не мала заслуга розумної, демократичної організації.

І. Петрушевич.

Українська Народня Партія.

В героїській боротьбі російських революціонерів 19 го віку з російським царством брала участь також Україна і найкрасші її діти клали свої голови на побоевищи революції за здійснене найвисших людських ідеалів. Але їх участь у російським революційнім руху не мала національного українського характеру ані не старали ся вони — з виїмком звісної Чигиринської справи 1877 р.¹⁾ — підняти українські народні маси, так що українського революційного руху в Росії до недавна зовсім не було. Аж кінець 19-ого і початок 20-ого віку означив ся на російській Україні повстанєм кількох революційних організацій з національним українським характером.

Одною з тих організацій є й Українська Народня Партія (У. Н. П.)²⁾, яка доси означила своє істнуванє тільки трьома брошурами та невдачним динамітовим замахом на памятник Пушкіна в Харкові (в осени 1904 р.), мотивованим у окремії проклямації тим, що „Пушкін у своїх писанях (Полтава) нарушав честь України, а до того памятник російського письменника на українській землі зайвий, коли не позволяєть ся ставити там таких памятників діячам українського народа“³⁾.

¹⁾ Див. С. М. Кравчинський (Степняк), Підземна Росія. (Вид. Спілька 1901), розділ: „Яків Стефанович“, стор. 36—46.

²⁾ Про иньші, соціалістичні українські організації *vide* в моїй статі „З сучасного робітницького руху“ уступ »IV. Стан української соціальної демократії в Австрії і в Росії, ЛНВ. 1904, кн. XII, стор. 176—182 (науковий відділ).

³⁾ Див. »Письма з Київа« в 265 ч. »Діла« з 7 н. ст. грудня 1904. Київський кореспондент »Діла« осуджує сей захм, уважаючи його шкідливим для української справи дразненєм російської суспільности.

Про діяльність У. Н. П., про масовий рух, викликаний нею, писати годі, бо нічого подібного вона доси не проявила, і ми можемо тільки придивити ся її публікаціям і в них вивести її ідейні стремління.

В 1902 р. видала У. Н. П. в Чернівцях дві брошури: „Робітниче сьвято першого мая“ (стор. 16) і „Робітницька справа в програмі Української Народної Партії“ (стор. 31), — заповідаючи в них видане „Програми Української Народної Партії“, якої одначе не видала й доси, через що ясне представлене її ідейних стремлінь значно утруднене, — а з початком сего року вийшла в Чернівцях „Справа Української інтелігенції в програмі Української Народної Партії“ (стор. 112)¹⁾. Отсі публікації й послужать нам жерелом, у яким попробуємо виловити все те, що характеризує ідейне обличчє У. Н. П.

Те ідейне обличчє зарисовуєть ся досить ясно вже в першій із названих брошур („Робітниче сьвято першого мая“), яка, згадавши про робітницькі організації в західній Європі та про виборене ними право сьвяткувати першого мая, переходить до справи організації робітників у Росії, зазначаючи зовсім справедливо, що „почутє народньої чести і пошани вимагає, щоб на українській території, де більшість робітників — Українці, і діло пролетаріята, себто боротьба проти утиску правительства і капіталу, була в руках українських робітників“ (стор. 3). Одначе „більшість Українців-робітників пристала до московських організацій і забувши дбати про інтереси свого рідного краю, підпирає інтереси чужинців-Москалів“ (стор. 3), які „силкують ся навязати українським робітникам свою ідею, що тільки одно самодержавство стоїть на перепоні до щастя, що після знесеня самодержавства, як буде конституція, для України настане таке гарне житє, такий рай, що не потрібно вже буде Українцям добувати собі нічого“ (стор. 3). Далі прикладами Українців у Галичині, Поляків у Німеччині та Ірляндців доказуєть ся, що національний гнет, а в дальшій консеквенції й економічне упослідженє гнетеної нації можливі і в конституційних державах, бо „конституція гарна тільки для того народу, котрий складає свою окрему, незалежну державу“ (стор. 8).

¹⁾ Див. ЛНВ. 1905, кн. III, стор. 261, бібліографічна увага в відділі «Хроніка і бібліографія».

От тому то „і ми Українці не будемо ждати російської конституції, бо не покладаємо на неї ніякої надії, а всі сили покладаємо для найскоршого визволення нашого народу з під московського панованя, бо ми ждемо собі щастя і лишньої долі не від знесеня самодержавства, а від здобути собі політичної свободи у своїй власній державі“ (стор. 9—10). „Через те для нас буде найрозумнійше залишити справу про самодержавство Москалям, а самим лильнувати свого: державного визволення своєї нації“ (стор. 10). „Тільки в тім разі, коли-б московські революційні організації признали наші національні права і право мати свою державу, Україну вільну, непідвладну, право самостійно управляти ся на своїй землі; коли-б вони признали се не тільки на словах, але й ділом підперли наші національні вимоги, тільки в таким разі була-б можлива наша заповога Москалям“ (стор. 13). „Намаганє тих організацій притягти до себе весь революційний український елемент для збільшеня своїх сил є вороже нам і ми будемо перечити йому з усієї сили нашої“ (стор. 11), бо „московські революційні організації на Україні хочуть пожертви, винародовити нашу народність“ (стор. 11), бо „Москаль хоче з нашою заповогою вибити ся з під самодержавства, щоб потім страшенною вагою впасти на зрабовані і слабші нації і, певна річ, на нас“ (стор. 13). Для того У. Н. П. „кличе всіх Українців єднати ся в організації, які будуть певним і міцним щитом і проти капіталістів і проти Москалів“ (стор. 13—14). „Україна знову встає. Перед держуть робітники, як найбільш культурний елемент української нації, а за ними величезна, безкрайна маса селянства. Займайте ваше славне місце, робітники, і ведіть нарід український до волі і просвіти! Хай буде виписано на вашому прапорі: Добуваємо собі України вільної, самостійної, демократичної, без пана і хлопа, а тільки для вільних людей вільної праці! І буде тоді 1-ого мая — ваше робітницьке сьвято — сьвятом цілої української нації“ (стор. 15).

Ми навмисно переказали так широко зміст першої публікації У. Н. П., бо ті самі думки лягли також в основу двох дальших публікацій.

І так у брошурі „Робітницька справа в програмі Української Народної Партії“ констатуєть ся, що робітницький рух „став із космополітичного національним“ (стор. 1), на що подано такі докази: Німецькі робітники в Німеччині ведуть „справді хо-

роше житє“ (стор. 4), але в тій самій Німеччині польські робітники терплять страшний гнет, против якого німецькі робітники зовсім не виступають, бо „їм у польськїм Познані забезпечуєть ся добре житє і само правительство не дає конкурувати з ними польським робітникам“ (стор. 6). „Німець-робітник ненавидить робітника-Поляка, а останній платить йому тим самим“ (стор. 7).

„Але той самий Поляк, що є такий упосліджений у Германії і через те викликає наше до себе спочутє, у Галичині, де він належить до пануючої нації, так само поводить ся з робітником-Українцем, як Німець із робітником-Поляком у Познані. Поляки закладають на кошт українського люду фабрики та заводи, а не приймають ні до управи ні до роботи на них українських пролетаріїв. Навіть польським хлопам ближший той пан-Поляк, що його визискує, ніж українські хлопи, з якими вони в однаковій біді живуть. Се яскраво дало ся в знаки при останніх галицьких страйках 1902 р.“ (стор. 7).

„Те, що було оповідано про німецьких робітників, можна з далеко більшим правом мовити про робітників-Англїчан, тільки останні живуть у двічі краще від Німців“ (стор. 8), але робітникам підданих Англїї націй, як Ірляндцям, Індусам і т. п., живеть ся дуже погано, против чого англїйські робітники зовсім не протестують.

Так само „не має на світі найзавзятїйших ворогів між собою, як робітники чеські і робітники німецькі“, і „поки панувати-муть Німці над Чехами, доти поклик: „Пролетарії всіх країв єднайте ся!“ викликати-ме у робітників обох націй тільки скажений сьміх“ (стор. 16).

„Той факт, що всі соціалїстичні робітницькі партії пануючих націй мають у своїх програмах пункт загального узброєня людий своєї нації і сї-ж самі програми не мають пункта, ясно і виразно висловленого, що кожда нація повинна бути незалежною, вільною“ (стор. 20), — той факт насуває питанє, „проти кого-ж хочуть вони вживати зброї в будуччині, чи не проти тих націй, що до часу запанованя демократії лишать ся в неводі у пануючих“ (стор. 20)?

„Поки робітники пануючих націй страждали, поки їх карали за страйки, забороняли збори, робітники тих націй часом співчували народам поневоленим, але се почутє починає зменьшувати ся,

як тільки вони вибороли собі ліпшу долю і в наші часи се почуте у найбільш демократичних націй зникло“ (стор. 22).

Що-ж до українських робітників у Росії, то „всі богатства і капітали України швидко переходять до рук Москалів“ (стор. 27), так що „Українці, виключаючи небогатых, стали складати ся майже виключно з селян і робітників, та і в сій верстві заняли останнє місце, яке лишало ся незаняте московськими робітниками“ (стор. 27 – 28). „Колиж Москалі-робітники здобудуть собі політичні права, будуть відносити ся до нас так, як нині Німці, Англічани та иньші робітники пануючих націй відносять ся до зневолених націй“ (стор. 28). „Спілки робітників-Москалів будуть забороняти своему господарю-капіталісту приймати на свою фабрику чи завод робітників нашої нації погрозою страйків. Українець буде жити в барлозі без вікон і дверей, без ліжка, печі і покривала в купі зі свиньми, в голоді і хворобах, а Москаль-робітник, утворивши величезні спілки, міцну підставу свого матеріального добробуту, купати-меть ся в розкошах, які дає цивілізація дужим сьвіта сього“ (стор. 29). „Українським робітникам нема жадної рації добивати ся для Росії конституції. Се була-б тільки зміна, але не полекша кайданів. Звичайно, коли-б Москалі добили ся нарешті конституції для Росії, ми, Українці, скористували ся-б нею як найповнійше, але принести хоч одну жертву для осягнення російської конституції вважаємо шкідливим цицидренем національних сил. Українські робітники повинні мати на оці раз-у-раз повне вигнання з України чужинців і утворене своєї самостійної держави. Отже організоване всіх українських робітників в одну національну армію з метою вигнання з України всіх зайд, хто-б вони не були, і захоплене в свої руки всеї української промисловости, націоналізація її, чи шляхом права, чи шляхом примусу, — се становить у сфері робітницького питання ціль Української Народньої Партії, яка всюди і завсїгди тримаєть ся того правила: Україна з її добрами тільки для Українців, а не для чужинців“ (стор. 30 – 31).

І так на думку У. Н. П. міжнародне братерство робітників уступає і з природи річи мусить уступити місця завзятій національній боротьбі, а „коли можна при сучасних обставинах думати про братане різних націй, то певне про братане націй зневолених. І ми виголошуємо новий поклик: Робітники зневолених націй,

єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духові й економічні інтереси против пануючих націй під умовою обоюстороннього признання своїх національних прав“ (стор. 19).

Третя публікація, „Справа української інтелігенції в програмі Української Народньої Партії“, супротив двох попередніх не подає багато нового. Се властиво не одноцільна праця, а ряд статей, яких метою доказати, що скрізь існує національний гнет та що й найгарнійший державний устрій гарний тільки для націй пануючих, а не поневоленних, які через те мусять стремити, і чим сьвідомійші, тим більше стремлять до державної незалежности, так що тим, а не иньшим шляхом мусить піти й українська нація, при чім сей шлях як-раз згідний із клясовим інтересом української інтелігенції. Ось ряд тих статей: Москалефілство української революційної інтелігенції (стор. 3—5); Єдина всеросійська централістична конституція, що пропонують моск. демократія і ліберали, не є в інтересі українського народу (6—9); Північно-американська федеративна республіка (10—12); Чехія (13—20); Угорщина (21—23); Познаньщина (24—26); Не існує і не може існувати спільної державної конституції для націй пануючої і поневоленої; не існує такої конституції, котра одночасно задовольняла би інтереси нації-пана і її нації-раба (27—40); Історична минувшість українського народу (41—44); Події на Правобережній Україні 1769 р. (45—49); Чехи (50—51); Ірляндці (52—62); Угорська Україна (63—68); Жидівство всесвітнє (69—77); Національна школа і академія (78—82); Російські студентські розрухи (83—84); Студентський рух в Тиролі (85—86); Студентські розрухи в Галичії (87—89); Значінє студентських національних розрухів в російській Україні (90—92); Клясовий інтерес української інтелігенції (93—99); Український льялізм, культурники (100—108); Націоналізм — всесвітна сила (109—112).

В отсих статях тільки розширено й поглиблено думки, висловлені в попередніх двох публікаціях, і тому ми переповівши докладно зміст сих двох публікацій, не будемо вже так докладно, думка за думкою, переповідати змісту тих статей, а тільки зазначимо що найважнійше.

І так по думці У. Н. П. українська інтелігенція, ідеалізуючи ліберальні і революційні течії російської суспільности (стор. 3) та думаючи, що російська демократія несе з собою свободу і щастє усім поневоленим народам (стор. 6), дуже помиляється; се най-

ліпше доказує та обставина, що московська нація добачує у все-російській конституції здійснене своїх найголовніших завдань“ (стор. 8).

„Чи може московська інтелігенція помиляється і йде в напрямі, просто шкідливим інтересам своєї нації через брак дійсного розуміння фактів життя? Чи може вона хоче принести в жертву свої інтереси, інтереси своєї нації поневоленням націям Росії, щоб загладити таким чином злочин своїх попередників? А може Москалі дійсно кинули шлях розбишацтва і грабівництва чужих країв — свою історичну місію, — і звертають на шлях альтруїзму?“ (стор. 8).

„Усі нещастя, що до сього часу терпить український нарід, від того, що він до останніх часів не поглядав на свою справу національно, а соціально: він не мав ідеалу самостійної України“ (стор. 41). Через те „коли наслідком боротьби з Поляками українська нація здобула собі політичну незалежність, вона не оцінила останньої, о скільки вона важна для безпеки її щастя і добробуту, вона змаловажила її і через те легко пішла на злуку з Москалями“ (стор. 41); через те самі сини України помагали Москві руйнувати українську автономію; через те також невдачею закінчила ся Гайдамаччина.

Все те через незрозуміння того, що „соціальна справа незалежної нації, се домова справа і розв'язується по волі і думках впливової більшості її. Соціальна справа поневоленої нації, се не її домова справа, бо лежить цілковито в руках тої нації, що поневолила її, і то в руках наукової її класи. Вирвати свою соціальну справу з рук чужинців, забрати її у власні руки, се в головний ідеал кожного поневоленого народу“ (стор. 44).

„Політична автономія з власним соймом, автономною освітою, пресою і літературою в першій стадії боротьби за національну свободу, націоналізація адміністрації, суду і доходів української території, власне військо і врешті самостійна державно-демократична республіка Україна — остання стадія боротьби за національну свободу і здійснене національних ідеалів українського народу“ (стор. 76).

Той шлях згідний також із класовим інтересом української інтелігенції, яка тільки тоді зможе розвинути свою діяльність, коли на Україні не буде національного гнету, який дає перевагу інтелігенції не-українській. Уся-ж діяльність лояльних „культур-

ників“, т. є. людей, що хотіли-б піднести і духову і матеріальну культуру української нації, не виступаючи против російського правительства, а плекаючи рідну літературу й культуру й переводячи економічну організацію українського народу в рамках теперішнього устрою російської імперії, — уся робота тих людей засуджена на безплідність, бо теперішній державний устрій Росії заборонює абсолютно все, що тільки могло-б бути корисне для України, так що думати, що легальним шляхом можна дійти до додатніх результатів, — се тільки самодурство.

І так перейшли ми всі публікації УНП., яка, як бачимо хоче з'єдинити весь український нарід до боротьби за політичну незалежність України.

Поки поговоримо про сам ідеал УНП., мусимо спинити ся на тих помилках, які вона поробила, йдучи теоретично до того свого ідеалу. Доказуючи, що національна боротьба лежить в інтересі робітницької класи, УНП. добачила на приклад у своїй фантазії робітників німецької, англійської та иньших державних націй, яким живеть ся мов у раю, коли тимчасом побіч них робітники недержавних націй живуть мов у пеклі... Гарна фантазія, тільки шкода, що перечить їй дійсність, та невмолима дійсність, яка показує нам брутальний визиск німецьких робітників німецькими капіталістами; яка вчить нас, що під сю хвилю в Лондоні кількадесять тисяч робітників, між ними добра половина, коли не більшість Англічан, отже членів пануючої нації, вмирає з голоду задля страшного безробіття; яка може кожному служити такими доказами, як той, що в Росії жидівські капіталісти з легким серцем викидали жидівських робітників на вулицю, приймаючи на їх місце Аріїців, аби лише не підвишити заробітної платні; яка... Але що допоможуть усі ті докази партії, яка поклала собі за ціль довести, що робітник у власнім інтересі мусить поборувати робітника иньшої народности?!

Певна річ, що капіталісти можуть підпирати і фактично иноді підпирють робітників своєї народности против робітників иньших народностей, приймаючи їх швидше до роботи, чинячи їм деякі уступки і т. п. Але чи се дієть ся справді в інтересі робітників? Капіталіст добре знає, що коли робітницька класа не ворогує між собою ізза національних окремішностей, тільки готова кожної хвилі однодушно стати до боротьби за своє соціяльне визволене, то тоді він майже безсильний. Та зовсім иньша річ, коли робітники поді-

лені на ворожі національні табори. Тоді капіталіст буде підпирати певну національну групу робітників, але тільки доти, доки ті робітники не висунуть „занадто великих домагань“, бо-ж він знає, що друга національна група, яка серед безробіття і загалом серед як найгірших житєвих обставин умирає з голоду, готова кожної хвилі стати до праці на яких-б-удь умовах. І так шахуючи одну національну групу робітників другою, капіталіст набиває собі кишеню і благословить тих „ідеологів“, які заставляють робітницьку клясу вірити, що національна боротьба лежить в її інтересі.

Не перечимо, що така боротьба в державах, зложених із ількох націй, між робітниками існує; не перечимо, що завдяки їй існують деякі різниці в матеріяльнім стані робітника нації державної й недержавної; не перечимо, що соціально-демократичні робітницькі партії державних націй займають найчастійше супротив національного гнету недержавних націй державними становище, яке менше всего до лиця партіям, що хочять вести перед в еманципаційній роботі пролетаріату, чим власне утруднюють справу визволення пролетаріату (се ми вже нераз підносили в наших статях). Але витягати з сего фактичного стану такі консеквенції, що робітники різних народностей у своїм власнім інтересі мусять ненавидіти себе і бороти ся, — се значить, дивити ся на наслідки, не розуміючи зовсім їх причин.

А при тім УНІІ. тенденційно розділює сьвітла й тіни, бо на правду при найбільшій національній ворожнечі маємо робітницькі організації (Галичина, Чехія, Німеччина), які не культивують національної ворожнечі. (При нагоді завважимо, що також тенденційно розділено сьвітла й тіни між Чехів і Німців, бо на правду тепер уже не Чехи, а Німці в Чехії починають бути угнетеною нацією).

Певна річ, що треба бороти ся з централістично-державними нересудами соціальної демократії, треба домагати ся твердо для всіх робітників права на організації з національним характером, треба виступати против національного гнету у всіх його проявах, навіть тоді, коли його недержавним націям підносять деякі соціально-демократичні програми, — але иньша річ бороти ся против усього того в імя соціалізму, в імя міжнародньої єдності робучого народу, а иньша річ надавати тим буржуазійним пережит-

кам санкцію „залізного закону“ і проголосувати національну ворожнечу і боротьбу принципом робітницького руху.

І що-ж обіцяє УНП. українським робітникам за ту національну ворожнечу супротив робітників інших націй? „Україну вільну, самостійну, демократичну, без пана і хлопа, а тільки для вільних людей вільної праці“... Гарно сказано, тільки не зовсім ясно... „Вільні люди вільної праці“ живуть у всіх новочасних державах, а все-ж таки соціальні різниці через те не зникли і робітницька кляса мусить найменший шматок хліба і найменшу дрібку фактичної свободи для себе здобувати в завзятій боротьбі, в якій закони „самостійних“, „вільних“, „демократичних“ держав, навіть республіканських, стоять усе по стороні капіталістів. А з того, що на думку УНП. жите німецьких робітників у Німеччині „справді хороше“, а англійських у Англії „в двічі краще“, маємо право вносити, що соціальний ідеал У. Н. П. не сягає далше новочасної капіталістичної держави.

Значить, ходить про державну самостійність України в капіталістичнім устрою. І тут насувають ся два питання: 1) Чи державна самостійність України в капіталістичнім устрою можлива? 2) Чи вона для соціального визволення українських робучих мас конче потрібна?

Відповімо перше на друге питання. Пролетаріят недержавної нації крім соціального гнету, спільного пролетаріям цілого світа, терпить також від національного гнету, а навіть дуже часто національний гнет не дозволяє йому зрозуміти як слід свого соціального положення, наводячи його на думку, що все горе від національного гнету і що як тільки національний гнет зникне, як тільки „свої запанують над нами“, тоді все буде гаразд. І тому державна самостійність нації при рівності всіх інших умов не може бути шкідлива для еманципаційних змагань пролетаріату, як се думають деякі соціально-демократичні теоретики, головно з державних націй, підпираючи через те — свідомо чи несвідомо — утискане одної нації другою; навпаки, увільняючи пролетаріят від національного гнету, з одного боку помагає ся йому до соціальної самосвідомости, а з другого збільшає ся його сили до боротьби за соціальне визволене. Але се ще не значить, що державна самостійність для визволення пролетаріята конче потрібна, що вона *conditio sine qua non* того визволення, перший і конечний етап по дорозі до визволення. Тим більше, що до усунення національ-

ного гнету не треба аж державної самостійности, але се можливе також у таких державнім устрою, в яких усі нації, що складають державу, мають однакові права і відносять ся до себе як рівні до рівних, а не як підчинені до суверенної. Клясичний примір такої держави — Швайцарія, де живуть три народности: німецька, французька й італійська, і ані одній із них не забагаєть ся злучити ся з самостійною Німеччиною, чи Францією, чи Італією в один державний орг'анізм. До сего клясичного приміру не посьміла доторкнути ся й УНІ., так ярко не підходить він під її шаблон, і тому воліла його промовчати.

Значить, державна самостійність нації для соціального вивольеня пролетаріату не тільки не шкідлива, а може бути навіть корисна, хоч не конче потрібна. Як би була конче потрібна, то тим самим було-б порішене перше питанє, бо коли щось для якоїсь ціли конче потрібне, то й мусить бути можливе до переведеня, коли не маємо зрезигнувати з тої ціли.

А тепер подумаймо над першим питанєм. Отже очевидна річ, що в даних обставинах багато легше російській Україні добити ся автономії, а навіть федеративного звязку з иньшими територіями теперішньої Росії, ніж повної державної незалежности. Що більше, на нашу думку легше навіть шляхом соціальної революції довести до зміни теперішнього соціального устрою, ніж добити ся державної самостійности України в сучаснім, капіталістичнім устрою.

Бо розминаєть ся зовсім із правдою УНІ., кажучи, що „соціальна справа незалежної нації є домова справа і розв'язуєть ся по волі і думках впливової більшости її“. Нехай би так пролетаріатови якої держави вдало ся шляхом соціальної революції справді полагодити соціальну справу, — чи не повстала би зараз коаліція всіх иньших держав, аби „покарати бунтівників і привернути повалений ними божий і людський поряток“?! Соціальна справа се справа всесвітня, інтернаціональна і тільки з'єдинений пролетаріат цілого сьвіта може полагодити її.

Тому то на нашу думку легше добити ся шляхом соціальної революції зміни теперішнього устрою, бо соціальна революція, коли має довести до ціли, мусить бути інтернаціональна, отже „сторожі божого і людського порятку“ будуть мати досить клопоту кождий у своїй державі і не зможуть помагати собі взаїмно, коли тимчасом підчас боротьби за державну самостійність у капіта-

лістичнім устрою міжнародня дипломатія може звівечити і перазнівечила найбільше геройські зусилля поневолених народів.

В кінці — коли українські робучі маси справді стануть одиноким рішаючим чинником на своїй землі, то дали-б тільки доказ незрозуміння своєї місії, як би задоволили ся тільки виборенем ідеалу УНП.

А при тім тактика, яку рекомендує УНП., може довести до всього иньшого, тільки не до здійсненя її ідеалу, навіть у його першій стадії, т. є. в формі політичної автономії України. Адже всяка свобода України можлива тільки на руїнах російського самодержавія, і чим більшу силу представляти-ме Україна в боротьбі з самодержавієм, тим ширшу свободу дістане вона на його руїнах. З Україною як могутчим союзником у боротьбі з самодержавієм і Великорусі і Поляки і всі инші нації російської імперії мусять числити ся; Україну, яка в боротьбі з самодержавієм участі не брала, розділять між себе ті, що повалили самодержавіє. А тимчасом через усі публікації УНП. червоною ниткою тягнуть ся думка, що самодержавіє, се домашня справа Великорусів, до якої Українцям нема рації мішати ся і для якої принести хоч одну жертву було би тратою національних сил! Адже коли державна самостійність України загалом можлива, то тільки на руїнах самодержавія. І серед таких обставин УНП. навчає український парід, що самодержавіє, се домашня справа Великорусів!...

Ні, панове! „Саме тим свобода гарна й заохочуюча, що ніхто не виборює її тільки для себе одного. Найменьший її промінь сьвітить як сонце, де лиш попаде в темноту, для всіх, що знаходять ся там, куди він доходить“ (Fanny Lewald).

Або як собі представляє УНП. реалізацію своєї третьої „заповіді“¹⁾: „Україна для Українців! Отже вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів“?! Найперше та „заповідь“ неясна, бо коли „Україна для Українців“, то треба-б вигнати з неї всіх чужинців, а не тільки „чужинців-гнобителів“; коли-ж вигнати треба тільки сих останніх, то по-перше для чужинців-негнобителів по-

¹⁾ На титуловій картці брошури: «Справа української інтелігенції в програмі У. Н. П.» надруковано »Х заповідів У. Н. П.«, які побіч раціональних думок мають і такі, що мимохіть пригадують ся всеполяки, німецька гаката і т. и. націоналістичні напрями.

винно би місце на Україні знайти ся, а по-друге, чому не прогнати з неї й Українців-гнобителів?! Тоді, коли передові люди додумали ся вже до нетериторіальної автономії для членів якоїсь нації, які не живуть разом компактною масою на даній території, — УНП. все ще думає, що людськість дасть ся і тепер і в будучности посортувати в шуфлядки з національними етикетами.

В звязку з тою національною ексклюзивністю стоїть і антисемітизм УНП., яка в правді не приписує всіх нещастя, які стрінули коли-будь людськість або Україну, Жидам, але все таки вважає їх дуже шкідливими, не заглиблюючи ся в причини, які заставляли Жидів поступати так, а не инакше, а при тім, що найкумеднійше, рекомендує Українцям наслідувати Жидів.

Характеристичний для УНП. отсей уступ: „Проповідуючи усім народам космополітизм, жидівська нація серед себе плекає самої чистої води націоналізм. Вона духово замкнула ся від інших націй, береже свою культуру, чистоту крови і релігії; націоналістична політика стала її релігією: вона вимагає з могутим авторитетом релігії альтруїзма до „своїх“; що-ж знов до чужинців, то її кодекс (тайний) дозволяє на всі засоби і вчинки, коли вони в інтересі, або ведуть до блага усеї або частки жидівської нації. (Це давно уже відомо західньому суспільству, а недавно перейшло і до нас)“ (стор. 71). Отже слід би авторам публікацій УНП. знати, що ті з Жидів, які проповідують усім народам космополітизм, не плекають серед себе націоналізма, тільки влекають його жидівські елементи, ідейно дуже близькі з УНП. Також „чистоту крови“ плекають Жиди в великій мірі з приводу таких елементів між, арійською расою а іа УНП., яка в своїй десятій „заповіді“ також наказує „чистоту крови“. Справді між усякими націоналістичними ортодоксами дуже багато спільного, дарма, що один другого з'їв би...

Неясна також друга „заповідь“: „Усі люди твої братя, але Москалі, Ляхи, Угри, Румуни та Жиди, — се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас.“ Невже-ж усі Москалі і т. д. панують над нами і визискують нас? А гноблених і визискуваних на українській землі між ними нема?

З менших помилок вкажемо на те, що зовсім невірно, мов би усі соціалістичні партії пануючих націй мали у своїх програмах

пункт загального озброєня тільки людей своєї нації, бо в усіх соціально-демократичних програмах говорить ся про загальне озброєне всего населеня держави без національних різниць, а також міжнародній конгрес 1896 р. признав кождому народови право рішати самому про себе (Selbstbestimmungsrecht, самоопредѣленіе). Не вже-ж У. Н. П. не може обійти ся без перекручуваня фактичного стану річий?!

А в кінці ті шовіністичні, обидливі фрази в роді такої: „А може Москалі дійсно кинули шлях розбишництва і грабівництва чужих країв, — свою історичну місію?“... Як се культурно, науково, річево! А що скажете про козацькі напади на Турків, українські патріоти з УНП?...

Резюмуючи все сказане про УНП., мусимо її схарактеризувати як партію націоналістичну, яка замикаючи очи на всім відомі факти соціального життя, хотіла би всіх Українців згуртувати в одну всенародню партію до боротьби за державну самостійність України. Звідси її публікації про справу робітників і справу інтелігенції в її програмі; звідси бажане доказати всім суспільним класам, що перша річ націоналізм, а все инше опісля; звідси неясність що-до соціального питання, яким займаєть ся вона тільки в тій цілі, аби позискати робітників для своєї програми; звідси той великий натиск на потребу робітницьких і селянських організацій з українським національним характером, — в чім треба їй признати повну рачію, — без ближшого означеня, який має бути характер тих організацій що-до соціальних ідей. Вправді поки-що УНП. підносить скрізь свій демократичний характер, але чи се тільки не тому, що на разі иньших клас крім робітника й селянина на Україні майже нема?! А що буде, як появить ся український капіталіст?

І тут насуваєть ся нам порівнане з польською національною (всепольською) демократією, яка також зачала радикальним демократизмом, із якого одначе тепер уже і сліду нема.

Бо всі ті партії, яких основою є виключно національна ідея, виказують ту характеристичну признаку, що під їх прапором знаходять пристановище, а навіть опіку і найреакційніші елементи, коли вона тільки національні. Коли для соціаліста рішає соціальний момент і він буде виступати против гнету і визиску, не вважаючи на національну спільність, то виключний націоналіст в імя

ціональної приналежності дарувати-ме всі соціяльні провини, проповідувати-ме соціяльну гармонію, а що на тім усе найгірше виходить соціяльно в капіталістичнім устрою слабший, т. є. робуча маса, то виключний націоналізм мимо найрадикальнійших і найдемократичнійших фраз уже в самій своїй сути, зі становища соціяльного питання, антипоступовий, реакційний.

М. Лозинський.

Меморіал Петербурської Академії

в справі свободи української мови в Росії.

Як звісно нашим читачам, комітет міністрів, застановившись над заборонами української мови в Росії, поручив міністрам освіти і внутрішніх справ, засягнувши гадки в сій справі київського генерал-губернатора, академії наук і університетів київського і харківського, застановити ся над сими заборонами і свої гадки в сій справі, разом із гадками запитаних інституцій, подати під розвагу комітетови міністрів. Як відомо, всі запитані інституції висловили ся за знесенням заборон українського слова. Опублікований академією наук меморіал, предложений нею в сій справі міністрам, знайомить нас ближше зі становищем, яке зайняла в сій справі найвища наукова інституція Росії, з її поглядами й мотивами. Меморіал вийшов „на правах рукописи“, то значить зістаєть ся виданнем дуже рідким, мало приступним. Тому ми уважаємо потрібним ближше познайомити з ним наших читачів.*)

Запитана міністрами, академія вибрала комісію, до котрої увійшли Т. Корш як голова, А. Фамінцин, В. Заленский, Ф. Фортунатов, А. Шахматов, А. Лапо-Данилевский, С. Ольденбург як члени (самі Великороси, з виїмком ак. Заленского). Головним референтом був ак. Шахматов, звістний спеціаліст від історії языка й староруського письменства; він головно, а також ак. Корш потрудили ся над меморіалом, предложеним комісією академії і потім предложеним академією комітету міністрів. До участі в своїй роботі комісія запросила також декого з петербурських Українців, що й

*) Императорская Академія Наукъ. Объ отмынѣ стѣсенній малорусскаго печатнаго слова, Спб., 1905, ст. III+96 (Напечатано по распоряженію Имп. Академіи Наукъ, Мартъ 1905).

предложили свої записки по різних питанням українського слова й української національної справи в Росії, і академія видрукувала їх між алеґатами до свого меморіялу. Вислід, до котрого приходить академія на підставі рефератів своїх членів і згромадженого ними матеріалу і предкладає міністрам, такий: „Імператорська Академія Наук, ознайомивши ся з рефератом комісії, не може не признати, що цензурні обмеження малоруського друкованого слова, які й почали ся доперва від 1863 р., не були викликані якимись небезпечними для одности Росії змаганнями малоруського народа чи його інтелігенції. Рівнож і тепер ніщо не вказує на існування таких змагань. Правительственні розпорядження, що підняли свободний розвій малоруської літератури, по перше — не дали досі визначити ся обоюстороннім відношенням великоруської й малоруської літератури, котрі — в тім переконана Академія Наук — не розминуть ся ані в своїх цілях ані в напрямі; по друге, викликали неприродний зріст малоруської літератури в Галичині — літератури, в значній мірі ворожої Росії. Тепер сі правительственні розпорядження служать джерелом сильного і зовсім природного незадоволення освічених верств малоруської людности Росії. Окрім того вони шкодять інтересам сільської людности Малоросії: розповсюдження книжок релігійно-морального, педагогічного, загально-інструктивного змісту затримуєть ся або повним незнанням, або недокладним знанням великоруської книжної мови серед Малоросіян. Все отсе дуже негативно відбиваєть ся на інтересах всього руського народу“.

Академія підносить, що переслідування книги не за зміст, а за форму (мову) противить ся російському законодавству; що тільки „збіг нещасливих обставин“ міг піддати гадку заборони цілого язика і октройовання української правописи; в кінці, що сама форма тайних адміністраційних розпоряджень, а не законів, для заборон української мови вказує на те, що вони не були відповідно передумані в законодатних інстанціях. Академія тому „думає, що неминуче потрібно тепер же знести розпорядження 1876 і 1881 р.“ „Заразом усе вище сказане привело Академію Наук до переконання, що малоруська людність повинна мати таке ж право як і великоруська, говорити публично і друкувати на своїй рідній мові“.

Ся опінія академії дає резюме реферату академічної комісії, який подаємо низше в цілости, як дуже інтересний, не тільки в публіцистично-політичного становища документ, а й цінний з на-

укового погляду твір. (Особливо наші галицькі москвофіли могли б з нього дуже багато навчитися!). Як побачать наші читачі, реферат сей стоїть на ґрунті окремішности українського народу, його мови й письменства, його історичної традиції й права на свободний культурний розвій. Нема й сліду теорій про якийсь провінційальний характер українського язика чи народности супроти великоруської; реферат виразно трактує як рівнозначні одиниці наріч „великоруській“ і „малоруській“, „язьк малоруській“ і „язьк великоруській“ — нема мови про народність і язик „общеруській“, що так недавно ще пишався на сторонах писань навіть учених із значними іменами. Академіки з цілою рішучістю доводять те, що доводили оборонці українського слова, що „общеруській“ язик не існує і не існував ніколи на памяти історії, що т. зв. „общеруській літературний язьк“ — язик великоруській; що польська інтрига, котрою толковано початки українського національного руху — міт, непорозуміння, сотворене в значній мірі самою-ж „польською інтригою“, і т. и. Можна пожалувати, що такого становища, таких поглядів на нашу національну справу петербурська академія не зазначила скорше, коли наші голоси в обороні національних прав і національного розвою, серед безустанних лайок, глуму й інсинуацій, стрічалися з таким завзятим мовчаннем авторитетів російської науки, з невеликими виїмками. Тоді такий голос академії міг би мати превелике значіння; тепер, коли національні відносини рішають ся не науковою диспутою, а иньшими чинниками, він такого ефекту мати не буде — але без значіння він не вістанеть ся...

Я не буду входити тут у деталі сього реферату — ні чисто наукового, ні більше публіцистичного характеру, що вимагали б певного доповнення, спростовання або застереження. Маю ціль чисто інформаційну. Не спинаючи ся більше на академічній рефераті, який подаєть ся в цілости, спиню ся коротенько на долучених додатках (також не входячи в їх критику), що займають більше як дві третини академічного видання.

З них один — урядову записку К. Воєнського, урядника з „Главнаго управління по дѣламъ печати“ про заборони українського слова подаємо в цілости. Крім неї цензурній практиці присвячений більший реферат П. Стебницького (с. 29—45). Коротко вгадавши про становище російського правительства до українського слова від часів Петра, автор ближше слідить історію переслідування

українського слова від р. 1863. Цікавою ілюстрацією являється статистична дата, що з 230 рукописів, предложених цензурі кийським видавничим гуртом у 1895—1904 р., тільки 80 вийшли з цензури о стільки можливо, що їх іще можна було надрукувати! Ол. Лотоцький дає короткий огляд українського літературного руху XIX в., в Росії й Австрії. Ол. Русов вясняє значінне українофільства та доводить його нешкідливість із політичного становища; більше менше такий зміст має також реферат П. Саладилова. С. Русова вясняє велику шкідливість заборони української книжки для народньої осьвіти: вказує на те, що російські підручники, популярні книжки й шкільна наука не приступні українським дітям і селянам, і заборона українського слова має результатом далеко більший процент неписьмених і рецидивістів неписьменности (що забувають всякі результати шкільної науки) на Україні в порівнянню з великоросійськими губерніями (там % неписьмених у ліпших губерніях спадає низше 20%, в українських не йде низше 50%). Туж саму сторону питання осьвітлює в коротенькій записці В. Науменко. Залучений лист В. Леонтовича до Д. Мордовця вказує на неможливе, нелюдське положенне українського інтелігента, коли його силоміць змушують до писання по великоруськи. „Коли я хочу сказати щось варте того, аби його предложити читачеві, я не можу сього зробити инакше як українською мовою“ — пише сей, по його власним словам в повні на російській культурі вихований український інтелігент. „Мнѣ омерзительно было бы сводить свою роль какъ писателя на роль болтуна зарабатывающаго деньги мертвеннымъ пустословіемъ, и вотъ по чему я не могу писать по русски. По русски у меня все выходитъ мертвенно, блѣдно, несодержательно, даже неграмотно“.

В кінці подано обчисленне української народности Ол. Русова (числить на 31—2 міліони) і передруковано з час. „Гражданинъ“ ч. 9 звісний лист „бывшого исправника, изъ дворян“ Е. Ш. про розповсюдженне на Україні революційних українських видань і потребу дозволу українського слова, щоб дати можливість осьвіти народу на легальній основі.

Такий зміст сеї цікавої й важної з кожного погляду публікації.

М. Грушевський.

Реферат

Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова.

Комісія в справі зміни утиску українського друкованого слова під председательством академіка Ф. Е. Корша, зложена з академіків В. В. Заленського, А. С. Лацпо-Данилевського, С. Ф. Ольденбурга, А. С. Фамінцина, Ф. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова, розглянувши всесторонньо питанє, предложене комітетом міністрів Академії Наук, прийшла до висновків, предложених отут увазі Загального Збору. В часі своїх засідань Комісія дістала кілька цінних заміток, якими вона одначе успіла лиш на стільки покористувати ся, що вставила в свій реферат відсилачі до них у відповідних місцях; находячи-ж у тих замітках багато важного матеріялу, вона вважала корисним предложити їх як додатки до реферату.

Перші відомі нам проби вживаня української мови в письменстві відносять ся до XVI ст., в якім можна вказати хоч би на Пересопницьке Євангеліє, написане зрештою далеко не на чистій мові. Та в сім випадку важна не стільки чистота народньої мови, скільки свідомий нахил перекладачів (бо зразу розходило ся лише про переклади) до передачі тексту св. Письма і иньших книг духовного змісту в формі, доступній розуміню більшости. Коли пристосованє народньої мови до літературних потреб не переводило ся консеквентнійше і ширше не лиш у XVI, але і в XVII ст., то стараня перекладачів і письменників, що звертали ся не до са-

мих наукових праць, по часті умисно, по часті несвідомо були паралізовані істнованем загально прийнятої письменної мови, так званої славяно-руської, яка в той час підлягала вже в Росії впливови місцевої мови з більшою або меншою примішкою північних, полудневих і західних елементів, різнородних відповідно до походження пам'ятників. Зовсім природно, що ті народні елементи втискалися мало-помалу що раз сильнійше в ту книжну мову і змінюючи її різними способами довели до відрубності книжної мови Полудня від книжної мови Півночі. Взірцями тої полудневої мови можуть послужити в XVII ст. не лише численні твори богословської літератури, особливо проповіді, але також релігійно-полемічні і навіть богослужбні книги, що виходили з під пера учителів і бувших учеників „Київо-Могилянської Колегії“. До українських елементів прилучувалися на Полудні не рідко і західно-руські, т. є. по часті білоруські, по часті північно-українські, з яких іще в XIV ст. витворився канцелярський язик Литовського Князівства, а також польські, що втискалися в літературу з перекладів сьв. Письма і інших релігійних книг із польської мови та з судових і інших офіціальних документів правобережної України. З останнього жерела втиснулося доволі багато польщини і в чисто народню мову, яка не вважаючи на згадані вже змагання деяких популяризаторів, грала тоді далеко підряднійшу ролю як на Півночі тому, що українська інтелігенція XVI і XVII ст. складалася переважно з членів козацької старшини, яка виховувалася на половину по польськи, а деколи й цілком по польськи, та черпала звідти аристократичні погляди, що різко відділяли її від простого козацтва.

Описана висше українська книжна мова була занесена в другій половині XVII ст. і на Північ українськими вченими богословами, що перейшли в Москву, де їх „западництво“ нашло ґрунт, підготовлений до певної міри близькими зносинами деяких бояр із Поляками в часі внутрішніх завірюх (Смутное время) і зовсім природно, що пр. Сильвестер Медведєв писав так само, як його учитель Симеон Полоцький, із якого творів позволяв він собі навіть на дуже безцеремонні позички. Та сей вплив був лише поверховний і короткий; в певних верствах суспільства, особливо в тих, що трималися старини, він стрітився з рішучим відпором, як згіршене, основане на „единоуміи съ напою и съ римскимъ костеломъ“ тому, що багато тодішніх московських людей

кепсько відрізняли кількох ополячених українських грамотіїв від Поляків. З тої причини задля охорони „правовѣрія“ і єдности „Восточної Православної Церкви“ за Петра Великого заборонив сьв. Синод друкувати церковні книги „не согласно сь великоросійськими печатями“, „дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Церкви Восточної противности произойти“. З тої самої причини сьв. Синод не тільки не дозволив 1769 р. друкувати полуднево-руські букварі, але приказав навіть відібрати ті, що були в руках, тому, що букварі уходили в тих часах за церковні книги і друкували ся „благословеніємъ всего освященнаго собора“. Через духовенство йшло також зміцненє великоруського елемента в викладах Київської Духовної Академії, переводжене рішучо ректором Самійлом Миславським, що і вдало ся вповні під впливом доволі значної вже на той час великоруської літератури, якої мова виперла з кінцем XVIII ст. цілковито вимираючу вже славяно-руську мову. В загалі - ж українська література не підпала в XVIII ст. ніяким обмеженням, а українська народня пісня користувала ся в другій його половині широким розповсюдженем у Москві й у Петербурзі, як видно приміром із тодішніх співаників. Правда, з того часу ми не знаємо ніяких українських літературних пам'ятників, крім комічних інтермедій і вірш ріжного змісту, поздоровних, сатиричних і любовних, але причина того лежить тільки в зазначенім висше погляді на українську мову, як на простонародню, негідну допущеня до літератури і нездібну служити їй знарядом — обставина, наслідком якої ми не находимо простої мови і в великоруській літературі поза комедією.

Першою серіозною пробою ужити чисто-українську мову для літературних цілей, зрештою серіозною радше обємом, ніж змістом, була „перелицьована“ Енеїда І. П. Котляревського, видана 1798 р., за якою пішли вже в XIX ст. його-ж комедії „Наталка Полтавка“ та „Москаль Чарівник“. У тих комедіях звертає на себе увагу між иньшим насмішливе відношенє автора до тої українсько-польсько-великоруської мови українських канцелярій, на якій написані в початку XVIII ст. і деякі твори зовсім не офіційного характеру, прим. історичні. Належить зазначити також його глибоку симпатію до української народности і української мови, якою він користувався не тільки в тих творах, але і в „Оді до князя Куракіна“. Таким симпатичним відношенєм до української народности в її чистім, не підробленім виді, якою вона проявляєть ся

в „хлопці“, Котляревський відрізняється різко від попередніх діячів української літератури і вже в тої причини належить признати його першим українським „народовцем“ та батьком української літератури і то не лише белетристичної, але й наукової тому, що він полишив рукописні „Замітки“ про деякі українські звичаї. Його приклад звернув увагу земляків на окремішності української народности, особливо в словесних її творах, і викликав багато творів віршем і прозою, написаних по українськи та перенятих співчутєм до простого народа з його етнографічними окремішностями. Першою працею що до збирання українського пісенного матеріалу був збірник князя Цертелева, що вийшов 1819 р. За ним слідували збірники Максимовича, Метлинського і довгий ряд інших, що не переривається до наших днів. Із письменників того напрямку можна назвати Квітку, знаменитого оповідача, що злучив у собі характеристичні риси українського духа — гумор і чулість; Петра Артемовського-Гулака, автора бистроумних віршів; Гребінку, що писав повісти і вірші; байкаря Глібова. У Квітки ми подибуємо пробу розмови з простим народом на його мові про важні для нього питання, моральні, суспільні й економічні: се — його „Листи до любезних земляків“, числом 4. Взагалі Квітка був уже в повні свідомим народолюбцем або, як би сказали про нього, коли б він жив пізнійше, українофілом що не тільки любив свій нарід, але й стремив до його просвіти без затрати відрубних його окремішностей. Про українську мову він пише Максимовичеві ось як: „Ми повинні застидати і примусити до мовчанки людей з чудними поглядами, які проповідують голосно, що не можна писати тою мовою, якою говорить 10 мільонів, яка має свою силу, свою красу, що не може бути віддана на иньшій мові, свої звороти, гумор, іронію і все, як у голящій мові“.

Квітка був родом із Харкова, Артемовський-Гулак був професором і потім ректором харківського університета, де до занять українською мовою заохочували також Срезневський в характері професора славянських мов, Метлинський, що був тоді адюнктом, пристрасний любитель усього українського і збирач українських пісень, і Костомарів, що займав там скромну посаду підінспектора. В сорокових роках інтерес до української народности перейшов разом із Метлинським та Костомаровим із Харкова до Києва, де в 1846 року повстало Кирило-Методієвське брацтво під председательством Костомарова з уділом Біловерського, Миколи Артемовського-Гулака, Навроцького, до яких

прилучили ся трохи пізнійше Маркович (пізнійше муж знаної письменниці Марка Вовчка) і ин. Українофільство того товариства носило демократично-освободний характер виражений в боротьбі з кріпацтвом, і опирало ся на панславістичних основах, бо його члени мріяли про єдність між славянськими племенами, серед яких вони домагали ся самостійного становища для Українців. Та правительство признало такі мрії політично небезпечними і покарало більше або менше тяжко його членів, а навіть декого з їх близьких знайомих, прим. Куліша і Шевченка. Що тикаєть ся великоруських письменників, то одні з них не звернули ніякої уваги на своїх українських братів, иньші знов не тільки віднесли ся до них прихильно, але й давали їм місце в своїх виданнях. Так статя Квітки проти Максимовича про українську правопись, зрештою писана по великоруськи, появилася в „Маякѣ“, а його українські оповідання: „Салдацький патрет“ і „Божі діти“ надруковані в „Утренней Звѣздѣ“ і в „Утренней Зарѣ“; кілька байок Гребінки надруковано в „Утренней Звѣздѣ“, а його переклад „Полтави“ Пушкіна — по части також там, а по части в „Московскомъ Телеграфѣ“. Свій альманах українських творів ріжних авторів збирав ся Гребінка випускати частинами при „Отечественныхъ Запискахъ“ Краевского, але найшов перешкоду в Белінскім, що завідував відділом літературної критики. Відношенє цензури до української літератури було таке саме, як і до великоруської. „Байки“ Глібова найшли собі місце навіть в офіціальних „Черниговскихъ Вѣдомостяхъ“. Так отже Українці, як народовці і демократи, находили собі в початку XIX ст. до 40-вих років співчутє природно лиш у тих великоруських письменників, що були найвільнійші від західно-аристократичного відтінка, властивого значній частині великоруської літератури 20-их, 30-их і початку 40-их років, т. є. у тих, що уходили в очах своїх противників, і по части справедливо, за вістунів реакції. Тим поясняєть ся згіршливий і навіть ворожий погляд на них „западників“, що проявив ся особливо різко в незаслуженій і крайне сторонничій рецензії Белінського в нагоди збірника „Ластівка“, виданого Гребінкою в 1841 р.: „Хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума“! Навіть учений видавець і коментатор Белінського, С. А. Венгеров, поясняє сей згіршливий відзив знаменитого критика його „безсознательно-пренебрежительнымъ отношеніемъ къ мужицкому и простонародному“, яке видно

в нього і в інших випадках. Ся аристократична закраска, замітна в великоруській літературі аж до 50-их років, не була очевидно чужа й українській інтелігенції, що числила в своїх рядах багато потомків козацької старшини, але не виявляла ся на українській мові власне тому, що ті аристократи, правдиві і самозванчі, тягнули до своїх великоруських товаришів і вважали обовязковою погорду до протонародньої мови, якої, сказавши до річи, деякі з них і не знали. Через те в справі демократизму українська література перегнала великоруську на 50 літ. Звідси й відповідна близькість старших українських письменників до тих великоруських, що тішили ся негарною репутацією у московських і петербурських лібералів. Але в дійсности українська література до половини 40-их років відзначала ся від великоруської власне лише своїм глибоким, консеквентним демократизмом, що в повні зрозуміле, бо українську народність представляли тоді тільки низші верстви; а в інших своїх стремліннях і в складі своїх діячів українська література була так само різнородна, як великоруська. Робітниками на її ниві являли ся люди найрізнородніших напрямів і станів: Котляревський — офіцер, рішучий монархіст і консерватист, Квітка — дідич, також таких самих поглядів, Петро Артемовський-Гулак — професор російської історії і також ні трохи не вільнодумець, Гречулевич (якого проповіді у другім виданю були привитані „Русскою Бесѣдою“, органом московських славянофілів кінця 50-их років) — священник, що щиро заходив ся над духовною просвітою своїх вірних, які говорили тільки по українськи, і т. д. Буря, що скоїла ся над Кирило-Методієвським брацтвом приблизне таким самим способом, як над кружком Петрашевского, показала великоруським лібералам, що Українці — то не самі нетямучі і закостенілі мужики та любителі тих мужиків із усею їх темнотою, а правительство добачило в намірах брацтва признак того, що шкідливі течії проникли і в ту, доси — як воно думало — індиферентну верству, і навіть переборщило значіне того відкриття. Та в дійсности і Кирило-Методієвське брацтво не було такою характеристичною появою, з якої можна би було означити відрубні риси тодішнього українофільства: головною прикметою того напрямку був просто літературний і народньо-виховуючий рух полудневої галузи руського народа, яка признала себе етнографічною величиною, окремою від північної галузи, що мала свою самостійну минувшину

і через те набула права на розвиток не тільки тих прикмет, якими вона зближається до руського племені в загалі, але і своїх окремішностей від політично пануючої його часті, зовсім так само, як та пануюча часта розвиває свої окремішности від своїх полудневих співплемінників, — рух, що вспів уже дещо витворити в користь полуднево-руського народу, значить, в користь цілого руського племені.

Після всього сказаного буде зрозуміло, скільки життя й енергії повинно було внести в діяльність заступників української народности те пробуджене цілої російської суспільности, яким визначається друга половина 50-их років. Все те, про що ще недавно ледви сміли мріяти передові російські мужі, здавалося, готово було сповнитися. Почалися розмови про близьке визволене селян. Коли вичікуване того великого правительственного акту розбуджувало найсвітліші і далеко йдучі надії серед Великорусів, то який же був настрій українського народу, і в його діячах, цілком відданих демократичним ідеалам, і в селянській масі, що пам'ятала ще свободу відібрану в неї всього сто літ із чимось тому назад? І ось перед початком 60-их років ми бачимо небувале оживлене в українській літературі. Почало появлятися багато книг різноманітного змісту на українській мові не тільки на Україні, але і в Москві, в Саратові, особливо ж у Петербурзі. Так у 1857 р. появилися перші оповідання Марка Вовчка, що представляли сумне положення українського простонароддя, головні кріпаків; драматичні твори Ващенко-Захарченка; збірник Миколи Гатцука „Вжинок рідного поля“, друкований у Москві, в друкарні Каткова, вдуманого в порядчикою азбукою, якої він тримався і в своїй північній книжці (1863 р.) „Українська абетка“. Надрукований у тім самім 1857 р. по великоруськи історичний роман Куліша „Чорна Рада“ (в „Руской Бесѣдѣ“) вийшов і по українськи в 1859 р., коли вийшов і „Малорусский литературный сборник“ Д. Л. Мордовця і ин. Між 1860 і 1863 р. включно видано кілька дешевих книжочок для просвіти простого народу: букварі („граматки“), як „Домашня наука“ Шейковського, відомости з космографії і природничих наук, як „Дещо про світ Божий“ і т. и., і сам Катков збирав гроші на такі видання. В 1861—1862 виходив науково-літературний журнал „Основа“ під редакцією Білозерського. В тім самім 1861 р. поручено було офіційно Кулішеви перекласти на українську мову „Положеніє о крестьянахъ“. Можна

було надіяти ся повного розцвіту української літературної мови, оправданої початкової науки українського простого народа при помочи його рідної мови...

Правда, під той час на горизонті внутрішньої політики збирали ся чим раз частійше грізні хмари, з яких можна було надіяти ся грому, але не в сторону України. А тимчасом та буря неждано негадано обірвала ся по части і на ній. Для вясненя сього дивного „похмелья во чужомъ пиру“ належить вернути ся від 1863 р. кілька літ назад. В ту саму пору, як Росія приготовляла ся до визволення селян, Польща мріяла про визволенє з під російського ярма, і польські дідичі правобережної України задумали покористувати ся тими надіями для цілій польської справи, переконавши правительство, що визволенє селян поведеть ся лиш тоді, коли вони будуть доволі просьвічені, і випросивши таким способом дозвіл на закладанє сільських шкіл при дідичівських дворах. В Київі повстало майже шкільне товариство для розширення польщини в селянській верстві. Київські студенти Українці відповіли на ті вигади в 1859 р. закладанєм недільних і иньших приватних шкіл, до яких швидко прилучила ся народня школа в Білій Церкві, відкрита за почином о. Лебединцева, катехита тамошньої гімназії, опісля протоєрея Софійського собору, оборонця уживаня української мови при наочуваню простого народа і в пропсвіди і перекладу св. Письма на сю мову. В тих школах учено і на українських і на великоруських книжках. Поляки обвинуватили тоді учителів тих шкіл у підюджуваню селянства до революції, прозиваючи їх при тім хлопоманами, — прозвіщем, прикладаним опісля до українофілів і деякими великоруськими „охранителями“, хоч воно було винайдене польськими дідичами для означеня своїх власних демократів. Попечитель київського наукового округа, М. І. Пирогов підсьміював ся над тими доносами, висновуючи з них лиш те, що школи, значить, розвивають ся гарно; та адміністрація дала себе піддурити, наслідком чого були такі дивезні явища, як приміром, що Кулішева „Граматка“, свобідно продавана на лівім березі Дніпра, була заборонена на правім. Неправдоподібне, але правдиве, що Поляки в боротьбі з українськими недільними школами найшли собі сторонників серед вишого київського духовенства. Спільними силами того чудного союзу був усунений з київського університета щирій прихильник недільних шкіл, популярний між студентами професор російської історії Павлов, що був по назна-

ченю Пирогова інспектором тих шкіл, але накликав на себе неприязнь київського, опісля петербурського митрополита Ізидора своїм вільнодумством, яке дозволило й Полякам окричати його безбожником та космополітом. Немов на те, аби зміцнити неприродність того походу проти української школи, до числа її ворогів приступила і редакція жидівської газети „Сіон“, яка й перша обвинуватила Українців у „сепаратизмі“. Те слівце було заразієнько підхоплене Катковим і, на жаль, Іваном Аксаковим. На ту пору, в 1862 р., випали петербурські пожежі, які Катков приписав у значній мірі недільним школам. Наслідком такого доносу замкнено ті школи в цілій Росії, і до 1863 р., коли вибухло польське повстанє, в полуднево-західній Русі опинила ся народня просьвіта майже цілковито в польських руках. Правда, в 1862 р. ще тримала ся руська школа в Білій Церкві, і київський митрополит Арсеній приказав сьвященникам своєї митрополії заводити приходські школи, але в ту пору, як і тепер, ті школи значили ся більше на папері, а де й були, ледви животіли нужденно. Одначе петербурські українофіли тим менше падали духом, що найшли енергічного оборонця української народньої просьвіти в особі міністра нар. просьвіти Головіна, назначеного по рекомендації розумного, осьвіченого і ліберального великого князя Константина Николаєвича. Головін рішучо стояв за допущенєм української мови до низших шкіл і за ширенєм евангелія в українським перекладі, яке й було перед тим предложене Морачевським правительству для дозволу. Для підготовлення народніх учителів була отворена в Києві „Временная педагогическая школа“, в якій більшість доцентів, і при тім добровільних та безплатних, складала ся зі студентів, що вчили недавно в недільних школах; та уряджене сільських шкіл, думку про які селянство приймало прихильно, не могло збути ся без співучасті дідичів, а на неї очевидно не можна було числити. Видаванє українських книжок ішло по давньому і дехто з українофілів почав добивати ся навіть заведеня української мови в українські школи не як помічної, але як головної, і для піддержання сих домагань була надрукована в „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ статя Лавровского про самостійність української мови („Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями“). Одначе заходи Головіна чим раз частійше розбивали ся о супротивленє міністра внутрішніх справ Валуєва, і сьв. Си-

нода з митрополітом Ізидором на чолі. В письмі до Головіна з 18 липня 1863 р. Валув виступає проти його заступництва за права української мови вказуючи, що буцім то такої мови й нема, а називають українською великоруську мову, лише попсовану польською, та що наміри Українців не тільки сходять ся з намірами Поляків, але ледви чи й не визвані польською інтригою. Коли не були би знані дійсні дати тодішніх подій, трудно було би повірити, що се сказано в пів року після появи польських повстанчих ватаг. При порівняно доносів тих самих Поляків, які тоді вже в повні розкрили свої карти, мимовільно нагадують ся знамениті слова ксьондза в комедії Бомарше: „Брешить, брешить; із того все хоч дещо лишить ся.“ Та дуже правдоподібно, що думка про здуку українського літературного руху з політичним польським піддана не діячами будучого повстання, що було би й дивне, але що справа не обійшла ся без участі таких осіб, що знали близько ще недавно перед тим модне серед українських Поляків „балагульство“ і „козакофільство“, що полягало на зверхнім наслідуваню українських селян та давніх козаків, а що відбило ся в творах Мальчевського, Залвського, Чайковського (Садикпаші) і особливо — Тимка Падури, які не довели одначе до найменшого зближеня між польськими дідичами і їх українськими кріпаками. Як би там не було, а вороги духової самостійности українського племені, і чужі й свої, добили ся того, що українській літературі задано тяжкий удар. Цікаво, що безпосередною його причиною не був ніякий протидержавний твір на українській мові, але згаданий висше переклад євангелія, старанно, побожно і вміло dokonаний інспектором ніжинського ліцея, Пилипом Семеновичом Морачевським, який дивив ся на свою працю як на богоугодний подвиг. Коли той переклад, горячо одобрений і поручений Академією Наук, передано під благословенє сьв. Синода, він був звідти висланий для оцінки і відзива калужському єпископови Якову Миткевичови, шефови жандармів князеви Долгорукому і київському генерал-губернаторови Анненкову. Перший з них із разу схилив ся до одобреня праці Морачевського, але опісля піддавши ся постороннім впливам, оголосив його непотрібним побіч великоруського перекладу, зрозумілого буцім то кождому Українцеві; другий висловив ся умірковано і неозначено; третій признав переклад „опаснымъ и вреднымъ“ тому, що істнуванє окремої української літератури, якої дозвіл впливає з дозволу надрукованя сьв. Письма на українській мові,

потягне за собою відірване України від російської держави (чим, скільки відомо, повторив докази свого попередника, Васильчикова). Нема що й додавати, що св. Синод не дав свого благословення на оголошене перекладу Морачевського. Але справа не обмежила ся тою відмовою. Думка, висловлена Анненковим, увійшла в ужите деяких правительственных сфер і 20 червня 1863 р. вийшло розпорядженє міністра внутрішних справ, удостоєне царського одобрєня, про здержанє друкованя релігійних книг і учебників на українській мові так, що ужите тої мови, як і сказано виразно в розпорядженю, полишило ся дозволеним тільки для красної словесности. Даремні були протести Головіна: Валувєв відповів на них згаданим више письмом, а його розпорядженє було швидко потвердженє дорогою порозуміня між ним і шефом жандармів.

Українська література, повна надій на красшу будучність, була від разу здавлена: її діячам, не вважаючи на ріжнородність їх талантів, полишало ся задовольати ся писанєм нешкідливих, але й безхосєнних оповіданєчок і віршів, а коли вони хотіли подати народови якесь поученє з царини сільського господарства, моральних питань або чого будь із круга відомостей, доступних і потрібних простолюдинови, то були змушені наперекір властивости предмета і напрямови своїх здібностей, предкладати таке поученє в белетристичній формі, з чого не мало примірів, сьмішних для непосвяченого в ту тайну і глибоко сумних та прикрих для того, хто її знає, не трудно навести аж до останніх часів.

(Конець буде.)

Переклав *В. Гнатюк.*

Історична записка К. А. Воєнського

Предложена начальникови Головної управи в справах друку д. 12 падолиста 1900 р. в справі обмежень українського письменства.

Провідним принципом для цензурного уряду при роздвлюванню друкованих творів на малоруськім наріччю служить найв. наказ із 18 мая 1876 р. з пізнішими доповненнями.

В серпні 1875 р. з огляду на завважене оживлене діяльності тзв. українофілів була покликана за найв. наказом спеціальна Рада над сим питанням під проводом міністра внутр. справ генерал-адютанта Тішашева, в якій склад входили: міністер нар. просвіти, обер-прокурор сьв. Синода граф Д. А. Толстой, головний начальник III відділу власної Його Імп. Вел. канцелярії ген.-адют. Потапов і голова київської Археографічної комісії, тайний радник Юзефович.

При обмірковуванню питання Рада опирала ся головно на комунікатах тайного радника Юзефовича і по части на відомостях зібраних Головною управою в справах друку і III відділом власної Й. І. В. канцелярії.

На думку тайного радника Юзефовича ідея малоруської самостійности являла ся видумкою австрійсько-польської інтриги і не мала ґрунту в історії та в дусі малор. народу. Пропаганда українофілів до остатнього часу не мала успіхів; важне значінє вона здобула аж від заснованя в Києві відділу Імп. Р. Географічного товариства, в якого склад війшли особи крайне „наблагонаміренні“, а сучасне українофільство маскує собою ідеї соціалізму і тому вимагає енергічних заходів для запобіженя лихови.

Із відомостей Головної управи в справах друку Рада добила, що цензурний уряд у літературній діяльності українофілів бачить змагане — відокремити ся від великоруської літератури, а за тим тайний замах на державну єдність Росії.

Третій відділ власної Й. І. В. канцелярії звернув увагу на розширюване серед сільської людности книг і брошур на малоруським нарічю, хоч і дозволених до друку цензурою і в своїому змісті вільних від антиправительственного характеру, але роздаваних із наперед повзятою метою.

На підставі тих уваг Рада признала, що українофільський рух походить із „превратного“ переконання про різку різницю між малоруським і великоруським наріччями і має кінцевою метою зразу літературне, а далі й політичне відокремлене Малоросії від решти Росії, а се явище небезпечне. Супроти сього Рада постановила: 1) завести обмежуючі постанови що до Київського відділу І. Р. Геогр. Товариства; 2) уставити догляд над учителями і бібліотеками всіх шкіл малоросійських губерній; 3) запомагати русофільську галицьку газету „Слово“, і нарешті для зупиненя розширюваня книг і брошур на малоруським нарічю випрацювала ось які правила:

1. Не допускати дозову в границі імперії без окремого на се дозволу Головної управи для справ друку ніяких книг і брошур видаваних за границею на малоруським нарічю.

2. Друковане і видаване в імперії оригінальних творів і перекладів на тім нарічю заборонити з виємком лише а) історичних документів і памяток і б) творів красної словесности, з тою одначе умовою, аби при друкованю історичних памяток безумовно заховував ся правопис оригіналів, а в творах красної словесности щоб не допускати ніяких відступок від загально прийнятого правопису і щоб дозвіл на друк творів красної словесности давав ся не инакше, як по перегляді рукопису в Головній управі для справ друку.

3. Заборонити також різні сценічні вистави і відчити на малоруським нарічю, а також і друковане на ньому текстів до музикальних нот.

Постанови Ради були затвержені царем д. 18 мая 1876 р., при чім надто цар наказав замкнути київський відділ І. Р. Геогр. товариства в його тодішньому складі.

В р. 1881 висше згадані правила були піддані переглядови з причини поданих міністрови внутрішніх справ відзивів : київського, подільського і волинського генерал-губернатора генерал-адютанта Черткова і тимчасового харківського генерал-губернатора князя Дондукова-Корсакова *). Перший підніс, що остра постанова 1877 р., принята без відома і згоди місцевої адміністрації, не оправдуєть ся дійсною потребою і викликає лише небажане роздразненє серед південно-руської інтелігенції. Признаючи пожаданим скасованє обмежень 1876 р. за для зміцненя довіря до правительства, генерал-адютант Чертков радив поставити літературні твори на малоруськім нарічю в однакові цензурні умови з творами на обще-руськім язиці. Князь Дондуков-Корсаков думав, що правила 1876 р. не лише не осягнули ціли, але викликали незадоволенє навіть у ширих прихильників єднаня з Росією і для того домагають ся значного влагодженя : на його думку треба взяти заборону сценічних вистав і музикальних творів на малоруськім нарічю ; виданє творів на малор. нарічю треба допускати залежно від їх змісту ; учителям початкових шкіл у малоруських губерніях треба позволити давати поясненя протягом першого року науки по малоруськи. Лише повна заміна російської мови малоруською хоч би лише в початковій школі могла би вважати ся небажаною для державної єдности.

Після всепідданійшого реферата міністра внутрішніх справ графа М. П. Ігнатєва царь наказав обміркувати питанє про правила 1876 р. в окремії Раді при участі тайного радника Побідносцева, державних секретарів Островского і Сольского і начальника Головної управи для справ друку, гофмайстра князя Вяземского. Рада признала потрібним задержати правила 1876 р. в силі і на далі, поробивши в них лиш ось які доповненя, що не змінюють принципів положених в основу правил :

1) Пункт 2 правил доповнити поясненєм, що до числа видань, які позволяєть ся друкувати на малор. нарічю, додають ся словарі, під умовою, щоб вони друкували ся з захованєм загально-російського правопису, або правопису уживаного в Малоросії не пізнійше XVIII в.

*) Сей остатній відзив був недавно у перве опублікований нами, див. Л.-Н. Вістник 1905 за січень. — *Ред.*

2) Пункт 3 в'яснити в тім напрямі, що драматичні штуки, сцени і куплети на малор. нарічю, дозволені до вистав давнійше драматичною цензурою і які можуть на ново бути дозволені Головною управою для справ друку, можуть бути виставлювані на сцені, але за окремим в усякім разі дозволом генерал-губернатора, а в місцях не підвладних генерал-губернаторам за дозволом губернаторів, і що дозвіл на друкування на малор. нарічю текстів до музикальних нот, під умовою загально прийнятого російського правопису, полишаєть ся Головній управі для справ друку — і

3) Зовсім заборонити урядженє спеціально-малоруського театру та формованє труп для виставлюваня штук і сцен виключно на малор. нарічю.

Постанови сеї Ради затвердив цар д. 8 жовтня 1881 р., при чім ся постанова, так само як і первісні правила з 1876 р., не були опубліковані.

В р. 1884 по рефераті Міністрови внутрішніх справ графу Д. А. Толстому Головна управа для справ друку циркулярно унімула начальників губерній, аби доконче слідили, щоб у репертуар малоруських труп входили російські штуки, і в загалі пильнували за українофілами, що знярядом своєї пропаґанди вибрали сцену.

В р. 1892 (д. 2. січня до ч. 96) С. Петербурському цензурному комітетови предложено незалежно від безумовної заборони перекладів із російського на малоруський язик, що просто супротивляло ся пунктови 2 височайше затверджених правил 1876 р., особливо остро переглядати всі ориґінальні малоруські штуки, забороняючи при тім не лише все суперечне з цензурними правилами, але при найменшім до сього приводі вменшуючи число таких творів у цілях чисто державних.

В р. 1895 Головна управа для справ друку предложила не допускати до друку книжок і збірок на малор. нарічю, призначених для дитячого читаня, хоча-б по сути свого змісту вони й являли ся „благонаміреними“ (Пропозиція С. Пб—ського ценз. комітету з д. 2. грудня 1895 до ч. 7143).

Поруч із висше наведеними обмежаючими розпорядженнями Головна управа для справ друку признавала іноді можливим дозволити до друку, в виді виєжків, невеличкі популярні брошури на малор. нарічю, коли користь від розповсюдження подібних видань

серед народа була зовсім очевидна і потверджувала ся відповідними властями.

Виложеним тут вичерпуєть ся матеріал, що послужив основою для практикованих доси обмежуючих постанов що до малоруської літератури. Годі не зазначити, що в мотивах, якими керували ся ініціатори закона 1876 р., малоруський літературний рух набрав зовсім одностороннього забарвлення. При оцінці того руху зовсім полишено на боці культурно-історичну точку погляду, а одичним політичним мріям (в ориг. увлеченіямъ) деяких представників тзв. українофільства надано дуже широке узагальненє. Так напрям одного з основателів київського відділу Імп. Р. Геогр. товариства, Драгоманова, дав тайному радникови Юзефовичу підставу до висновка, що всі загалом українофіли, се небезпечні політичні агітатори з ярко сепаратистичними тенденціями. Особливо характерне те, що при рішеню питання, якому надавано таке важне державне значінє, зовсім не взято на увагу поглядів місцевої адміністрації (в особах київського і харківського генерал-губернаторів), і така остра міра, як правила 1876 р., була уставлена майже виключно під вражінем сьвідоцтв одної особи — тайного радника Юзефовича, який поклав клеймо злочинности на поконівчнї і в своїй сути нешкідливі прояви любови до рідного краю, якими все визначали ся Малоруси. Ся заборона, що в р. 1876 впала на малоруське слово зо страху перед небезпечними ідеями, яким воно може служити виразом у деяких фантазерів (мечтателей), була рівносьильна забороні вживати сїрники зо страху перед пожежею, що може виникнути з них.

Малоруський літературний рух, якого корінє лежить у побутовій, історичній минувшинї Малоросїї, відповідає двом органічним змаганям малоруської інтелігенції: потребі живописувати окружаюче житє найріддїйшими йому фарбами, і бажаню дати народній масї просьвіту в найдоступнїйшїй для неї формї. Політичний характер у малоруськім літературнім руху являєть ся елементом припадковим, напливовим, і сепаратизм ледви чи властивий історії й духови малоруської народности. На думку ген. адют. Черткова проповідники сепаратизму хоч би й знайшли ся, зустріли би серед місцевої людности такий сам опір, який у 1863 році даний був проповідникам польщини. Соціалїзм і демагогічні змаганя, в яких обвинувачував українофілів тайний радник Юзефович, лиш через непорозумінє могли бути звязані з питанєм про язык і правопис. При пор-

мальних умовах розвою малоруське письменство спокійно заняло би своє місце як помічна побічна словесність при загально-російській і так само мало загрозувало би державній єдності Росії, як мало загрожує єдності Франції провансальська література або німецький Plattdeutsch єдності сучасної Німеччини і як нарешті не грозить самій Росії існуванню літератур польської, грузинської, вірменської, латишської і т. п.

Тимчасом правила 1876 р., лиш по троха злагоджені постановами 1881 р., ставлять малоруське письменство — ту відміну загально-російської літератури — в виємкове і важке положення чогось чужого, засудженого, антиурядового. Ненормальність так поставленого питання почуває сама цензурна власть, яка в своїм поводженю з подаваними на її роздивлене малоруськими рукописами протягом минулих 25 літ нерідко виявляла значну хиткість, то допускаючи до друку заборонені законом 1876 р. популярно-наукові брошури з огляду на їх безсумнівно корисний зміст, а значить, зовсім незалежно від ідеї шкідливості малоруського наріччя в творах не-беллетристичних, — то з другого боку заборонюючи такі твори красної літератури, як дитячі казки, в яких буцім то добавчувано особливу небезпеку українофільської пропаганди. Таку саму хиткість бачимо в відносинах цензури і до перекладів на малор. наріччя, які залежно від ріжних толковань закона 1876 р. з разу без перешкоди дозволяли ся*), а в останніх часах безумовно забороняють ся.

Природним наслідком такого положення було з одного боку зазначене місцевою висшою адміністрацією вже по п'ятилітнім дійстві правил 1876 р. незадоволене і роздразнене навіть у найбільше благонамірених кругах малоруської інтелігенції, а значить, власне той роздор між обома народностями і те обопільне, чисто штучне відчуження, для яких уникнення були й вироблені самі правила. З другого боку заборона кинена на літературну творчість малоруських письменників у Росії породила недовіре і навіть вороже відношення до Росії в значній частині австрійських Малорусів, на яких погляд правила 1876 р. дусяє саму сутність потребу чоловіка — свободу користувати ся рідним словом. Нарешті дійство обме-

*) В роках 1881—1882 надруковано ряд перекладів Александрова і Старицького, з Лермонтова, Крилова, Шекспіра, Байрона, Міцкевича, Гайне, Сиромлі і ин.

жаючих правил викликало ще більшу інтензивність у розвою малоруської літератури в Галичині, де вплив сусідніх народностей — польської, німецької, мадярської — зазначився багатим внесенням чужоземних елементів у галицьку літературу, справді відокремлюючи її від обще-російської.

З огляду на все виложене висше було-б дуже пожадано змінити нарешті уставлену правилами 1876 р. точку погляду на малор. літературу і поставити малоруські твори що до їх цензурного дозволу в однакові умови з творами обще-російської літератури.

Переклав *Ів. Франко*.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Боротьба Українців проти указу 1876 р. В газеті „Сынъ Отечества“ ч. 32 з 26 марта (8-го квітня) поміщено ось які два листи до редакції: I. „В повні поділяєм погляди, висловлені в статі „О нуждах укр. печати“ уміщеній в 21 числі вашої поважаної часописі (поданій перекладом у попередній книжці ЛНВ.), й твердо переконані в необхідности й користі негайного й цілковитого знесення всіх обмежуючих постанов супроти української преси та знесення того безправного стану, в якому вона знаходить ся тепер, просимо не відмовити нам прилучити й наші підписи до реєстру осіб, що підписали згадану записку, не сумніваючись ані на хвилину в тому, що гадка висловлена в ній є гадкою цілого українського народу й усіх, для кого дорогі засади правди й справедливости. З правдивим поважанням: А. П. Радченко, Е. А. Полуботко, Ю. І. Марченко, Д. А. Буйнюк, М. Д. Вігілева, А. Л. Василев, К. К. Борткевич, В. А. Пашкевич, А. П. Бузков, І. В. Пашкевич, А. Т. Терпиловський, П. К. Ховдунов, І. І. Землянський, В. Г. Бахир, Л. П. Загоруй, І. А. Петрович, І. С. Малянович, І. Ф. Боровський, К. Я. Зайцев, Ф. Г. Тюндер, Е. В. Дашкевич,

С. П. Дзиковський, Е. В. Жильчик, Г. О. Ковальчинський, студ. політехн. І. А. Дашкевич, студ. Григорій Росинський, студ. Богдановський, ст.-технол. К. Лау, А. Р. Шіверко, С. П. Радченко, М. І. Василевська, Н. С. Благовіщенський, А. М. Лукас, Н. А. Голубів, А. М. Богорський, Н. І. Шабельковський, С. І. Гущинський, М. Стукачов, П. Савіцький, М. Н. Тичіно, М. А. Гарневич, Л. Агапитов, В. К. Сущинський, В. О. Тарасевич, А. О. Букшпанович, В. І. Куликов, З. О. Жилко, А. Г. Снопик, В. С. Василенко, Іляшенко, М. А. Гудзик, І. А. Соболевський, С. А. Мостейко, І. В. Познанський, О. Г. Андреев, Д. Грабовський, Н. Фотев, Борбот, Ашишко, Артеменко, П. К. Котилевський, І. С. Остапенко, К. А. Бартошевич, С. П. Никитин, П. К. Ястржембський, К. Н. Цінчук, Б. К. Чарновський, А. З. Смрщков, Е. А. Пискус, К. Л. Климонтович, І. І. Хрель, А. І. Снігірев, І. І. Тіхоміров, В. І. Новінський, П. А. Символ, А. Ф. Мостейко, О. В. Лютомський, А. Габшевич, К. К. Годлевський, А. Р. Богданович, В. К. Новицький, студ. Павло Благовіщенський, Н. Посєвайло-Житовський, В. Степанов, Н. Віткевич, Н. С. Користецький, В. Абаканович, В. Герасимович, В. Сікора-Сікорський, К. Колишко, І. Гаксімович, Г. П. Благовіщенська, М. Гомановський. Вільно.

II. До записки „О нуждах укр. печати“, що поміщена в 21-му числі „Сына Отечества“ київською групою українських „письменників — вигнанців“, прилучуємо свої підписи й ми, українські літерати з Москви, піддані Росії й живучі в її „серці“, але через заборону українського письменства духово вигнані з своєї держави в Австрію. Проф. А. Е. Кримський, Волод. Дорошенко, П. Спішилів, Маруся Полтавка. *М. В.*

Число професорів на австрійських університетах. В австрій-

ській половині Австро-Угорщини є нині 8 університетів: у Відні, Празі (два — німецький і чеський), Львові, Кракові, Граці, Інсбруку і Чернівцях (неповний — бракує медичного факультету). З них на двох викладаєть ся по польськи (у Львові і Кракові), на однім по чеськи (в Празі), а на п'ятих останніх по німецьки. Всіх професорських сил на тих університетах разом є нині 1139; з того на поодиноких факультетах:

	Н і м е ц ь к і					Польські		Чеський
	Відень	Прага	Грац	Інсбрук	Чернівці	Краків	Львів	Прага
Ф і л ь о с . ф а к .								
звич. проф.	49	30	27	24	17	31	21	27
надзв. „	24	12	12	8	4	10	9	9
доцентів	81	14	12	10	1	15	22	24
лекторів	21	3	4	3	5	6	5	10
п р а в н . ф а к .								
звич. проф.	17	11	12	10	8	9	12	12
надзв. „	6	2	2	—	2	10	5	2
доцентів	32	4	6	2	2	2	5	10
м е д и ч . ф а к .								
звич. проф.	12	15	14	13	—	14	13	16
надзв. „	22	18	12	5	—	7	2	13
доцентів	142	21	20	2	—	20	21	21
т е о л о г . ф а к .								
звич. проф.	8	6	7	8	6	6	6	6
надзв. „	1	1	1	—	3	—	3	1
доцентів	1	1	2	7	2	2	3	2
разом	416	138	131	92	50	132	127	153

Цензурні заборони. Д. Шемет, що вдавався до міністра внутрішніх справ із проханням о дозвіл на видання української щоденної часописі „Поступ“, дістав відповідь, що прохання не узгляденно міністром.

Подібну відповідь дістав і др. Луценко на просьбу видавати тижневий журнал „Новина“. Такуж саму відповідь, очевидно, дістануть і інші, що удавалися до уряду з подібними проханнями.

С. П — ра.

II. Нові книжки.

Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. II. XI—XIII вік. Видання друге, розширене. У Львові, 1905. Накладом автора. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 634, 8°. Ціна 7:50 кор. Зміст: 1) Вступне слово. Ст. 1. 2) Ярослав. Ст. 1—46. 3) Розклад руської держави в XI—XII в. Ст. 47—125. 4) Упадок Києва. Ст. 126—253. 5) Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку Турово-Пинська земля). Ст. 254—311. 6) Чернигівщина й Переяславщина. Ст. 312—358. 7) Волинь і Побужжя. Ст. 359—406. 8) Галичина і Угорська Русь. Ст. 407—504. 9) Стени. Ст. 505—551. 10) Примітки. Ст. 552—585. 11) Реєстр київських князів. Ст. 586—587. 12) Пояснене до генеалогічних таблиць, таблиці. Ст. 588—594. 13) Примітки до мап, мапи. Ст. 595—612. 14) Похибки. Ст. 613. 15) Показчик імен і річей. Ст. 614—626. 16) Зміст. Ст. 627—633. — Сей том „Історії України-Руси“ складається з двох частин: Перша (глава I—III) подає історію

розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного життя в Київщині в середині XIII ст. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI—XIII віки, їх місцевої історії й життя (глави IV—VII), та історію чорноморських степів, що стоїть у різних, досить тісних зв'язках із історією України (глава VIII). В порівнянні з першим виданням друге має зміни і формальні (огляди західних українських земель були перше в III т., тепер тут; всі поменші нотки перенесені під текст) і що до змісту. Зревідовано тут текст, розширено його деякими подробицями, додано новішу літературу і згадано важливі її результати. Друкується далі друге видання III-го тому (вичерпаного вже) і перша частина V-го тому. В.

М. Павлик. Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювілея. (Передрук із „Діла“). Львів, 1905. З друкарні Народової. Ст. 12, 8°. — Д. Павлик внаважував себе від якогось часу на пророка; огортаючи себе пророцькою мантією він кидає громи на всі боки без розбору, без застанови, повні „міцних словець“, із одною тільки метою: допекти кільком особам, яких він щиро не терпить. При тім здається йому, що він усе те робить на добро „України“, демократизму і т. д. З тої фантазії нема його кому вилічити і се велика шкода, бо критичніша оцінка його власних поступків, виступів і праці довела-б його до розуміння славних сентенцій: „Лікарю, вилічи себе“ та „Чуже бачимо під лісом, а свого не бачимо перед собою“. Що до змісту брошури, то вона є відповіддю на статтю про д.

Павлика у III кн: ЛНВ., та на правду не тільки не простує нічого, але ще стверджує піднесени проти нього закиди, про які він зрештою в більшості мовчить. В.

Василь Панейко. Промова на Шевченківським концерті у Львові дня 30 марта, 1905. З передмовою Михайла Лозинського. Львів, 1905. Накладом української молодіжи. З друкарні Удїлової. Ст. 18, 8°. Ціна 10 сот.

Павло Розвій-Поле. Петербурська недїля. Видання української соціально-демократичної Спїлки С - Д. Р. П. Р. З друкарні Ст. Манецького і С - ка у Львові, Коперника 9. 1905. Ст. 15, 8°.

Б. Прус. Навернений Грішник. Перевів С. Макар. (Слово. Видавництво ім. А. Бончевского. Ч. 11). Scranton, Pa., 1905. З друкарні „Свободи“. Ст. 46, 8°. Ціна 20 центимів.

С. Дікштайн. Хто з чого жиє? Перевів С. Макар. В додатку: „Земля рече“. (Слово. Видавництво ім. А. Бончевского. Ч. 12). Scranton, Pa., 1905. З друкарні „Свободи“. Ст. 40, 8°. Ціна 15 центів.

Як дбати дома про здоровле шкільної молодіжи. Уваги для родичів і настоятелів молодіжи. Написав Лев Бургерштайн, переложив О. П. Відень, 1905. Накладом ц. к. видавництва шкільних книжок. З друкарні Кароля Горішека. Ст. 12, 8°. Ціна 10 сот.

Правила здоровля для учеників і учениць висших клас шкїл народних, шкїл видїлових, низших клас гімназїальних та реальних і т. п. тай для шитомців учительських семінарїй. Написав Лев Бургерштайн, переложив О. П. Відень, 1905. Накладом ц. к. ви-

давництва шкїльних книжок. З друкарні Кароля Горішека. Ст. 14, 8°. Ціна 10 сот.

Проби. Поезїї Тараса Вірного. Накладом дра О. В - ка. Перемишль, 1905. З печатні Льва Шварца. Ст. 24, 32°. Проби на жаль зовсім невдатні і без нїякої літературної вартости. Молодньому авторови радимо поки що держати ся зі своїми віршами Горацийового „Nonum prematur in annum“, а тимчасом скинувши пиху з серця засїсти твердо до книжки і до праці над собою самим.

I. Ф.

Послѣдна мѣсть опрышкѣвъ. На основѣ народної теми оповѣвъ Федѣръ Пташникѣ. (Бібліотека для рускої молодежи. Т. 81). Коломыя, 1905. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 56, мал. 8°.

Блаженніи миротворцы. Зъ оповѣдань дра Іосифа Вошняка. Зъ словѣньского на рускій языкѣ переклавъ И. Кузѣвъ. (Бібліотека для рускої молодежи. Т. 82). Коломыя, 1905. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 24, мал. 8°.

І. Жидъ, вѣчный бурлакѣ. Зъ французского циклю „Великі легенды М. d'Humias“ П. Печера въ Черногорѣ. Гуцульска байка (пѣсля польского оригіналу М. Залевской). На рускій языкѣ переклавъ Иванъ Богдановичъ. (Бібліотека для рускої молодежи. Т. 83). Коломыя, 1905. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 32+20, мал. 8°.

Посланіе пастырске Андрея Шептицкого, митрополита галицкого і т. д. до духовенства своихъ епархїй: О церковномъ братствѣ. Жовква, 1905. Печатня ОО. Василянѣ. Ст. 30, 8°.

Посланіє пастырське Андрея Шептицького, митрополита галицького і т. д. до вѣрнихъ своихъ епархій: О церковно́мъ братствѣ. Жовква, 1905. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 44, 8°.

Шематизмъ всего клира греко-католицкои митрополитичои архіепархїи львѣвскои на рѣкъ 1905. Накладомъ архіепархїяльного клира. Львѣвъ, 1905. Ст. 415, 8°. Від недавного часу заведено в „Шематизмі“ корисну зміну — подавати статистичний виказ руських товариств (читалень, позичкових кас, шпихлїрів і ин.) з кожного села й місточка. Таким чином задля браку иньших жерел можна би виробити собі на тій основі деяке понятє про економічну, політичну й культурну організацію нашого народа. Та на жаль сї викази зовсїм не серйозні. Багато товариств (пр. читалень), виказаних у тогорічнім Шематизмі, фактично від кількох років уже не істнує, багато нових, заснованих в останніх роках, нема занотованих зовсїм, а подані статистичні дати переважно неправдиві. Кажемо се на основі власних інформацій. В кінці й саме число душ (гр. кат., лат., прот., жид. і шкіл. молод.) в багатьох місцях „Шематизму“ від кількох років чомусь зовсїм не зміняєть ся. Чия тут вина, не беремо ся вгадувати. Чи редакція „Шематизму“ не розсилає що року нового квестіонаря, чи дехто зі свьязеників подає традиційно одно й те саме що року, годї знати. На кожний спосіб ми констатуємо факт, що тогорічний виказ у „Шематизмі“ неправдивий, а цікавим радимо порівняти сьогорічні статистичні дані з даними,

поданими в „Шематизмі“ за р. 1903... *Кр.*

Schematismus universi cleri archidioeceseos metropolitanae ritus graeco-catholici leopoliensis pro anno Domini 1905. Sumptibus cleri archidioeceseani. Leopoli, 1905. Ст. 211. 8°.

Богослуженія страсныхъ седмици купно съ канономъ покаєннымъ. (Видавництво побожних книжок Чина сьв. Василя В. Кн. XXIII). Жовква, 1905. З печатні ОО. Василян. Ст. 304, мал. 8°. Цїна 1 кор. (Друковано кирилицею).

Спис книжок видавництва Чина сьв. Василя Великого в Жовкві. Жовква, 1905. Печатня ОО. Василян Ст. 24, 16°.

Праці Українців у чужих мовах. В „Извѣстіяхъ отдѣленія русского языка и словесности имп. Академіи Наукъ“ (т. IX, кн. 4, ст. 268 - 283) надрукована статя проф. М. Грушевського п. н. „Еще о грамотахъ кн. Льва Галицкаго. (По поводу статьи проф. Линиченка)“. Є се відповідь на рецензію проф. Линиченка, надруковану в 1 кв. „Извѣстій“ на працю проф. М. Грушевського: „Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва“ (Записки, т. LXII).

В першій книжці російського журналу „Русское Богатство“ за 1905 р. надрукована обширна статя (ст. 64—104) д. С. Єфремова п. н. „Виѣ закона. Къ исторіи цензуры въ Россіи“, в якій автор представив наглядно утиск українського слова в Росії і його наслідки.

В органі париського антропологічного товариства „Bulletins et Mémoires de la Société d' An-

thropologie de Paris" (5 серія, т. V, вип. 3) надруковане продовжене обширної праці д. Ф. Вовка п. н. „Variations squelettiques du pied“ (ст. 201—331).

В віденській „Zeitschrift für österreichische Volkskunde“ (1905, вип. 1—2, ст. 17—32) надрукована перша частина статі дра І. Франка п. н. „Eine ethnologische Expedition in das Wojkenland“, де автор подає результати своєї поїздки на Бойківщину літом 1904 р. разом із д. Вовком, Кузелею і Рябком. Ця стаття дає важні причинки до розслідування Бойківщини, до тепер майже нерушаної наукою, з невеличкими виїмками.

В віденському тижневнику „Österreichische Rundschau“ (Band II, Heft 20, ст. 329—336) надрукував др. І. Франко другу частину своєї статі п. н. „Ruthenische Literatur im J. 1904“, замітну й цінну тим, що перший раз подає в ній огляд культурних центрів російської України, їх характеристику й оцінку їх значіння для нашого національного життя, на що доси ніхто з істориків нашої літератури не звертав уваги.

В „Österreichische Richterzeitung“ ч. 6 і 7 надрукована стаття: Das Gewohnheitsrecht und die sozialen Verbände. Von Dr. Stanislaus Dniestrzański.

В новім польському місячнику, що виходить у Кракові п. н. „Świat Słowiański“, надрукував д. Богдан Лепкий отсі дві статі: 1) Towarzystwo naukowe imienia Szewczenki (ч. 2, ст. 109—119). 2) Z ruskich prac i zabiegów (ч. 3, ст. 198—206). В.

Переклади з української мови.

В париській тижневнику „Le Sou-

rier Européen“ (ч. 23) поміщена в перекладі стаття д. Ром. Сежбратовича п. н. „Le talon d'Achille du Panslavisme. La question ruthene“.

В черновецькій газеті „Buk. Post“ (ч. 1723—5, з дня 9, 12 і 14 лютого) надрукований переклад оповідання М. Коцюбинського: Посол від чорного царя, п. н. „Der Gesandte vom schwarzen Kaiser“.

В иньшій черновецькій газеті „Czernowitzer Tagblatt“ (ч. 623, з дня 26 лютого) надрукований переклад оповідання М. Яцкова: Нухим, п. н. „Der Vater“.

В тижневім додатку до віденської газети „Zeit“ (Sonntagsnummer-Beilage, ч. 863, з дня 19 лютого) надрукований переклад оповідання М. Дерлиці: Пташата, п. н. „Vögelchen“. Усі три переклади зладив д. Кость Кракалія, буковинський народній учитель.

В литовському календарі на 1905 р. „Naujas Kalendorius“, виданім у Тильжі (Пруси) надруковано в перекладі: „Priesviecos, apysakele areštuoto. Paraše Jonas Franko“ (До світла, опов. І. Франка).

В 13 ч. „Южн. Записокъ“ надруковано: Лесь Мартовичъ. Смертельное дѣло. Пер. съ украинскаго П. Стояна (ст. 17—23). В.

Україніца в чужих виданях.

„Міръ божій“ 1905 р. кн. 2. — В Бібліографічному відділі московський історик В. Сторожев умістив (стор. 49—51) рецензію на працю проф. М. Грушевського „Очеркъ історіи українскаго народа“. Загалом рецензент признає високе наукове значіння за „очерком“ і особливо підкреслює самостійність методи, якою

користував ся д. Грушевський при написанню своєї праці і яка значно відступає від тієї схеми, що в науці історичній відома під іменем „московської історіографії“, а також екскурси що до походження козацтва, екскурси з котрими будь що будь прийдець ся лічити ся історикам. Зазначивши далі виключний інтерес книги д. Грушевського, що перший подає повний образ життя українського народу, д. Сторожев передає коротко зміст „Очерка“ і підносить той „такт“, із яким написаний сей останній. Д. Грушевський глядить ясно на долю українського народу і українського - руського язика; в своїх громадських поглядах він тримаєть ся не менче певного напрямку, але жаден читач не стане пострікати його в переборщення, в тому, що він дозволяє собі виступати за межі тої благородної дози тенденційности, без якої, по думці рецензента, не варт і видавати наукові популярні книжки“. Рецензент бажає як найширшого розповсюдження праці д. Грушевського серед читаючої публіки.

„Русская Мысль“ 1905 р. кн. 2 умістила також рецензію на згадану працю проф. Грушевського. Рецензент так само, як і попе-

редній, признає за „Очерком“ високу наукову вартість і переказуючи зміст його називає працю професора „цінним вкладом“ в історичну літературу і так само рекомендує її до читання ширшій публіці.

В часоп. „Полтавщина“ уміщені ось які українця: „Благотворительное общество издания общепольныхъ и дешевыхъ книгъ“ Н. Дмитрієва — річ іде про Петербурське видавничє товариство, вияснюєть ся його завдання і цілі, подають ся статистичні відомости, що характеризують його успішну діяльність. В кінці автор констатує мізерне в порівнанню з цілим населенням Полтавщини число членів товариства (915 гол. на 3,014,263 поданих 1901 р. (ч. 15).

„Читатели изъ народа о произведеніяхъ П. С. Левицькаго“ Б. Гринченко. — Інтересна стаття; в ній автор на підставі власних спостережень і безпосередніх зносин із читачами з народа оповідає про живе зацікавленє сих „читачів“ (власне слухачів) до повісти Левицького „Микола Джеря“ і про глибоке вражіння, яке робила на них ся повість. Заголовок статі трохи не відповідає змістови її. (ч. 31).